

V, mint Victoria

Egy hajó, amely 26 méter hosszú, 6,6 méter széles és 290 négyzetméter vitorlafelülettel rendelkezik, 3 év és 14 nap után, 69 918 kilométert maga mögött hagyva, 18 túlélővel a fedélzetén kiköt. Egy kikötő, jelesül a sevillai Sanlúcar de Barrameda a Guadalquivir homokos torkolatában. Egy évszám, nevezetesen 1522. szeptember 6. A hajó neve – *nomen est omen* – *Victoria* ('Győzelem'). Magellán flottájának legkisebb hajója, amely – a baszk Juan Sebastián Elcano parancsnoksága alatt – befut ugyanarra a pontra, ahonnan négy másikkal indult el 1519. szeptember 20-án, de a flottából egyedül és elsőként a hajózás történetében körülhajózta a Földet. A kör bezárult.

De most lépünk vissza az időben harminc évet. 1492-t írunk: az utolsó mór királyság, Granada keresztény kézre kerül, Antonio de Nebrija kiadja az első rendszeres spanyol nyelvtant, Spanyolország katolikus királyai éppen ekkor úzik ki zsidó alattvalóikat, és – ami számunkra e helyütt a legfontosabb – Kolumbusz október 12-én felfedezi Amerikát. Az Újvilág, a térképek *Mundus Novus* nem felfedezője nevét viseli, akiben haláláig nem tudatosul, hogy a Bahamákon ért partot, és nem Ázsiában, ahová nyugati irányban hajózva kívánt eljutni Spanyolország történetének egy kegyelmi, mi több, diadalittas pillanatában.

Ha összevetjük, hogy az Ibériai-félsziget arab megvívásával (*conquista*) párhuzamos *reconquista* mikor ért véget Portugáliában és Spanyolországban, azt találjuk, hogy a félsziget nyugati sávja jócskán megelőzte a többi területet. Nos, ez a másfél évszázad a kulcs, ami meg is magyarázza egyben a két nép hajózási ismeretei közötti különbség legfőbb okát. Portugália 1415-ben, még a visszavívás hevében, átkelve a Gibraltári-szoroson elfoglalja Ceutát, és Tengerész Henrik haláláig (1460) a portugálok elérnek a Guineai-öböl partjaira: elhagyják a *cabotagem* (partszakasról partszakaszra haladó, még földközi-tengeri) hagyományát, a nyílt vizeken – kiismerve az Atlanti-óceán szél- és áramlatrendszerét – csillagászati eszközökkel navigálnak, új hajótípusokat építenek meg, a megtett utat pontos térképeken rögzítik. A századfordulóig Bartolomeu Dias a Jóreménység fokáig juttatja el, nyugatról keleti irányban, az afrikai kontinens megkerülésével a felfedezések és a tengeren túli birodalomépítés úttörőit. Kolumbusz éppen ezt a portugál, sok tapasztalatból gyúrt, valódi csúcstechnológiát viszi magával a szomszédos Spanyolországba, hogy az ellenkező irányt javasolja a fűszerek Indiájába való eljutáshoz (abba az Indiába, ahová aztán nem neki, hanem Vasco da Gamának sikerül elhajózni hat év-

vel később, ám nem az ellenkező, hanem a portugálok által már „bejártott” irányban: nyugatról keletre tartva).¹

Végül is, Magellán sem tesz mást (1. kép), mint Kolumbusz, nemcsak hazát vált, hanem annak tapasztalatait és ismereteit is magával viszi. Fontos leszögezni, hogy csak részben sértettségből, hiszen ő – ma már tudjuk, tévesen – úgy kalkulál, hogy a Fűszer-szigetek nem a portugálok kizárólagos érdekszférájában található, hanem a tordesillasi szerződésben (1494) a rivális spanyoloknak juttatott „félbevágott narancs” egyik szelete. E 15. századi Jalta atlanti választóvonalát, majd az ellenmeridián mindkét oldalát a térképeken egyre kevesebb szörny, hajó, szélrózsa, képzelt városok és lények népesítik be, a *horror vacui* miatt kitöltött térképészeti tér egyre inkább a földrajzi adaton alapuló ismereteknek adja át a helyét.



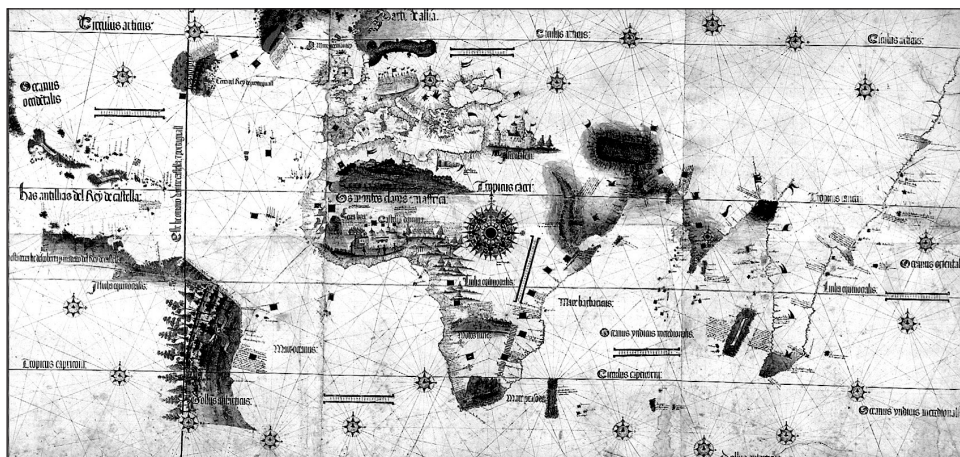
1. kép. Magellán. Charles Legrand grafikája, 1841 körül

A két időpont közötti harminc év egy nemzedék, ennyi idő alatt alakul át a világ földgolyóvá (2. kép).² Léptéket vált, és elkülönült, önmeghatározó kultúrái – az európai (eurázsiai), a kínai, a muszlim, az indiai, a japán, az afrikai, az azték és maja, a melanéziai –, melyek mind saját maguk körül forogtak, immár egyetlenegy glóbuszon, s egyszersemind a Nap körül forognak tovább. Megtörténik a globalizáció, az emberiség maga is egyetlen „hajó”. Különböző kultúrái végérvényesen egymással összekötve és annak elkerülhetetlen kölcsönhatásai közepette fejlődnek tovább. Mi több, a *big history* művelői, még ennél is nagyobb időszalagon mérve az ötszáz éve lefolyt időt, az út fontosságát abban látják, hogy az „őskontinens” egymástól elmozdult darabjainak az újra-egybekapcsolása történt meg 1522-ben, mintegy szimbolikusan.

Magam inkább a *micro histoire*-t kedvelem, így szívesen beszélnék most azokról, akiket nemigen vett a szárnya alá a történelem: azokról, akik nem tértek vissza az útról, akik meghaltak az út során, mert a vízbe estek és megfulladtak, egymás, illetve indiánok kezétől estek el, akiket kivégeztek, mert lázadók vagy éppen szodomiták voltak, vagy egyszerűen csak megbetegedtek, megfagytak, esetleg dezertáltak. Nevüket ismerjük, a történetüket nem. Másokról többet tudunk, és érdeemesek is volnának a tollunkra, mint például az egyházi, Sanchez de Reina, akinek szétmarcangolt testét a lázadó kapitány Juan de Cartagenáé mellett találta meg Francis Drake a Föld második körbehajózása során. A királytól kalóza ugyanis

1 Részletesebben lásd: Rákóczi István: *Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században*. Bp., 2006.

2 A portugál térképészeti epizmológiai ugrást jelentett az Atlantikum megismerésében. Afrika partvonala már az empiriát követi, India esetében a megismert partszakaszt rögzíti, ám Ázsia többi részének az ábrázolása még a ptolemaioszi látásmódhoz lép vissza.



2. kép. Alberto Cantino planiszfériumának (1502) szépiaváltozata

ugyanazon dermesztő partok mellett telet ki 1578-ban, mint Magellán, „a Portugál”, aki kegyetlen büntetésből négyelte fel vagy hagyta magára a parton az ellene lázadó „spanyolokat”. De mindez a nem túl épületes történet inkább Kocsis István kiváló drámájához, s nem a történész mostani fókuszához vezet az olvasót.

Kissé kevesebb forrás alapján a világ túlsó – hajdan keresett keleti – felén ma egy másik, szinte csakis a nevérl ismert rabszolgát ünnepelnek mint a Föld első körbehajózóját. Minden bizonnyal éppen ugyanolyan joggal, mint a Nyugat Magellánt. Legyünk mi is nagylelkűek és egyben pontosak. Ha a Föld körbehajózását nem egyetlen hajón és út alatt értjük, Magellán 22 fok kivételével és rabszolgája, Enrique – ugyan ez nem dokumentált – biztosan megelőzték több mint egy évvel Elcanót és legénysége túlélőit. Ez a másik történet Malakka 1511. évi portugál ostromával kezdődik, aminek az elején – ha a megvett rabszolga kereszténnyé válását a naptár Enrique napjához, július 13-ához kötjük – veszi a kezdetét. A 16 éves rabszolga végigjárja Magellán útvonalát: Hátsó-Indiából Indiába jut, majd Mozambikba, a marokkói portugál erődökbe, onnan Portugáliába, majd Spanyolországba megy, ahonnan még mint rabszolga, de egyben már mint tolmács indul útra gazdája társaságában újra Keletre: ellenkező irányból, mint ahonnan érkezett. Cebu szigetén valóban meg is érteti magát a helyiekkel, nyelve, amit használ, bizonyára a térség közvetítő nyelve, a maláj (van, aki nem malájt, hanem éppen filippinót látat benne), annak ellenére, hogy Szumátra szigetén születhetett. Az akkulturált, spanyolul és portugálul tudó rabszolga ugyan ura halálakor, 1521. április 27-én felszabadul, de az expedíció tagjainak tolmácsként továbbra is szükségük van rá. Amikor május 1-jén a portugálok egy csoportja részt vesz a végzetes lakomán, amit Cebu uralkodója adott, s ahol megmérgezik őket, a hajón maradt portugálok rögzítik: Enrique, a „nyelv” nincsen az áldozatok között. Ettől kezdve nyoma vész az írott források lapjain, hogy saját emlékezetébe lépjen át, vagy mint áruló, vagy mint Magellán hű társa rögs útjain (3. kép).

Magam leginkább egy másik uralkodó előtt látom szívesebben: részt vesz Magellánnal a királyi felség I. Károly spanyol király (majd V. Károly német-római császár) előtt a meghallgatáson, ahol talán több is, mint „biodíszlet”, amikor bizonyítani kell a nagy fűszer-szigeteki út megvalósíthatóságát. Ma tudjuk, a baszk Elcanónak jutott a szerencse, hogy a nemesi címerpajzsán hirdesse: „Primus circumdedisti me”, vagyis ő kerülte meg először a Földet. Mint jeleztem, vele lezárul egy kör: a visszatért Victoria és a Tidorén vételezett fűszerek azt bizonyították, hogy Kolumbusz nyugati irányú terve (ami mellett a spanyol korona végig „csak” kitart) lezárta a portugálok Levantótól örökölt fűszermonopóliumát, és azt a korszakot, amelyben a portugálok *mare clausum*-má tehettek az Indiai-óceánt, mivel bebizonyosodott, hogy az óceánok és világtengerek átjárhatók.



3. kép. Enrique, Magellán rabszolgája

Jelen összeállításunk mégis Magellán előtt tiszteleg.³ „Auguste Comte kalendárium, amelyet a katolicizmus és a francia forradalom polgári vallása egyaránt inspirált, elválaszthatatlanná tette az idő egyenes vonalon gyarapodva mért folyamatát, amiből, mint egy folyóból kiemelkedik mindig egy »nagy ember«, a maga tipikus példakép jellegével és profetikus képességeivel, akit jó hallgatni s követni egyaránt” – írja Fernando Catroga a kerek évfordulók meghatározó szerepéről.⁴ A spanyol és a portugál történelemtudomány Magellánt jelölte ki erre a „fősze-repre”, s így mostani válogatásunk is arra a hajósra irányítja a figyelmet, akinek újra-értelmezése minden korban, így az 500. évforduló idején is időszerű.

A világvilág visszavetette az évfordulós kiadványok megjelentetését és a tudományos konferenciák előadásainak a kiadását, így ezek értékelése csak két-három év múlva lehet teljes körű. Addig is egy nagyszerű projekt a *Google Action & Culture* keretében lehetővé teszi a böngészést az interneten a dokumentumok és digitális tartalmak között.⁵ Ami a történeti irodalmat illeti, a *La Primera Vuelta al Mundo* című weboldalon digitalizált forrásokat és egy könyvtárnyi szakirodalmat találhatunk, valamint napról napra követhetjük az expedíciót a *Google Earth* applikációjának a segítségével.⁶ Hagyományos hordozón a *La primera vuelta al mundo*

3 Magellán nevét (portugál írásmódja: Fernão de Magalhães, spanyolul: Fernando (vagy Hernando) de Magallanes) összeállításunkban a magyarban megszokott formában írjuk. Megjegyezzük: Magellán a végrendeletében kikötötte, hogy neve spanyolosan írandó, mi több, a fiának Spanyolországban kell élnie és házasodnia. Egyetlen alkalommal írt saját maga I. Károlynak levelet spanyolul, ott rosszul írta alá: Magalhanes (ami se nem spanyol, se nem portugál).

4 Catroga, Fernando: *Ritualização da história. As comemorações como liturgias cívicas*. In: Torgal, Luís Reis – Mendes, Amândio – Catroga, Fernando: *História da História em Portugal, sécs. XIX–XX. Temas e Debates*. Vol. II. *Da historiografia à memória histórica*. Lisboa, 1998. 222.

5 *V Centenario de la I Vuelta al Mundo*. <https://www.accioncultural.es/es/v-centenario-de-la-i-vuelta-al-mundo>.

6 <https://en.rutaalcano.com/>.

című, dokumentumokat és tanulmányokat tartalmazó kötet mindenesetre csak az előfutára volt azoknak a kiadványoknak, amelyeket a *500 – V Centenario 1ª Vuelta al Mundo* honlap is felsorol.⁷ Ugyan az évfordulós rendezvényeket a világjárványra való tekintettel 2023. június 30-ig meghosszabbították, mindenesetre az máris elmondható, hogy az események jó utat találtak – és nem csak kényszerűségből! – a világhálón, illetve a digitális térben, elegendő csupán Sevilla városának megemlékezéseire gondolnunk.⁸ Ha valaki kizárólag a Spanyolországban megalakult emlékbizottság napról napra frissülő honlapján szereplő, ma is elérhető eseményekre vagy kiállításokra gondol, egyetérthet velünk abban, hogy korai még megvonni bármilyen előzetes egyenleget.

Végezetül pár gondolat válogatásunk szempontjairól. Ahogy az logikus, és Magellán életpályája kínálja, összeállításunkban Rui Loureiro Magellán portugáliai, míg Juan Gil a spanyolországi életrajzát elemzi, illetve Luís Filipe Thomaz sorai útjának valódi célját, a Fűszer-szigeteket mutatják be. Nem lenne teljes a kép, ha maga a hajózás nem kapott volna helyet a válogatásban. A történészek hajlamosak elfeledkezni ugyanis arról, hogy a ma dióhéjnyi kicsinynek tetsző hajók valójában vitorlások voltak, és elképzelhetetlenül hősies küzdelem árán jutottak át olyan akadályokon, mint a ma Magellán nevét viselő szoros. Erre a tényre emlékeztet José Manuel Malhão Pereira írása. Az utolsó két tanulmány a „nagy utazás” historiográfiájába vezet át: Consuelo Varela munkája Magellán utazása emlékezetének elsődleges, 16. századi forrásairól szól, míg e sorok írója e helyen teszi először közzé magyarul egy Firenzében tartott konferencia-előadásának téziseit.

Rákóczi István

V FOR VICTORIA

After more than three years of navigation, on 6 September 1522 the smallest ship of Magellan's fleet, the only one to have circumnavigated the Globe, returned to Spain. On the fifth centenary of this historical event, the present issue is dedicated to the memory of Magellan. The papers cover the Portuguese and Spanish periods of his life, the real goal of his voyage, the difficulties of contemporary navigation, as well as the chroniclers and memory of his journey.

7 <http://vcentenario.es/>.

8 <https://www.sevilla.org/ciudad/vuelta-al-mundo>.

Magellán Portugáliában

Immáron több mint öt évszázad telt el Magellán Sevillába érkezése óta, ahol 1517. október 20-án tűnt fel először.¹ A portugál nemes azért hagyta el hazáját, mert nyílt összetűzésbe keveredett I. Mánuel királlyal (1495–1521), amiért az megtagadta tőle a jutalmat, amit a portugál koronának tett sokéves szolgálataért kért. A következő években Magellán I. Károly spanyol uralkodó (1516–1556) támogatását kereste, hogy finanszírozza a Fűszer-szigetek nyugati útirányból történő elérésének kísérletét, elkerülve a tordesillasi szerződés alapján portugál fennhatóság alá tartozó területeket. Nem kevesebbről volt itt szó, mint Kolumbusz Kristóf vállalkozásának folytatásáról, de már felvértezve az Ázsia legkeletibb térségének földrajzi viszonyairól szerzett új európai – mindenekelőtt portugál – ismeretekkel.

Magellán életének spanyol időszakára Sevillába érkezésétől (1517) egészen a három és fél évvel későbbi, a távoli Mactan szigetén bekövetkezett haláláig rendkívül jól dokumentált, mivel ez az életszakasza a 16. század egyik legjelentősebb eseményéhez, a Föld első körbehajózásának történetéhez kapcsolódik.² Tanulmányom a nagy hajós kevésbé ismert életszakaszának bemutatása, vagyis megpróbálom a Spanyolországba érkezése előtti életét felvázolni legújabb ismereteink fényében. Nem könnyű feladat ez, hasonlóan sok más portugálhoz, akik a 15. és 16. század nagy tengeri vállalkozásainak főszereplői voltak (például Diogo Cão, Bartolomeu Dias, Vasco da Gama vagy Pedro Álvares Cabral), Magellán 1517 előtti éveiről szinte semmilyen dokumentum nem maradt fent. Portugál kismanusként nagy útja előtt semmivel nem hívta fel magára a krónikások figyelmét.

Előljáróban meg kell említenem, hogy ma már számos fontos tanulmány létezik Magellán életéről és életművéről, amelyek megkönnyítik a kutatók feladatát.³ Ezek

* A szerző az Instituto Superior Manuel Teixeira Gomes (Portimão, Rua Dr. Estêvão de Vasconcelos, nº. 33) professzora.

1 A tanulmány első megjelenése: Loureiro, Rui Manuel: Fernão de Magalhães em Portugal. In: *In medio orbe (II). Personajes y avatares de la I vuelta al mundo. Actas del II Congreso Internacional sobre la I Vuelta al Mundo, celebrado en Sanlúcar de Barrameda, (Cádiz), los días 20 y 21 de septiembre de 2017.* Coord.: Parodi Álvarez, Manuel Jesús. Sevilla, Consejería de Cultura, 2017. 19–29.

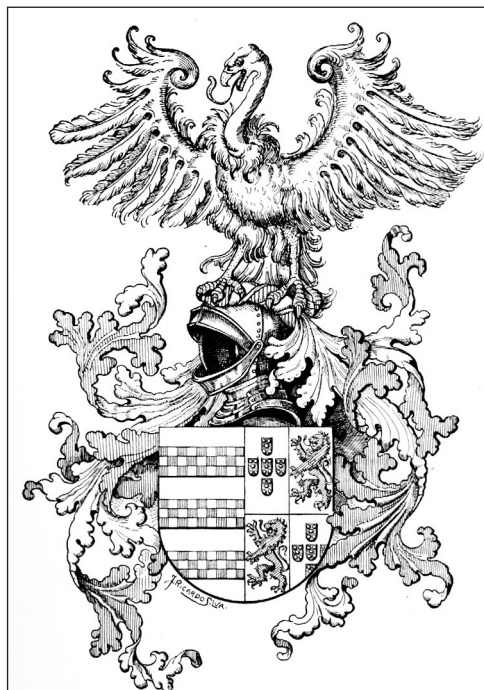
2 Joyner, 1992 kiválóan összefoglalja a hajósról fellelhető életrajzokat. Emellett érdemes kézbe venni Visconde de Lagoa régebbi összefoglalóját is. Lagoa, 1938.

3 A legfrissebb szakirodalomból három művet emelnék ki: Garcia, 2007 a legszisztematikusabb és legújabb megközelítése a portugál hajós életének, amit portugál krónikások írásai és más dokumentumok alapján készített. Castro-Hamon-Thomaz, 2007 az összes beszámólót magában foglalja, amely a Magellán által

a művek lehetővé teszik a nagy ibér fel-fedező életének alapos megismerését, Portugáliában töltött éveivel kapcsolatban azonban számos kétség áll fenn a mai napig.

Magellán származása

Kezdjük a származásával kapcsolatos el-lentmondásokkal.⁴ Számos település fel-merült már mint lehetséges születési hely, ezek közé tartozik Ponte da Barca, Ponte de Lima, Saborosa és Porto.⁵ Való-jában Porto régiójában születhetett, va-lószínűleg Gaiában, a Douro folyó déli partján, ahogy azt a hajós által aláírt do-kumentumok – többek között a végren-delete – is sejtetik.⁶ Két későbbi portugal beszámoló – az egyik már ismert, a má-sik még kiadatlan, de mindkettő figye-lemre méltó forrás – viszont azt a felté-telezést erősíti meg, hogy az ünnepelt hajós Portóból származik (1. kép).



1. kép. Magellán címere

A források közül első helyen Fernando Oliveira közkeletű beszámolóját kell említeni. A 16. századi portugal kalandor és író rendszerint meglehetősen jól informálnak mutatkozik a tengeri és hajózási kérdésekben. 1570 környékén másolatot készített a Magellán-expedíció egyik résztvevőjének kommentárokkal ellátott beszámolójáról, amely *Viagē de Fernão de Magalhães, escripta por hū homẽẽque foy na cõpanhia* (Magellán utazása egy résztvevő szemszögéből) címmel vált ismertté. Az eredeti kéziratot a hollandiai Leideni Egyetem könyvtárában őrzik, és többször is kiadták, bár a szerző neve nem maradt fenn.⁷ Oliveira másola-tában ezt olvashatjuk: „A portugalok között, akik felfedezték Malukut, volt egy úgynevezett Fernão de Magalhães, aki Portugáliából származott, Portóból. A Ma-

vezetett híres vállalkozásról szól, hosszú és tartalmas jegyzetekkel kiegészítve. Gil, 2009 egy egész fejezetet szentel Magellánnak, rendkívül sok levéltári forrás felhasználásával.

4 Erről a kérdésről lásd: Barros, A., 2009; Dantas, 2012.

5 Külön említést érdemel a Portugália északi belterületén található Sabrosa község, amelynek a köztudatban kiemelt helyet sikerült elfoglalnia mint Magellán származási helye; olyannyira, hogy e település korábbi polgármestere vezeti ma a tárcaközi bizottságot, amely a Föld első körbeutazásának megemlékezéseit szervezi Portugáliában, annak ellenére, hogy már régóta tudjuk, hogy a Sabrosa-hipotézis hamis dokumen-tumokon alapszik. Lásd e kérdés elemzését: Castro-Hamon-Thomaz, 2007. vol. I. 312–315.

6 Gil, 2009. 251–252.

7 Valière, 1976 tartalmazza az eredeti kézirat másolatát.

galhãesek nemzedékéből származott, tiszteletre méltó és nemes családból: és fiatal korától a királyt szolgálta.”⁸

A második utalás Magellán származására Lisszabon egyik könyvtárában fellelhető kéziratban található, amit tudomásom szerint mind a mai napig nem adtak ki.⁹ Rendkívül érdekes műről van szó: doktor João de Barros nevéhez köthető és a *Libro das antiguidades e cousas notaveis de antre Douro e Minho, e de outras m[ui]ltas de España e Portugal* (Könyv régiségekről és említésre méltó dolgokról a Douro és Minho közti régióból és még számos helyről Spanyolországban és Portugáliában) címmel 1549-ben állították össze.¹⁰ Doktor João de Barros kevésbé ismert luzitán humanista, aki nem keverendő össze névrokonával, João de Barrosal, a nagy 16. századi portugál krónikással.¹¹ Ezen művének két kézírata maradt fent, az egyik a már említett 1548. évi, amelyet a Portói Városi Könyvtárban (Biblioteca Municipal do Porto) őriznek, nem tartalmaz semmilyen utalást Magellánra.¹² A második kézirat, amely nem teljesen azonos az elsővel, Lisszabonban a Portugál Nemzeti Könyvtárban (Biblioteca Nacional de Portugal) található. Ebben a portugál hajós portói származására tesz utalást doktor João de Barros, amikor a következőket írja: „Ennek a városnak a férfiai rendkívül jártasok a hajózás művészetében, nagy hajókat és csónakokat építenek. Innen származott Magellán is, az a tehetséges férfi, aki talált egy Indiába vezető másik útvonalat.”¹³

Így nagyjából biztosak lehetünk benne, hol született Magellán. Az életének későbbi időszakaira vonatkozó fennmaradt információk alapján születésének dátumát általában 1480 körülre szokták tenni, ezt azonban semmiféle írásos bizonyíték nem támasztja alá. A 18. és 19. századi portugál genealógiai források számos utalást tesznek a Magellán családra és annak különböző ágaira. A portugál nemesi világ hatalmas, a kronológiai utalásokat nélkülöző labirintusában azonban nagyon nehéz megtalálni a mi Magellánunk felmenőit.¹⁴ Nemrég, felhasználva az összes korábbi kísérlet eredményeit, összeállították a portugál hajós feltételezhető családfáját. Ez alapján apja, Rui de Magalhães a 15. század utolsó éveiben Aveiro várának közigazgatási elöljárója (parancsnoka), anyja pedig Alda vagy Aldonça de Mesquita volt.¹⁵ Magellán első éveiről ezen kívül semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre. A következő utalást a hajósra a spanyol krónikás, Bartolomé Leonardo de Argensola *Conquista de las islas Malucas* (A Maluku-szigetek meghódítása) című művében találjuk, amelyet 1609-ben Madridban adtak ki. E szerint a hajós előbb „D. Leonor szolgálátában állt, majd Mánuel királyt szolgálta”.¹⁶ Dona Leonor de

8 Uo. 27–28.

9 Köszönöm az információt kollégámnak, José Manuel Garcíanak.

10 BNP, Códice 216. Barros, 1549. A kézirat elérhető a Biblioteca Nacional Digitalban: <http://purl.pt/26460>.

11 Egy nagyon kevésbé tanulmányozott szerzőről van szó; lásd: Baião, 1917.

12 Lásd: Barros, 1919.

13 BNP, Códice 216, fl. 60r.

14 A Magellán családdal kapcsolatban lásd: Villas-Boas, 1998. A kérdés friss összefoglalója bőséges bibliográfiai hivatkozásokkal: Castro–Hamon–Thomaz, 2007. vol. I. 306–311.

15 Uo. 311.

16 Leonardo de Argensola, 1609. 6. Legújabb kiadása: Leonardo de Argensola, 2010.

Viseu II. János portugál király felesége (1481–1495) és I. Mánuel király testvére volt. Nem lehetetlen, hogy őt szolgálta Magellán, a feljegyzések azonban, amelyeket a királyné udvarházában végzett kutatások során találtak, számos alkalmazott neve mellett nem tartalmazzák a portugál hajósét.¹⁷ Elképzelhető – és ismerve a kapcsolatot Magellán és a Bragança-ház között –, hogy Argensola részéről némi zavar támadt a nevek körül, és Magellán valójában egy másik ‘Leonor’ szolgálatában állt. Az utalás ugyanis Dona Leonor de Mendozára is vonatkozhat, aki Medina Sidonia harmadik hercegének lánya volt, és annak a Jaime bragançai hercegnek az első, szerencsétlen sorsú felesége, aki 1512-ben házasságtörés gyanúja miatt megölte az asszonyt.¹⁸

Az Indiai-óceánon

Az első biztos hír Magellánról az, hogy a 16. század első éveiben I. Mánuel király udvarában a királyi palota „lakója” volt. Ebben a minőségében tüntetik fel 1505 márciusában a kialakulóban lévő Portugálok Indiai Állama (Estado [Português] da Índia vagy Índia Portuguesa) első alkirályának kinevezett Francisco de Almeida portugál nemes nagy létszámú flottájának tagjai között.¹⁹ Vasco da Gama 1498. évi történelmi útja óta a portugál korona igyekezett létrehozni egy nem hivatalos birodalmat, amely kis, szétszórta, part menti, jól felszerelt hajókkal védett támaszpontokból állt. Erődöket és kereskedelmi állomásokat létesítettek, és ezekre a bázisokra támaszkodva akarták lebonyolítani a legértékesebb keleti áruk kereskedelmét az újonnan felfedezett Jöreménység fokán keresztül.

Évente követték egymást a hajóflották a Tejo partjáról, amelyek technikai eszközöket és alapanyagokat szállítottak Portugáliából Indiába, valamint olyan vállalkozó szellemű férfiakat, akiknek feladata a kialakulóban lévő indiai állam megszállása volt. Magellán, mint ahogy sok luzitán kismemesi családból származó fiatalember is, a dicsőség és vagyon reményében hajózott Indiába. A következő nyolc évben a portugál hatóságok által szervezett haditengerészeti expedíciók és hadjáratok résztvevőjeként bejárta az ázsiai tengereket.

Francisco de Almeida flottájában jelen volt Hans Mayr is, a német kereskedelmi érdekek képviselője, aki részletes feljegyzéseket írt, bemutatva az út során érintett nyugat-afrikai kikötőket, nevezetesen Kilvát (Quíloa) és Mombasát (Mombaça), ahol erődöt is létesítettek.²⁰ A német beszámolója azonban – amely az úgynevezett *Codex Valentim Fernandes* részét képezi, és amelyet jelenleg Münchenben őriznek – nem tesz semmilyen említést Magellánról, aki nem tűnt ki a portugálok által indított egyetlen támadásban sem. Valószínűleg a portugál hajós a São Bartolomeu fedélzetén utazott, melynek kapitánya João Serrão volt, aki lehetséges,

17 Dona Leonor házáról: Sousa, 2002. 843–872.

18 Don Jaiméről: Rosa, 1998. 319–332. A nagy port kavart esettel kapcsolatban lásd: Gonçalves, 2013.

19 A hír az *Ementa da Casa da Índia* (Az India-ház versenye) című műben olvasható. Lásd: *Documentos sobre os portugueses*, vol. I. 1962. 110.

20 Lásd: Mayr, 1997. 344–361.

hogy rokonságban állt Francisco Serrãoval, akivel Magellán hosszú éveken keresztül tartó kapcsolatot ápolt.²¹ A portugál flotta ezek után India nyugati partjaira érkezett, egészen pontosan 1505 októberében kötött ki Kannúrban, majd valamivel később Kocsínban, azokban a kikötővárosokban, ahol Francisco de Almeida a helyi hatóságokkal portugál erődök létesítéséről tárgyalt.²²

Nincsenek fellelhető dokumentumok Magellán 1506-ban folytatott tevékenységéről, de minden bizonnyal részt vett a Kálikut (ma Kozsíkode) elleni tengeri ütközetekben, amelyben kiemelkedett Francisco Serrão. Gaspar Correia portugál krónikás – aki 1512-től Indiában élt, és később megírta a *Lendas da Índia* (India legendái) című könyvét, amely terjedelmesen és jól dokumentálva számol be a portugálok keleti jelenlétének első fél évszázadáról – így írt a hajósról művében: „Magellán, aki Kálikutban nagyon megsérült.”²³

A kálikuti flotta elleni portugál győzelmet taglaló rész figyelemre méltó.²⁴ Miután a portugál hajóhad 1505 decemberében Lisszabon irányába elhagyta Kocsín kikötőjét, vészjósló hírek érkeztek Kannúr erődjéből. Egy olasz utazó, aki Kálikutban egy esztendőre csatlakozott a portugálokhoz, értesítette őket, hogy a város előljárója (*zamorin*), aki a kezdetektől ellenségesen viselkedett a portugálokkal, támadást tervez ellenük. Akkoriban Kannúrban tartózkodott Lourenço de Almeida, az alkirály fia is, aki João Serrão kapitány hajóján rögtön Kocsínba küldte az olasz Ludovico de Varthemát.²⁵ Innen adódik egy másik feltételezés: Magellán, aki valószínűleg João Serrãoval együtt indult útnak, ekkor ismerkedett meg az olasz utazóval is. Évekkel később, Francisco López de Gómara spanyol krónikás az eredetileg 1552-ben Zaragozában megjelent *Historia general de las Indias* (Az Indiák általános története) című művében azt írja, hogy I. Károlyval való találkozásakor a portugál hajós kezében volt „Luis Berhoman, a bolognai beszámolója”,²⁶ vagyis Ludovico de Varthema útikönyve, valószínűleg az, amit Jacob Cromberger adott ki 1517-ben Sevillában.

Egy 1512-ben, Salamanca városában kelt dokumentumból tudjuk, hogy a portugál alkirály 1506-ban expedíciót küldött Afrika nyugati partjaira Nuno Vaz Pereira vezetésével. Minthogy ez utóbbi hajós a portugál kapitány társaságában utazott, szinte biztos, hogy érintkezett Magellánnal, bár erről nem tesz említést.²⁷ Egy éven keresztül ez a hajókontingens nyújtott támogatást a sofalai, quiloai és melindei portugál erődítményeknek, segítve a luzitán jelenlét megszilárdítását abban a régióban, amely különösen fontos volt ahhoz, hogy a portugálok bekapcsolódhassanak a Monomotapával folytatott aranykereskedelembé. Ebből az időszakból semmi különöset nem lehet megtudni Magellán tevékenységéről, aki valószínűleg egy kétárbocos brigantin parancsnoka volt. 1507 októberében Nuno Vaz

21 Guinote–Fruoso–Lopes, 2002. 86.

22 Az első alkirály karrierjéről: Silva, 1996.

23 Correia, 1975. vol. II. 28.

24 Erről a katonai epizódról lásd: Monteiro, 1989. 137–142.

25 Varthema, 2004. 242–245.

26 López de Gómara, 1965. vol. I. 160.

27 *As gavetas da Torre do Tombo*, 1974. 356.

Pereira Kocsínba, majd onnan Ceylon szigetére utazott. Habár nincs rá bizonyítékunk, nem kizárt, hogy Magellán elkísérte őt, mert a portugál helyőrségek jellemzően hosszú időn keresztül szolgáltak ugyanazon parancsnoksággal. Érdekes módon Martín Fernández de Figueroa 1512-ben Salamancában kiadott útinaplójában nagyon dicséri Nuno Vaz Pereirát. Mivel Figueroa a portugál kapitánnyal tartott, szinte biztos, hogy találkozott Magellánnal is, noha erre nem történik tényleges utalás.²⁸

A portugálok ázsiai jelenlétének első évtizedeiről a már említett Gaspar Correia kívül számos később élt krónikás részletesen beszámolt, mindenekelőtt Fernão Lopes de Castanheda és João de Barros. Az előbbi 1528–1538 között Indiában élt, majd hazatérve Portugáliába 1551–1561 között Coimbrában nyolc kötetben kiadta a *História do descobrimento e a conquista da Índia pelos portugueses* (India felfedezése és portugál meghódítása) című munkáját.²⁹ João de Barros hosszú éveken keresztül dolgozott a lisszaboni Casa da Índiában, ahol 1552–1563 között publikálta *Décadas da Ásia* (Ázsia évtizedei) című háromkötetes művét.³⁰ A három portugál krónikáiról csekély figyelmet szentelt Magellánnak, különösen karrierje spanyol szakaszának, azonban néha utalást tettek a portugál hajós 1517 előtti tevékenységére.³¹

1508 decemberében Magellán a Francisco de Almeida alkirály által szervezett nagy flottával kikötött Kocsínban, hogy Északkelet-Indiában legyőzzék a számos indiai uralkodóból álló hatalmas koalíciót, amelyet egy egyiptomi hajókontingens is támogatott. Ahogyan azt Gaspar Correia írta, Magellán részt vett abban a „*feito dos rumes*”-ként elhíresült tengeri csatában.³² A diui ütközetben a portugálok 1509 februárjában súlyos vereséget mértek az ellenséges erőkre, végérvényesen megszilárdítva ezzel a luzitán hatalmat India tengerein, egyben biztosítva a legértékesebb keleti árucikkkel való kereskedelmet.³³ Az év közepéről származó levéltári dokumentum azt állítja, hogy Magellán akkoriban Kocsínban tartózkodott, ahol fizetésének egy részét is megkapta.³⁴ Láthatjuk tehát, hogy bár a korabeli forrásokban nem mindig említik név szerint, Magellán körülbelül négy évig szakadatlanul az Indiai-óceán nyugati partjainál körözött, számos tengeri expedícióban és csatában vett részt, így lehetősége nyílt arra, hogy jelentős hajózási és katonai tapasztalatokra tegyen szert.

Magellán akkor lépett keleti pályafutásának második szakaszába, amikor 1509 augusztusában Francisco Serrãoval útnak indult Kocsínból a Diogo Lopes de Sequeira által irányított expedícióval. Ez a portugál nemes utasításokat hozott Portugáliából Malakkába (újabbban Melaka), hogy a portugálok vonják ellenőrzésük alá a legtávolabbi kelet-ázsiai régiókat is. A hírek ugyanis arról szóltak, hogy a

28 Modern kritikai kiadása: Figueroa, 2000.

29 Castanheda, 1979.

30 Barros, 1973.

31 A 16. századi portugál krónikás Magellánról szóló híradásainak összefoglalóját bőséges bibliográfiai utalásokkal lásd: Garcia, 2007. 227–300.

32 Correia, 1975. vol. II. 28.

33 Erről a katonai epizódról lásd: Pissarra, 2002.

34 Lásd: Baião, 1905. 306.



2. kép.
Malakka a portugál
hódítás után,
1511-ben

legértékesebb gyógynövények és fűszerek Délkelet-Ázsiából származnak, ezért a portugál korona különösen érdekelt volt abban, hogy lerakatokat létesítsen a Maláj-félsziget fontos kikötővárosában. A portugálok néhány hónapig Malakkában maradtak, egy egyezményről tárgyaltak a helyi hatóságokkal, árukat cseréltek és mindenekelőtt stratégiai természetű információkat gyűjtöttek. Hajóikat és a kereskedelmi központjukat azonban váratlan támadás érte (2. kép). Ennek következtében Diogo Lopes de Sequeira kénytelen volt néhány foglyot hátrahagyva elhagyni Malakkát. A krónikás Fernão Lopes de Castanheda többször is hivatkozik Magellánra, aki aktív szerepet játszott számos ütközetben a visszavonulás során. Tapasztalt harcosként ábrázolja, aki kitűnik bajtársiasságával. Ez különösen Francisco Serrão iránt mutatkozott meg, akinek kétszer is segítségére sietett.³⁵

A krónikák szerint Magellán 1509 végén visszatért Indiába, majd a következő év legelején ismét útnak indult Kocsínból a Portugáliába tartó, fűszereket és más keleti termékeket szállító három hajó egyikén. E hajók közül kettő hajótörést szenvedett a Lakkadív-szigetek mellett. Lopes de Castanheda krónikás ismét kiemeli Magellán szerepét, aki a hajótöröttek egy csoportját irányította, amíg a kapitányok rögtönzött hajókon Kannúrba igyekeztek segítségért. Végül a portugálokat megmenekítették, és Kannúrba szállították.³⁶ João de Barros beszámol az esetről és azt feltételezi, hogy „Fernam de Magalhães” úgy döntött: lojalitásból a hajótöröttekkel marad „egy bizonyos barátja miatt”, akinek alacsonyabb származása miatt nem engedték, hogy az első mentőcsónakokkal távozzon. Ez az utalás szinte biztos, hogy Francisco de Serrão-ra vonatkozik.³⁷ Magellán valószínűleg vagyonának nagy

35 Vö. Castanheda, 1979. vol. I. 464–473. (liv. II, cap. 114–116) és Barros, 1973. vol. III. 391–423. (década II, liv. IV, cap. 3–4.), ami nem emeli ki Magellán szerepét.

36 Vö. Castanheda, 1979. vol. I. 509–511. (liv. III, cap. 7).

37 Vö. Barros, 1973. vol. III. 374–375. (década II, liv. V, cap. 1) bár kiemeli Magellán szerepét, kritizálja, hogy korábban hűtlen volt a „királyhoz és a hazájához”.

részét elvesztette a hajótörésben, ami arra kényszerítette, hogy még néhány évig Keleten teljesítsen szolgálatot.

Mindeközben Afonso de Albuquerque a Portugálok Indiai Államának kormányzója lett, és olyan katonai műveleteket dolgozott ki és tervezett végrehajtani, amelyek Ázsia különböző régióinak tengerpartjaira irányultak azért, hogy számos stratégiai pont megszerzésével megszilárdítsa a portugál jelenlétet. A születő portugál tengeri birodalom Albuquerque-nek köszönhetően kezdett területekre szert tenni.³⁸ A kiemelt fontosságú célpontok egyike a Bídzsápuri Szultánátustól függő Goa volt, amit a portugálok 1510-ben, egy egész éven át elhúzódó katonai hadjárat során hódítottak meg.³⁹ Indiában ettől fogva Goát tekintették központi bázisuknak. Magellán valamikor bizonyosan részt vett Goa meghódításában, de a kortárs krónikákban nem található vele kapcsolatban semmilyen információ. Számos levéltári dokumentum azonban utal rá. Egyrészt 1510 szeptemberében Afonso de Albuquerque elrendeli, hogy kapjon Kannúrbán új páncélt és fegyverzetet, ami azt jelzi, hogy valamilyen katonai tisztséget töltött be.⁴⁰ Másrészt a luzitán hajós részt vett ugyanazon év októberében, Kocsinban egy Albuquerque által összehívott tanácskozásban, amelyen „a király összes kapitánya jelen volt”, hogy megvitassák Goa meghódítását. Ez azt jelentheti, hogy Magellán valamelyik hajó parancsnokságáért felelt.⁴¹

A portugál hajós felszólalt az ellen, hogy „teherhajókat”, vagyis a Portugáliába történő szállításra szánt hajókat használjanak a Goa elleni támadás során. Érvelése meglehetősen érdekes, mutatja különös, a kereskedelmet is szem előtt tartó nézőpontját. Úgy vélte, hogy ha ezeket a hajókat bizonytalan időre katonai hadjáratban alkalmazzák, nem tudják majd teljesíteni a rájuk váró kereskedelmi feladatot, nevezetesen, hogy a következő év elején Kocsinból Európába induljanak. Ezenkívül úgy gondolta, hogy a legénység háborús feladatokra történő mozgósítása akadályozná, hogy hatékonyan eleget tegyenek a hajók áruval való feltöltésében: „Nem maradna idejük arra, hogy használják pénzüket, sem pedig, hogy felkészüljenek az útra.”⁴² Ez a vélemény nem tetszett Albuquerque-nek, konfliktusba is keveredhetett Magellánnal, habár számos más, a tanácskozásban részt vevő is kifejezte hasonló aggodalmát.⁴³ Biztosnak tűnik azonban, hogy a portugál hajósnak hasznára származott volna az Indiából érkező hajók rakományából.⁴⁴

Mindenesetre Magellán 1511-ben elindult Afonso de Albuquerque flottájával Malakkába. A helyi hatóságokkal folytatott sikertelen tárgyalások után, még ugyanabban az évben meg is hódította a maláj várost. Vele tartott barátja, Francisco de Serrão is. Albuquerque viszont folytatta birodalmi célú küldetését, hogy erős portugál támaszpontokat hozzon létre Ázsia stratégiaileg legfontosabb tengerpart-

38 Albuquerque-ről és a Portugálok Indiai Államának kormányzásáról lásd: Pelúcia, 2016.

39 Ezzel a hadjáratral kapcsolatban lásd: Costa-Rodrigues, 2008.

40 Vö. *Cartas de Afonso de Albuquerque*, vol. I. 1884. 287–289.

41 Vö. *Cartas de Afonso de Albuquerque*, vol. II. 1898. 6–7.

42 Uo. 6.

43 Garcia, 2007. 24.

44 1510 októberében Magellán kölcsönt vett igénybe egy bizonyos Pedro Anes Abraldeztől. A kölcsön körüli konfliktusról fennmaradt dokumentumokat lásd: Garcia, 2007. 31–37.

jain, hogy lehetővé tegye a folyamatos portugál jelenlétet a legfőbb keleti kereskedelmi útvonalakon. Malakka pedig megnyitotta kapuit a Maláj-szigetek és a Dél-kínai-tengerrel határos azon régiók előtt, ahonnan a portugálok által keresett legértékesebb keleti áruk származtak. Röviddel Malakka meghódítása és a portugál erőd építésének megkezdése után Albuquerque megbízottakat küldött számos más helyre is a békés és rendszeres kereskedelmi kapcsolatok fenntartásának biztosítása érdekében.⁴⁵

1511 végén három hajó indult Malakkából a Maluku-szigetcsoporthoz, ahonnan olyan értékes fűszerek származtak, mint a szegfűszeg, valamint a szerecsendió. A hajókat António de Abreu irányította.⁴⁶ Az utazást már számos alkalommal elemezték, így elegendő csak néhány lényeges adatot feleleveníteni. António de Abreu először a Jávától keletre húzódó szigetek partjainál hajózott, majd meglátogatta az Ambon- és Banda-szigetcsoporthoz, 1512 második felében pedig visszatért Malakkába. Részletes földrajzi ismereteket szerzett, térképészeti és panorámarajzokat hozott magával, amelyeket az utazás során Francisco Rodrigues kapitány készített.⁴⁷

Az egyik hajó kapitánya, Francisco Serrão a Madura-szigetköz közel elszenvedett hajótörését követően helyi hajók fedélzetén eljutott a Maluku-szigetekre, ahol letelepedett, és egészen 1521-ben bekövetkezett haláláig ott élt. Feltételezhető, hogy Magellán is részt vett ebben az expedícióban. Egyértelmű tanúvallomás erre vonatkozóan ugyan nem maradt fenn, de az állítás mellett több érv is felhozható. Ezek közé tartozik, hogy 1511–1512-ben Malakkában több tucat dokumentumot kiállítottak, amelyek az új portugál állomáshely alapításának és irányításának viszonyosságairól számolnak be, de nincs semmilyen utalás Magellánra, ami azt jelentheti, hogy ez idő alatt nem tartózkodott a kikötővárosban. Továbbá Fernão Lopes de Castanheda a Maluku-szigetekre vonatkozó krónikájában megemlíti, hogy „Magellán maga is tanúja volt” António de Abreu útjának, „biztosan tudva, hol található az a szigetek”.⁴⁸ Ezenkívül a már említett Fernando de Oliveirának a portugál hajós körutazásáról szóló beszámolójából kiderül, hogy Magellán „tapasztalt volt a hajózás és a kozmográfia művészetében, különösen abban, amit egyik rokonától, egy bizonyos Gonçalo de Oliveirától – akinek társaságában utazott arra a földre [Malakkába], ahol igazán megismerte ezeket a területeket – tanult.”⁴⁹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a 16. századi portugál krónikák azt állítják, Gonçalo de Oliveira (róla ezen kívül semmi mást nem tudunk) éppen annak a hajónak volt a kapitánya, amelyen Francisco Serrão elindult Malakkából a Fűszer-szigetekre.⁵⁰

Igy nem tűnik lehetetlennek, hogy Magellán is részt vett a Maláj-szigetek legkeletibb szigeteire tett utazáson, az odaúton Francisco Serrão hajójával, Bandá-

45 A malakkai portugál jelenlét első időszakáról lásd: Thomaz, 2000.

46 Az útról: Pires-Rodrigues, 1978. 82–88.; Castro-Hamon-Thomaz, 2007. 45–49.; Garcia, 2007. 38–59.

47 Ezeket az anyagokat lásd: Garcia, 2008.

48 Castanheda, 1979. vol. II. 442. (liv. VII, cap. 42).

49 Valière, 1976. 26–27.

50 Castanheda, 1979. vol. I. 679. (liv. III, cap. 75).

ról visszafelé pedig António de Abreuval.⁵¹ Valójában mindketten együtt indultak 1513 januárjában Malakkából Kocsín irányába, ahonnan Magellán és Abreu nem sokkal később Lisszabonba ment tovább az egyik Indiából induló hajón.⁵² Utolsó malukui útja alkalmával Magellánnak lehetősége nyílt arra is, hogy Francisco Rodrigues, Ázsia legtávolabbi régióinak egyik legnagyobb térképészeti szakemberével töltsön el bizonyos időt. Malakkába való visszatérését követően keresztezhetette útját Tomé Piresse is, aki a kereskedelmi lerakat vezetőjeként dolgozott, és akkori-ban írta a *Suma Oriental* című művét, az első nagyobb portugál értekezést a Kelet földrajzáról.⁵³ Így ért véget Magellán második, Keleten töltött életszakasza, melynek során tengeri és hadászati tapasztalatokkal és mindenekelőtt széles körű föld- és vízrajzi ismeretekkel gazdagodott Ázsia tengereit illetően. Az 1505–1513 közötti évekről azonban semmi lényegeset nem tudunk. Teljesen természetesnek tűnik, hogy Magellán sok kortársához hasonlóan a Portugálok Indiai Államának szolgálataival párhuzamosan kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott.

Magellán távozása Portugáliából

1513 közepén, alighogy megérkezett Magellán Lisszabonba, Jaime, Bragança hercegének irányítása alatt, igen nagy flottával rögtön útnak indult Azemmour (Azamor) meghódítására.⁵⁴ I. Mánuel király a hagyományos portugál politikát folytatta, amelynek célja az volt, hogy biztos telephelyeket hozzanak létre a marokkói partokon. Ebből a szempontból is érdemes megemlíteni Magellán kötődését a Bragança-házhoz, ami egy korábbi kapcsolatra is utalhat Jaimével.⁵⁵

Azamor elfoglalása után Magellán még hónapokig a marokkói területen maradt, amiről dokumentumok is tanúskodnak.⁵⁶ Portugáliába visszatérve viszont megvádolták, „hogy szabálytalanságokat követett el szakaszparancsnoki tisztsége betöltése során”, ezért kénytelen volt visszatérni Marokkóba, hogy tisztázza magát. Miután újra hazatért Lisszabonba, kereskedelmi tevékenységet folytatott, legalábbis utalások maradtak fenn bizonyos pénzüsszegekre, amelyeket az Indiából érkező árukért kapott.⁵⁷ Valószínű feltételezés, hogy Magellán üzleti kapcsolatban állt Cristóbal de Haróval, a jómódú spanyol kereskedővel, aki ebben az időben még Lisszabonban élt, ahol jelentős szerepet vállalt a tengeren túli, különösen egy-néhány kelet-ázsiai áru adásvételében. 1517-ben I. Mánuel királlyal kialakult érdekellentét miatt Cristóbal de Haro Spanyolországba költözött, ahol élen járt a spanyol

51 Az ezzel kapcsolatos vitáról lásd: Garcia, 2007. 23–27.; Castro–Hamon–Thomaz, 2007. vol. I. 317–319.

52 Castanheda, 1979. vol. I. 742. (liv. III, cap. 102); Barros, 1973. vol. V. 583–605. (década III, liv. V, cap. 6).

53 Tomé Piresről lásd: Loureiro, 2002. 107–123.

54 Az expedícióról: Costa–Rodrigues, 2007. A bragançai herceg szerepéről: Lavajo, 1993. 9–19.

55 Valójában Spanyolországba érkezése után Magellán tartott fenn kapcsolatot a Sevilleban élő Bragançákkal. Gil, 2009. 243–348.

56 Garcia, 2007. 27–29.

57 Viterbo, 1988. pt. II. 227.

tengeri expedíciók finanszírozásában és megszervezésében, majd nem sokkal később ő lesz a Magellán-expedíció egyik mozgatórugója.⁵⁸

Kapóra jött, hogy Magellán is összeütközésbe került a portugál uralkodóval. Miként az a harcban helyállt, hosszú időn keresztül tengeren túli szolgálatot teljesített alattvalók körében szokásban volt, Portugáliába visszatérve Magellán is I. Mánuel királyhoz fordult, valószínűleg 1516-ban, hogy járandóságának felemelését szorgalmazza, ami mint a portugál királyi család nemesét illette meg. Tisztázatlan okokból – amelyek, úgy tűnik, a marokkói szolgálatával álltak összefüggésben – kérése határozott visszautasításra talált.⁵⁹ Sebastião Alvares, aki Andalúziában volt portugál megbízott, kicsit később azt írta, hogy Magellán havi jövedelmét száz reállal szeretne volna növeltetni, vagyis körülbelül nyolcszázalékos emelést kért, ami csekély összegnek számított.⁶⁰ A királyi visszautasítás rosszul érintette a hajóst, s habozás nélkül hazája elhagyása mellett döntött. Gaspar Correia, a III. János királyról szóló krónika egy összefoglalójában írt Magellán és a király közti viszály feltételezhető okáról. Eszerint Magellán szembesülve azzal, hogy I. Mánuel király nem akarja megemelni az évjáradékát, arra kérte az uralkodót, adjon neki „engedélyt, hogy ott folytassa életét, ahol szeretné, mire a király szárazon úgy válaszolt, hogy azt senkinek sem engedné büntetlenül”. Ekkor a portugál nemes bosszúsan „felpattant és távozott az udvarból, miközben a királlyal kötött hűség szerződését darabokra tépte”.⁶¹

Nem sokkal később, mint tudjuk, Magellán örökre elhagyta Portugáliát. Sevillebe ment, hogy I. Károly szolgálatába álljon, aki – miként Gaspar Correia munkájában olvasható – „a világ legnagyobb fejedelmévé vált”, mivel „járta a fűszerekben és a tengereken”.⁶² Amikor Magellán 1517 októberében Spanyolországba érkezett, alig múlt harmincesztendő, s már nagy tengeri tapasztalattal és katonai gyakorlattal rendelkezett. Számos távoli út állt már mögötte, átkelt az Atlanti-óceánon és a keleti tengereken, s bejárta azokat, továbbá Észak-Afrika partjainál is több ízben vett részt katonai akciókban. Fontos ismeretekre tett szert az óceánon való hajózásról és azokról a tengeren túli területekről, amelyeket a portugálok igyekeztek meghódítani. Alkalma nyílt kapitányokkal, térképészekkel és geográfusokkal együtt élni, ami hatással volt innovatív gondolkodására. Mindeközben a tapasztalt portugál hajósnak a poggyászában ott lapult néhány „szárazföldi és tengeri térkép”, amelyek a luzitán térképészet legfrissebb felfedezéseinek alapultak.⁶³ Kétségkívül kellőképpen felkészült tehát arra, hogy a Kelet nyugati útvonalon történő megközelítését célzó új vállalkozás élére álljon.

Még egy feltételezést érdemes kiemelni. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Cristóbal de Haro volt – aki véletlenül ugyanabban a cipőben járt, amikor elhagyta

58 Haróról, aki alaposabb tanulmányozást érdemelne: Bénat-Tachot, 2011. 135–160.; Gil, 2009. 252–254.

59 Barros, 1973. vol. V. 622–631. (década III, liv. V, cap. 8) részletesen taglalja ezt a kérdést.

60 Levél I. Mánuel királynak, 1519. július 18.: *Alguns documentos do Archivo Nacional*, 1892. 432. A lakásról, amit Magellán kapott, lásd: Garcia, 2007. 28–30.

61 Correia, 1992. 200.

62 Uo.

63 Barros, 1973. vol. V. 629. (década III, liv. V, cap. 8). Magellán útjának kartográfiai vonatkozásairól lásd: Sánchez Martínez, 2009; Sandman, 2007. 1111–1116.

Portugáliát, mivel ő is elégedetlen volt I. Mánuel válaszával, amit a kérelmére adott – mindenekelőtt a felelős Magellán Spanyolországba költözéséért.⁶⁴ A burgosi kereskedő és pénzember, aki Portugáliát elhagyva többé nem tudott az ázsiai ügyekben részt venni, az elsők között vált érdekeltté abban, hogy új hazájában alternatívát találjanak a Fűszer-szigetek elérésére. Ő ismerte fel, hogy Magellán a legmegfelelőbb ember a két évtizede dédelgetett spanyol vállalkozás megvalósítására, vagyis arra, hogy a Kelet felé nyugati irányból nyissanak utat. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, egyben igazoljuk Juan Gil megállapítását is, aki már évekkel ezelőtt úgy látta, hogy „Magellán útja a burgosi pénzügyi körök sikere” volt.⁶⁵

Fordította: Varga Boglárka Katalin

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

Biblioteca Nacional de Portugal (BNP), Códice 216. Barros, João de: *Libro das antiguidades e cousas notaveis de antre Douro e Minho, e de outras m[ui]tas de España e Portugal*. Composto no an[n]o de 1549 [1601–1700]. <https://purl.pt/26460>.

2. Kiadott források és szakirodalom

Alguns documentos do Archivo Nacional

1892 *Alguns documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo acerca das navegações e conquistas portuguesas*. Ed. Ramos-Coelho, José. Lisboa, 1892.

As gavetas da Torre do Tombo

1974 *As gavetas da Torre do Tombo*. Vol. 10. *Gavetas 19–20, maços 1–7*. Ed.: Rêgo, António da Silva. Lisboa, 1974.

Baião

1905 Baião, António: Fernão de Magalhães: dados inéditos para a sua biografia. In: *Arquivo Histórico Português*, 3. (1905) 304–312.

1917 Baião, António: *Documentos inéditos sobre João de Barros, sobre o escritor seu homónimo contemporâneo, sobre a família do historiador e sobre os continuadores das suas „Decadas”*. Coimbra, 1917.

Barros, A.

2009 Barros, Amândio Morais: *A Naturalidade de Fernão de Magalhães*. Porto, 2009.

Barros, J.

1919 Barros, João de: *Geographia d’entre Douro e Minho e Trás-os-Montes*. Ed.: Grave, João. Porto, 1919.

1973 *Da Asia de João de Barros e Diogo de Couto. Decada 1–12*. I–VIII. Ed.: Pagliarini, Nicolau. [Reprint, Lisboa, 1777–1788.] Lisboa, 1973.

64 Gil, 1989. vol. II. 13–20.; Brotton, 1997. 119–126.

65 Gil, 1989. vol. II. 14.

Bénat-Tachot

2011 Bénat-Tachot, Louise: Cristóbal de Haro, un marchand judéo-convers entre trois mondes au XVI^e siècle ou le défi d'une 'globalisation' avant l'heure. In: *Les Sépharades. Histoire et culture du Moyen Âge à nos jours*. Éd.: Benbassa, Esther. Paris, 2011. 135-160.

Brotton

1997 Brotton, Jerry: *Trading Territories: Mapping the Early Modern World*. London, 1997.

Cartas de Afonso de Albuquerque

1884-1935 *Cartas de Afonso de Albuquerque seguidas de documentos que as elucidam*. Ed.: Pato, R. A. Bulhão - Lopes de Mendonça, Henrique. I-VII. Lisboa, 1884-1935.

Castanheda

1979 Castanheda, Fernão Lopes de: *História do descobrimento e conquista da Índia pelos portugueses*. I-II. Ed.: Almeida, Manuel Lopes de. Porto, 1979.

Castro-Hamon-Thomaz

2007 *Le voyage de Magellan. La relation d'Antonio Pigafetta et autres témoignages*. I-II. Éd.: Castro, Xavier - Hamon, Jocelyne - Thomaz, Luís Filipe. Paris, 2007.

Correia

1975 Correia, Gaspar: *Lendas da Índia*. I-IV. Introdução e revisão de Manuel Lopes de Almeida. Porto, 1975.

1992 Correia, Gaspar: *Crônicas de D. Manuel e de D. João III (até 1533)*. Ed.: Costa, José Pereira da. Lisboa, 1992.

Costa-Rodrigues

2007 Costa, João Paulo Oliveira e - Rodrigues, Vítor Luís Gaspar: *A Batalha dos Alcaldes, 1514. No apogeu da presença portuguesa em Marrocos*. Lisboa, 2007.

2008 Costa, João Paulo Oliveira e - Rodrigues, Vítor Luís Gaspar: *Conquista de Goa, 1510-1512*. Lisboa, 2008.

Dantas

2012 Dantas, Irene da Silva: *Entre memórias. A questão da naturalidade de Fernão de Magalhães*. Braga, 2012.

Documentos sobre os portugueses

1962 *Documentos sobre os portugueses em Moçambique e na África Central*. Vol. 1. 1497-1506. Ed.: Rêgo, António da Silva. Lisboa, 1962.

Figueroa

2000 Figueroa, Martín Fernández de: *Conquista de las Indias de Persia e Arabia que hizo la armada del rey don Manuel de Portugal e de las anchas tierras, diversas gentes, extrañas riquezas y grandes batallas que allá hubo*. Ed.: Gil, Luis. Valladolid, 2000.

Garcia

2007 Garcia, José Manuel: *A viagem de Fernão de Magalhães e os portugueses*. Lisboa, 2007.

2008 Garcia, José Manuel: *O livro de Francisco Rodrigues. O primeiro atlas do mundo moderno*. Porto, 2008.

Gil

1989 Gil, Juan: *Mitos y utopías del descubrimiento*. Vol. 1. *Colón y su tiempo*. Vol. 2. *El Pacífico*. Vol. 3. *El Dorado*. Madrid, 1989.

2009 Gil, Juan: *El exilio portugués en Sevilla. De los Braganza a Magallanes*. Sevilla, 2009.

Gonçalves

2013 Gonçalves, Maria Paula Anastácio: *A senhora duquesa e o pajem. Um caso de adultério na aristocracia quinhentista*. Lisboa, 2013.

Guinote-Fruitoso-Lopes

2002 Guinote, Paulo – Frutuoso, Eduardo – Lopes, António: *As armadas da Índia*. Lisboa, 2002.

Joyner

1992 Joyner, Tim: *Magellan*. Camden, Me., 1992.

Lagoa

1938 Lagoa [João António de Mascarenhas Judice], Visconde de: *Fernão de Magalhães. A sua vida e a sua viagem*. Lisboa, 1938.

Lavajo

1993 Lavajo, Joaquim Chorão: D. Jaime de Bragança e a epopeia de Azamor. In: *Callipole*, 1. (1993) 9–19.

Leonardo de Argensola

1609 Leonardo de Argensola, Bartolomé: *Conquista de las islas de Maluco*. Madrid, 1609.

2010 Leonardo de Argensola, Bartolomé: *Conquista de las islas de Maluco*. Ed.: Cano, Glória. Madrid, 2010.

López de Gómara

1965 López de Gómara, Francisco: *Historia general de las Indias*. I–II. Barcelona, 1965.

Loureiro

2002 Loureiro, Rui Manuel: O Sudeste Asiático na Suma Oriental de Tomé Pires. In: *Revista de Cultura / Review of Culture*, 4. (2002) 107–123.

Mayr

1997 Mayr, Hans: Viagem e cousas de dom Francisco visor rey da Índia. In: *Códice Valentim Fernandes*. Ed.: Costa, José Pereira da. Lisboa, 1997. 344–361.

Monteiro

1989 Monteiro, Armando Saturnino: *Batalhas e combates da Marinha Portuguesa*. Vol. 1. 1139–1521. Lisboa, 1989.

Pelúcia

2016 Pelúcia, Alexandra: *Afonso de Albuquerque. Corte, cruzada e império*. Lisboa, 2016.

Pires-Rodrigues

1978 *A Suma Oriental de Tomé Pires e o livro de Francisco Rodrigues*. Leitura e notas de Cortesão, Armando. Coimbra, 1978. (Acta Universitatis Conimbrigensis.)

Pissarra

2002 Pissarra, José Virgílio Amaro: *Chaul e Diu, 1508 e 1509. O domínio do Índico*. Lisboa, 2002.

Rosa

1998 Rosa, Maria de Lurdes: D. Jaime, duque de Bragança. Entre a cortina e a vidraça. In: *O tempo de Vasco da Gama*. Ed.: Ramada Curto, Diogo. Lisboa, 1998. 319–332.

Sánchez Martínez

2009 Sánchez Martínez, Antonio: De la 'cartografía oficial' a la 'cartografía jurídica'. La querrela de las Molucas reconsiderada, 1479–1529. In: *Nuevo Mundo / Mundos Nuevos*, 2009. On-line folyóirat: <http://journals.openedition.org/nuevomundo/56899>; DOI: <https://doi.org/10.4000/nuevomundo.56899>.

Sandman

2007 Sandman, Alison: Spanish Nautical Cartography in the Renaissance. In: *History of Cartography*. Vol. 3. *Cartography in the European Renaissance*. Ed.: Woodward, David. Chicago, 2007. 1095–1142.

Silva

1996 Silva, Joaquim Candeias: *O fundador do „Estado Português da Índia” D. Francisco de Almeida, 1457(?)–1510*. Lisboa, 1996.

Sousa

2002 Sousa, Ivo Carneiro de: *A rainha D. Leonor (1485–1525). Poder, misericórdia, religiosidade e espiritualidade no Portugal do Renascimento*. Lisboa, 2002.

Thomaz

2000 Thomaz, Luís Filipe: *Early Portuguese Malacca*. Macau, 2000.

Valière

1976 Valière, Pierre: *Le voyage de Magellan raconté par un homme qui fut en sa compagnie*. Paris, 1976. (Fontes documentais portuguesas, 10.)

Varthema

2004 Varthema, Ludovico de: *Voyage de Ludovico di Varthema en Arabie et aux Indes orientales (1503–1508)*. Trad. de Paul Teyssier; notes de Luís Filipe Thomaz et al. Paris, 2004.

Villas-Boas

1998 Villas-Boas, Manuel: *Os Magalhães. Sete séculos de aventura*. Lisboa, 1998.

Viterbo

1988 Viterbo, F. M. de Sousa: *Trabalhos náuticos dos portugueses nos séculos XVI e XVII*. Ed.: Garcia, José Manuel. Lisboa, 1988.

RUI MANUEL LOUREIRO

MAGELLAN IN PORTUGAL

The Spanish years of the life of Magellan are extremely well documented, as they are associated with the first circumnavigation of the terrestrial globe, one of the most remarkable events of the sixteenth century. The same is not true of the period prior to 1517, spent in Portugal and its overseas territories. This study points to the obscure side of the great navigator's career, trying to draw a synthetic, informed and updated picture of Magellan's biography before his arrival in Spain. The paper presents the various voyages of Magellan, his relations with the Portuguese ruler and Spanish merchants. In 1516 King Manuel I of Portugal turned down Magellan's request for a higher salary. Consequently, the Portuguese sailor left Portugal for all and went to Seville.

Magellán Spanyolországban

Annak, aki Magellán teljesítményét szeretné értékelni,¹ mindenképpen azt kell először megvizsgálnia, hogy mit is ajánlott fel Magellán a spanyol udvarnak.² Nos, portugálunk meg volt róla győződve, hogy a Maluku-szigetek a tordesillasi szerződés értelmében Spanyolországhoz tartoznak, mely véleményét talán arra alapozta, hogy személyesen járt a szigeteken. Akárhogy is, ebből a meggyőződésből logikusan következett, hogy el lehet jutni a Fűszer-szigetekre a Csendes-óceánon át, vagyis mindig olyan vizeken hajózva, melyeket az említett szerződés Spanyolorzágnak juttatott. Ez volt az a felfedezés, amivel a hazát cserélt portugál megkereste I. Károlyt. Meglehet, a felvetés nem volt új keletű, már évek óta a levegőben volt az elmélet, és nemcsak Spanyolországban, hanem Portugáliában is, hogy a Maluku-szigetek – és Malakka is – spanyol felségterület lenne.

Tény, hogy a portugál hajók folyvást szeltek a dél-amerikai vizeket. Még ha el is tekintünk Esteban Froes 1514. évi útjától,³ ismeretes, hogy 1514-ben két portugál hajó, amely eredetileg Brazíliába indult, eljutott egy, a déli szélesség 40°-án fekvő földnyelvig. Az ott lakó bennszülöttek azt magyarázták a hajósoknak, hogy jártak náluk szőke kereskedők, akiket emezek frivol képzelete Malakkába tartó kínai kereskedőkként vélt beazonosítani. A legfontosabb ebből az utazásból számunkra az – ami melleleg a tordesillasi szerződés nyílt megszegése volt –, hogy az expedíció egyik szervezője az ez idő tájt Lisszabonban tartózkodó ismert burgosi kereskedő, Cristóbal de Haro volt. A Fűszer-szigetekhez vezető új és rövidebb út felfedezésének a lehetősége arra ösztönözte Harót, hogy befektessen az utazásba. Nos, ez az a szál, amelyen el kell indulnunk, ha fel kívánjuk fejteni a történet szövedékét.

* A szerző a Sevillai Egyetem egyetemi tanára.

1 A tanulmány első megjelenése: Gil, Juan: Magallanes en España. In: *Em demanda da biblioteca de Fernão de Magalhães*. Coord.: Loureiro, Rui Manuel. Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal, 2019. 157–174.

2 Itt kívánjuk megjegyezni, hogy az Archivo General de Indias (Indiák Főlevéltára) iratállományára épített munka a sevillai professzor úttörő forrásfeltárása nyomán született. A Világtörténetnek készített tanulmány eredeti változata nem tartalmazta azt a bőséges jegyzetapparátust, amivel a magyar olvasó most találkozhat. Juan Gil felhatalmazta Rákóczi Istvánt a jegyzetapparátus elkészítésére. Juan Gil eredeti lábjegyzete a következőket tartalmazza. A Magellánnal kapcsolatos portugál dokumentumokat Garcia, 2007 tette hozzáférhetővé. A szövegben idézett könyv: Laguarda Trías, 1973. Egyebüttl legújabb saját kutatásaimra hagyatkoztam: Gil, 2009, 2017, 2018a, 2018b, 2019.

3 Erről Rolando Lagurda Trías fejtett ki legalább annyira szuggesztív, mint amennyire merész elméletet kiváló tanulmányában: Laguarda Trías, 1973.



1. kép. Sevilla
a 16. században

Arról is tudomásunk van, hogy Magellán, mielőtt Spanyolországba ment volna, megbeszéléseket folytatott Portugáliában két burgosi kereskedővel: Diego de Haróval (Cristóbal fivérével) és Diego de Covarrubiasszal, nyilvánvalóan ugyanazon okból.⁴ Mindkét kereskedő megígérte neki, hogy szükség esetén támogatni fogják a spanyol királynál. Magellán tehát már előre számolt a burgosi tőkével, és nem csalódott: Cristóbal de Haro lett a néhány sorsdöntő hónap során a valladolidi királyi udvarnál a tervezett expedíció legelszántabb szószólója.

De voltak Magellának más barátai is Spanyolországban, főleg Sevillában, ahol 1517. október 20-án járt először (1. kép). Sevillában talált menedéket a II. János által kegyetlenül üldözött nagynemesség egy része. Ott élt ez idő tájt don Álvaro de Portugal egyik fia, az 1483-ban elítélt braganzai herceg fivére: don Jorge de Portugal, Gelves leendő grófja; ott élt don Juan de Portugal özvegye is, dona Isabel Enriques, Montemor-o-Novo márkinéja és a kíséretében egy másik illusztris asszony: dona Briolanja Moniz, Kolumbusz Kristóf sógornője. Maga Magellán is kapcsolatban állt a Braganza-házzal: 1513-ban részt vett a don Jaime vezette nagy afrikai offenzívában, Azamor bevételében.⁵

4 Gil, 2009. 328–329.

5 Figyelemre méltó, s véleményem szerint nagy jelentőségű, hogy az Ana do Quintaltól származó beszámoló szerint 1534. július 9-én Lisszabonban az alábbi személyek jelennek meg tanúként: Nicolás de Haro, az Avis-rend lovagja, egyúttal Ana do Quintal keresztapja; Catalina Herrera, Nicolás de Haro felesége és Ana do Quintal keresztanyja; Pero Colaço, a braganzai herceg fegyverhordozója; Diego Moreira, don Luis infáns házána fegyverhordozója; Francisco Lopez, a braganzai herceg fegyverhordozója és végül Cristóbal de Magallanes királyi udvari nemes és lisszaboni kamarai írnok, Ana do Quintal unokaöccse. A beszámolóban található negyedik számú kérdéshez kapcsolódik a későbbiekben idézett magyarázat Martín de Magallanesről, akinek a tengerészhez fűződő rokoni kapcsolatát másuttal tévesen kérdőjeleztem meg. Ami a téves feltételezést illeti, lásd: Gil, 2009. 280.

Don Álvaro de Portugal hű szolgája volt egy másik portugál, Diego Barbosa. A granadai és navarrai háborúban nyújtott szolgálataiért a katolikus királyok 1491 körül a Szent Jakab Lovagrend komturjává nevezték ki. A maga részéről don Álvaro is elhalmozta szolgáját megtisztelő címekkel: 1503-tól egészen 1524-ben bekövetkezett haláláig Barbosa volt a sevillai királyi palota és hajókészítő üzem igazgatóhelyettese (az igazgató maga don Álvaro volt). Barbosa felesége Isabel Caldeira volt, Isabel Faleiro lánya, akinek vezetéknevéről Rui Faleiro, Magellán barátja és üzlettársa jut eszünkbe, akivel talán rokoni kapcsolatban is állt. Akárhogy is volt, Diego Barbosa járt Indiában 1501-ben, méghozzá egy olyan karavella fedélzetén, amelyet pártfogója, don Álvaro de Portugal állított ki. Ezen út előtt vagy után ismerkedhetett meg Portugáliában Magellánnal, akivel barátságot kötöttek.⁶

1517-ben Magellán örökre elhagyta hazáját. Nemes lévén, számos szolgát vitt magával. Közülük kettőről ékesszólón megemlékezik a végrendeletében: első helyen apródjáról, Cristóbal Rebelóról, aki Magellánhoz hasonlóan Portóban született, és aki urához mindig híven, vele együtt lelte halálát Mactánban 1521. április 27-én. Másodsorban egy maláj rabszolgájáról, bizonyos Enriquéről, aki „szőke volt, huszonhat éves, és Malaca [a dokumentumban érthető elírásként „Malaga” szerepel] városában született”, akinek a tengerész tízezer maravédit tett félre végrendeletében, „mert keresztény, és mert imádkozni fog Istenhez a lelkemért”.⁷ (Nem sejtette Magellán, hogy végrendeletét meghazudtolva milyen komiszul fog majd rokona, Duarte Barbosa a rabszolgával bántani: a túlkapások Cebuban a tengerészek valóságos mészárlásához fognak vezetni.) A hazát cserélt kíséretében szerepelt még egy másik fekete rabszolga, Antonio, aki Ciudad Rodrigóba menekült 1519 első hónapjaiban, valamint egy szumátrai rabszolganő, akiről López de Gómara futó említést tesz, de egyéb információnk nincs róla.⁸

Mivel barátai voltak Andalúziában, érthető, hogy hazáját elhagyván Magellán Sevilla felé vette az irányt, és miután oda megérkezett, egyenesen Diego Barbosa házába ment. Hozzátehetjük, beilleszkedése a családba olyan tökéletesre sikerült, hogy három hónap sem telt el, és menyegző lett a dologból. Véget sem ért az 1517. esztendő, és Magellán feleségül vette a lovag lányát, Beatrizt, amikor még azt sem lehetett tudni, a király jóváhagyja-e szándékát. Pazar volt a hozomány: nem kevesebb, mint 600 ezer maravédi, aminek csak a felét fizették ki. A vőlegény sem fukarkodott, kétezer dukátot (750 ezer maravédit) ajánlott fel feleségének, de ebben az esetben sem történt meg a kifizetés, talán arra az alkalomra halasztották, amikor majd dicsőségesen hazatér a férj a Maluku-szigetéről. Legalább családon belül maradt a tartozás. Az esküvőt, ahogy azt az após rangja megkövetelte, a királyi palotában tartották, az ifjú pár pedig a palota egyik szárnyában lelt otthonra, ami éppenséggel nem utolsó szálláshely.⁹

6 Uo. 251–252., 272.

7 AGI, Patronato, 36, 2 f. 31v. Lásd: Gil, 2009. 285.

8 APS, V 1519, 2 [32–42] f. 299r. Lásd: Gil, 2009. 339.

9 APS, V 1519, (9126), f. 556r. Lásd: Gil, 2009. 271., 334.

Magellán útjának előkészítése

A mézeshetek sem vonták el Magellán figyelmét az ügytől, amiért Spanyolországba érkezett. Az 1503-ban Sevillában létrehozott Casa de la Contratación nevű intézmény feladata volt előkészíteni Magellán útját, ha megkapja a király jóváhagyását. Három királyi tisztviselő irányította ekkor a Casa de la Contratación: az agg cantábriai kanonok Sancho de Matienzo mint kincstárnok, aki hol a királyi könyvelés száraz számadatait ellenőrizte, hol a székesegyházban misézett kenetteljesen; a baszk Juan López de Recalde mint könyvelő, akiben nem nagyon lehetett megbízni; és az ugyancsak kétes hírű burgosi Juan de Aranda mint factor.¹⁰

Ez utóbbi személy tanúsította a legtöbb érdeklődést a portugál tervei iránt, és levelet írt Diego de Harónak és Diego de Covarrubiasnak, hogy többet megtudjon a felfedezőjelölről, aki, érthető módon, húzódozott attól, hogy a királyon kívül bárkit is beavasson terveibe. Amikor Haro és Covarrubias igazolták, hogy Magellán komolyan veendő ember, Aranda tüstént írt a spanyol főkancellárnak, a flamand Jean le Sauvage-nak, hogy beszámoljon a portugál érkezéséről és a haszonról, amit I. Károlynak hajthat.¹¹

Másfél hónappal Magellán után Rui Faleiro is megjelent Sevillában. Faleiro, aki már nem volt teljesen beszámítható, nagyon rossz néven vette, hogy barátja beszélt Arandával, és személyes sértésnek vette Magellán addigi lépéseit. Teljes lett volna a szakítás, ha nem csillapította volna Faleiro haragját és nem közvetített volna kettejük között két közös barát: Diego Barbosa és az egyetemi végzettségű Rui Lopes, don Jorge de Portugal házvezetője, aki művelt ember és a csillagászat rajongója volt. Új megegyezés született, miszerint Magellán és Faleiro azonos jogokkal rendelkeznek, és ha bármelyikük vissza szeretne térni hazájába, hat órával előtte köteles tájékoztatni erről társát, anélkül, hogy ez hátrányára válna. Miután elült a vihar, a két társ elhatározta, a király elé viszik ügyüket.¹²

Megérett a pillanat. 1517. november 18-án megérkezett Valladolidba az új uralkodó, I. Károly, hogy letegye a királyi esküt. Mindenki, aki számított, nemes és képviselő a városba sereglett, hogy elnyerje az uralkodó kegyét és megújítsa címét. Az első érkezők között volt don Jorge de Portugal. Magellán és Faleiro sokkal később keltek útra, 1518. január 20-án. A szálakat ravaszul szövő Juan de Aranda erősködött, hogy a két portugál vele együtt utazzon. Ők azonban bizalmatlanok voltak, és inkább Arcos hercegnőjének kíséretéhez csatlakoztak, amely Escalona felé vette az irányt. Aranda viszont a Plata felé vezető utat választotta.¹³

Alig hagyta el Aranda Sevillát, meghozták Sauvage választát. A főkancellár tudatta, hogy örül Magellán érkezésének, és azt javasolja, hogy mind Magellán, mind Aranda jöjjenek a királyi udvarba, hogy megvitathassák a felfedezést. A fac-

¹⁰ Gil, 2009. 252–253.

¹¹ Uo. 252.

¹² Uo. 253.

¹³ Uo.

tor értesítette a portugálokat, és megüzente nekik, hogy Medina del Campóban bevárja őket.¹⁴

A városban meg is történt a találkozó. A factor saját szállásán kvártélyozta be az utazókat, és ellátta őket minden jóval. Medinától Valladolidig Aranda és vendégei a legnagyobb barátságban utaztak. Már Puente del Duero közelében tartott a kompánia, mely előre örült a vállalkozás várható sikerének, amikor a factor előhozakodott a farbával, és előadta a portugáloknak igényeit: „Panaszra nem lesz okotok amiatt, amit a főkancellárnak írtam, sőt épp amiatt, meg amit majd Őfelségének mondani fogok Portugáliából hozott tervetekről, részesedéssel tartoztok nekem a javakból, amikre majd Isten segedelmével szert tesztek.”¹⁵ Erre parázs vita keveredett. Aranda a kapitányok által jelentett nyereség nyolcadára tartott igényt, Magellán csak egytizedet akart neki adni, Faleiro pedig semmit. Végül Magellán és Faleiro megegyeztek abban, hogy nyereségük tizedét juttatják Arandának. Ezt az egyenlőtlen megállapodást ratifikálták jegyző előtt Valladolidban 1518. február 23-án.

Mindeközben szédítő sebességgel követték egymást az események. Sauvage főkancellár, Adriano de Utrecht érsek és don Juan de Fonseca – aki mai fogalmaink szerint a katolikus királyok tengeren túli ügyekkel megbízott minisztere lett volna, ha létezett volna ez a cím – audienciát engedélyeztek a tengerészeknek Valladolidban. Azonnal beindult a gépezet, mivel a burgosi tőke Haro vezényletével beállt a vállalkozás mögé, és vállalta annak saját pénzből való finanszírozását arra az esetre, ha a király nem vállalná a kockázatot és a flotta kiállításának költségeit. Ennek köszönhetően Magellán és Faleiro előnyösebb helyzetből tárgyalhattak a király képviselőivel, aki magánbefektetők kizárásával kizárólagos haszonra akart szert tenni az üzletből. Végül azonban a királyi kincstár szűkössége miatt – sokba került ugyanis a császári korona a spanyoloknak – Cristóbal de Haro és üzlettársai állták a hiányzó részt 1 616 781 maravédi értékben, amit az árucseréhez szükséges cikkek megvásárlására ajánlottak fel.¹⁶

Az uralkodónak benyújtott memorandumban, amit a számító Aranda saját kezűleg írt meg, a portugálok egyebek között a következőket kérték: a felfedezett területek kormányzását maguk, illetve örököseik számára; az ezeken megtermelendő javak huszadát; két sziget kiválasztásának jogát saját birtoklás céljára azzal az egyedüli kitételrel, hogy tizedet – nem pedig ötödöt – fizetnek a királynak; végezetül pedig az első út nyereségének ötödét.¹⁷ Nem túl hosszú, ám annál intenzívebb alkudozás után az uralkodó csaknem maradéktalanul jóváhagyta ezeket a kéréseket. A sevillai portugál kolónia és a burgosi tőke együttes kiállása valóságos csodát művelt: Magellánnak és Faleirónak sikerült egy hónap alatt elérni azt, ami Kolumbusznak hét évébe tellett. Olyan tükör volt ez, amelyben szívesen csodálta magát a portugál tengerész.

14 Uo.

15 AGI, Patronato, 34, 3 f. 19r. Lásd: Gil, 2009. 253., 329.

16 A magyar fordításban: Maximilianus Transylvanus, 1968. 338. Spanyol kiadás: Maximiliano Transilvano, 1837. Vö. Gil, 2009. 266., 329.; Rákóczi, 2021.

17 Gil, 2009. 253.

Ebből az emlékezetes hónapból datálódik az egyetlen Magellánról szóló személyleírás, melyről tudomásunk van: „Lévén alacsony növésű, megjelenése nem ígért sokat és nem volt valami tekintélyt parancsoló”, még ha „titokzatosnak és merésznek tűnt is”. Ilyen szavakkal ábrázolta Magellánt Bartolomé de las Casas barát, amikor 1519-ben Valladolidban megismerte.¹⁸

Magellán jelenléte a spanyol udvarban felettébb aggasztotta a portugál uralkodót, és minden módon megpróbált gáncsot vetni, hogy tervének feladására bírja. I. Mánuel diplomáciája nagy győzelmet könyvelhetett el 1514-ben, amikor sikerült meghíúsítania Juan Díaz de Solís útját, amely portugál felségvizeken haladt volna. Viszont a spanyol korona hamar felmérte, hogy sem a dél-amerikai tenger-szoros keresése, sem a Csendes-óceán átszelése nem ütközik a tordesillasi szerződésbe. Így valósulhatott meg végül Solís hajóútja, és így nyert jóváhagyást annak logikus folytatása: Magellán terve. A végleges szerződés aláírására 1518. március 22-én került sor. Ennek első záradékában a király nagyon világosan lefekteti a jogokat, amelyek a flotta elindítására feljogosítják, nyomatékosítja, hogy a körbehajózás az ő birtokában lévő féltekén fog végbemenni: Magellán és Faleiro ajánlata értelmében „olyan területeken fognak értékes fűszerekben és más egyebekben gazdag szárazföldeket és szigeteket felfedezni, melyek a demarkációs vonaltól felénk esnek és az óceántengerből hozzánk tartozó részen található”.¹⁹

Szokták mondani, hogy az árulásért az ember az életével fizet. Noha a portugál féltette az életét Valladolidban, tény, hogy nem kíséreltek meg portugál bérgyilkosok az életére törni. Az is igaz viszont, hogy I. Mánuel több követe is megpróbálta őt eltántorítani a terv megvalósításától: Álvaro da Costa nagykövet is 1518-ban, amikor Magellán épp az udvarban tartózkodott, és Sebastián Álvares is 1519-ben, ezúttal már Sevillában, megpróbálta meggyőzni Magellánt, hogy ne fordítson hátat természetes királyának. Mindhiába. Abban az időben nem létezett a haza fogalma. Az alattvalókat uralkodójukhoz kölcsönös egyezmény kötötte, ami felbontható volt, ha a király nem tartotta be az alattvaló iránti kötelezettségeit – ez esetben az alattvalók „denaturálhatták”, azaz „megszakíthatták a kötelékeket, melyek természetes urukhoz kötötték őket”.²⁰ Ez volt az a súlyos lépés, amit Magellán megtett, márpedig egy becsületes ember nem tehetett meg nem törtéنتé döntését, különösen ha olyan nyira el volt kötelezve, mint amennyire ő elkötelezte magát I. Károlynak, aki legnagyobb örömére felvette őt és Faleirót a Szent Jakab Lovagrendbe, mely a legnagyobb presztízsű volt az összes spanyol lovagrend között. Így aztán a portugál állta a szavát, és mindig hű maradt a spanyol uralkodóhoz, mely hűségére, véleménye szerint, a szűkkeblű I. Mánuel érdemtelenné vált. Ahogy 1518. október 24-én I. Károly-

18 Casas, 1876. vol. II. 101. Vö. Gil, 2009. 252.

19 A szerződés szövegének levéltári helye: AGI, Patronato, 1, N. 6, R. 2. Lásd: <http://pares.mcu.es/Pares-Busquedas20/catalogo/show/121027?nm>. Újabb kiadása: *Tratado de Tordesillas*, 1985.

20 Szülőföldjével való végleges szakításának jelképes bizonyítéka, hogy kiköti a végrendeletében: elsőszülöttjének csak akkor van joga az örökségére, ha a Magallanes nevet s az ő címerét viseli, Spanyolországban él és házasodik meg. A végrendeletet a tanulmány végén közöljük.

nak megírta, kész volt őt „személyemmel, tetteimmel és életemmel szolgálni (...), és többre tartom saját szavam, mint a portugáloktól kapott ígéreteket”.²¹

A bizonyosan Magellán instrukciói szerint lefektetett szerződés értelmében a flottának öt hajót kellett számlálnia: két 120 tonnásat, két 80 tonnásat és egy 60 tonnásat, mindegyik tüzérségi fegyverzettel és rézből készült tűzhellyel felszerelve.²² A legénység számát 235 főben véglegesítették. A hajók kiállítását és felszerelését a Casa de la Contratación tisztjeire bízta.²³ Matienzo és még inkább Recalde neheztelve szemlélték, hogyan bontakozik ki és vezet eredményre a megállapodás, amelyben nekik, Arandával ellentétben, semmilyen szerep nem jutott. Bizonyos értelemben igazuk is volt.

Sevillába visszatérve Magellán és – bár kisebb mértékben – Faleiro teljes elánnal belevetették magukat a fűszer-szigeteki út előkészítésének komplikált műveletébe, úgy, hogy közben meg kellett küzdeniük Recalde könyvelő rosszindulatával, aki egyszerre volt ellensége kollégájának, Arandának, és titkon az expedíciónak is. A két kapitány, aki havi 50 ezer maravédis fizetést vett fel, azt szerette volna, ha a hajók, a legénység és a teljes felszerelés 1518. augusztus 25-re készen áll.²⁴ Hamar be kellett azonban látniuk, hogy ez túl rövid határidő. Végül egy évvel több időre volt szükség ahhoz, hogy a flotta teljesen menetkész legyen.

Éppenséggel az sem könnyítette meg az előkészületeket, hogy Magellán külföldi volt, épp ellenkezőleg. 1518. szeptember 24-én azt jelentették a királyi tisztviselők, hogy Magellán perpatvarba keveredett a helyiekkel: „A minap nekimentek Magellánnak Coriában” – írták a királynak.²⁵ Ezt az incidenst, melynek okát és kimenetelét nem ismerjük, egy sokkal zajosabb veszekedés követte október 24-én. Ez viszont már nem egy faluban esett meg, hanem magában Sevillában. Arról volt szó, hogy szárazra futtatják a vezérhajót, a Trinidadot, hogy elvégezzék a hajóteszten a külső szigetelési munkákat. Mivel a dagály hajnalban kezdődött, Magellán igen korán kelt, hajnali háromkor, és utasítást adott, hogy húzzanak fel négy zászlót az ő címerével, de elkerülte a figyelmét, hogy a királyi címeres zászlókat még nem húzták fel. Az összeverődött kíváncsiskodók egyikének szemet szúrtak a kapitány lobogó zászlai az öt pajzzsal, amit a portugál király címerének vélt, és a körülötte állókat is felhergelte téveszméjével. Nyomban kitört a lázongás. A kikötőparancsnok arra heccelte a tömeget, hogy tépjék szét a zászlókat, és bármennyire erősködött is a portugál, hogy félreértésről van szó, rá sem hederített, sőt maga szaggatta volna szét a zászlókat, ha meg nem akadályozza ebben Matienzo kanonok, aki

21 Gil, 2009. 274.

22 Egy korabeli tonel 5/6 metrikus tonnának felel meg, azaz a 120 tonnás hajó a mai metrikus mérték szerint 100 tonnás – a fordító jegyzete.

23 AGI, Patronato, 35, 5. Lásd: Gil, 2009. 332.

24 Magellánt 10, rokonsági körébe tartozó portugál, fél tucat szolgálója és még egyszer ennyi, összesen 32 portugál kísérte az utazása során. Castro–Hamon–Thomaz, 2007. vol. I. 237. A felszereléshez lásd: Gil, 2009. 260., 263–264.

25 Maximilianus Transylvanus is „a két nép közötti hagyományos ellenségeskedést” jelöli meg a később, a hajóúton kirobbant lázadás okaként is. (Lásd a magyar kiadásban: Maximilianus Transylvanus, 1968. 343.) Másrészt Magellánra egy másik portugál is leselkedett, jelesül portugál ügynökök, akik az életére törtek. Vö. Gil, 2009. 256. különböző portugál krónikákra alapozza állítását.

szerencsére épp ott volt. A méltatlankodókhoz csatlakozott nagy hévvel Fernando Suárez de Alcázar altengernagy, aki Gonzalo Fernández de Córdoba alatt tüntette ki magát az itáliai háborúkban, s aki megpróbálta elfogatni a portugált és lefegyverezte a Trinidad legénységét. Többen kardot rántottak, még Matienzo feje felett is villogott a penge, Juan Rodríguez de Mafra kormányost pedig kézen szúrta valaki. A kanonok a polgármester-helyettestől és Medina Sidonia polgármesterétől is segítséget kért, de kérése süket fülekre talált. A heves vita valószínűleg csak Matienzo jelenlétének és esdeklésének, valamint a portugál hidegvérének köszönhetően nem fajult el.²⁶

Magellán még aznap tollat ragadt, hogy beszámoljon a történekről és panaszt tegyen a királynál. Ez az egyetlen levél, ami fennmaradt a tengerésztől, akit nagyon rosszul érintett, hogy a portugál király egyik lovagja is szemtanúja volt a sérelmének. A kötelező protokolláris elköszönést követő záró sorai egész meghatóak: „És mivel még nem tudok kasztíliai nyelven oly tökéletesen írni, ahogy az illik, esedezem Fenségedhez, nézze el nekem, hogy nem saját kezűleg írtam.”²⁷ Látszik, a tengerész szeretett volna mihamarabb kasztíliaivá válni, ezzel is Kolumbuszhoz mérve magát, aki miután tengernagy és alkirály lett, nem írt többé olaszul.

A király válasza megnyugtató volt. 1519. november 11-én levelet küldött Magellánnak, Matienzónak, a sevillai polgármesternek és a városi tanácsnak, amelyben Magellánt vigasztalta, Matienzót dicsérte fellépéséért, a városi hatóságoktól pedig megkövetelte, hogy tartsanak rendet az utcán, és adják meg a legnagyobb tiszteletet kapitányának, akit sértés ért, holott joggal számíthatott volna az egész lakosság támogatására.²⁸

Hatalmas öröm feledtette ezeket a bosszúságokat: 1519 elején Beatriz fiúgyermekkel ajándékozta meg a főkapitányt. A kicsit a flotta egyik tengerésze, a görög Nicolás de Nápoles szokta a karjában vinni, ha a palotába ment valami üzenettel. A tengerész az újszülöttnak, hagyománytisztelő módon, apai nagyapjának a nevét adta: Rodrigo lett. Magellán, aki jövődő dicsőségeket remélt, megigényelte és meg is kapta a királytól fia számára a majorátust.

A király parancsa

1519-ben Magellán és Faleiro főkapitányoknak fel kellett hagyni a sevillai előkészületekkel, hogy ismét találkozzanak I. Károlyval, aki Németországba tartván megállt Barcelonában, hogy összehívja az Aranygyapjas Rendet. 1519. május 8-án átadta a király a főkapitányoknak az utasításokat, amelyeket be kellett tartaniuk az út alatt. Az első fejezet kategorikus: „A legfőbb dolog, amit nektek parancsba adunk, és amivel benneteket megbízunk, az, hogy semmi szín alatt fel ne fedeztetek vagy akár csak érintsetek olyat, ami őfelsége Portugália királyának érdekszférájába tartozik,

²⁶ Garcia, 2007. 20–21.

²⁷ Gil, 2009. 262.

²⁸ Uo.

mert ő nekem hón szeretett bátyám s fivérem [tény, hogy I. Mánuel I. Károly nővérét, Ausztriai Leonort vette feleségül], s neki kárt ne okozzatok, mert úgy kívánom, hogy mindaz, ami a Kasztíliai és a Portugál Korona között szerződésben megkötöttet, mindörökké betartassék.²⁹ Megerősítést nyert következőképpen, hogy a Maluku-szigetek spanyol felségterület, és az utazás nem ütközik a tordesillasi szerződésbe.

Magellán és Faleiro kötelessége volt átadni a hajók kapitányainak az elkészült térképeket (minden bizonnyal Pedro Reinel és fia, Jorge Reinel, valamint Nuño García de Toreno térképeit), és megjelölni számukra a követendő útvonalat; „ha egyik hajó üdvözlí a másikat, a kapitányoknak” kötelessége utasítani „a kormányosokat”, hogy tájékoztassa „egyik a másikat arról, hol vannak, úgy magasságilag, mint pontok szerint” (3. fejezet). Ha új földre érkeznek, „kimentek a szárazföldre”, szól a király utasítása, „és elhelyezitek a címeroszlopunkat, hacsak nem őfelsége Portugália királya felségterületére esik (...), és rögzítettetek az írkokkal az elhelyezkedést (...), mind földrajzi szélesség, mind hosszúság szerint” (7. fejezet). Volt egy kulcspont, amire nagy figyelmet kellett fordítani, és amit bizonyára a portugálok javasoltak: „Megnézni, hány ponton kell part menti telepet létesíteni a hajózás biztosítása és a szárazföldi védekezés érdekében” (26. fejezet).

A király kifejezetten ragaszkodott ahhoz, hogy békére törekedjenek a felfedezett országok királyaival: „Ha közülük valaki a tieitek közül valakit valamely módon megsért, ne bántsa őt a tieitek közül senki” (8. fejezet); „És ha (...) megérkeztek az országba vagy a szigetekre, ahol a fűszerek teremnek, kössetek békeszerződést az országnak király urával belátásotok szerint úgy, hogy az nekünk jó szolgálatot tegyen és hasznot hajtson” (12. fejezet); „Amikor olyan kikötőbe értek, ahonnan azok a bennszülöttek származnak, küldjeteik közülük egyet a szárazföldre, hogy értékre adják azon ország királyának és kormányzójának, miképpen érkeztetek (...) békét és üzletet kötni velük” (18. fejezet). Ugyanakkor a szegfűszeggel való kereskedelmet kizárólagossá kellett tenni: a kapitányok dolga volt felszólítani az urakat, akik a Maluku-szigetekkel kereskedtek, hogy „ne jöjjenek többé erre a vidékre üzletelni” (15. fejezet). A többi fejezet már technikai kérdéseket tárgyalt: hogy halmozzanak fel elegendő élelmiszerkészletet; hogy a hajók ne legyenek túlterhelve; hogy egy hajón égjen éjjel a fáklya stb.

Hosszúra nyúlt barcelonai tartózkodása alatt a két főkapitány perbe keveredett. Recalde könyvelő, miután tudomást szerzett Arandának a portugálokkal folytatott piszkos üzelméről, beárulta őt a királynál, aki felháborodásában vizsgálatot rendelt el az ügyben, és 1518. október 18-án megbízta a jogvégzett Juan Fernández de la Gamát az érintett felek kihallgatásával. Következő lépésként november 6-án megtörtént Magellán, Faleiro és Aranda meghallgatása a sevillai királyi palotában a perben kinevezett bíró előtt. Vallomásukban a portugálok hivatkoztak a burgosival ápolt baráti viszonyra, és elismerték, hogy üzleti megállapodást kötöttek vele. Mire a sarokba szorított factor védekezőképpen úgy állította be ténykedését a Királyi Tanács előtt, mintha mindvégig a király érdekeit tartotta volna szem előtt a sajátja

29 A házassági szerződést 1518. július 18-án kötötték meg, ezért különösen fontos volt a fentiek betartása. Lásd: Gil, 2009. 330.

helyett, és bizonyosággal azt hozta fel: neki köszönhető, hogy a portugálok beérték a Fűszer-szigetek jövedelmének huszadával a tized helyett, amit eredetileg kérni szándékoztak.³⁰ Az igazságszolgáltatás tette dolgát. 1519. április 29-én Magellán – afféle szent úriemberként – Barcelonában tanúvallomást tett, és megerősítette, hogy valóban Aranda beszélte le őket a tized kéréséről, ami a factor elbeszélése szerint több millió maravéditől fosztotta volna meg a királyi kincstárt.³¹ De hagyjuk magára Arandát a problémáival, és térjünk vissza történetünkhöz.

Hajók és legénység

Itt az ideje, hogy egy pillantást vessünk a legénység tagjaira. Mivel a vállalkozás királyi kezdeményezés volt, a kormányosok tisztét királyi alkalmazásban álló kormányosok töltötték be, akik fix fizetést kaptak a koronától, és akik a következők voltak: Esteban Gomes (Trinidad), Vasco Gallego (Victoria), Andrés de San Martín és Juan Rodríguez de Mafra (mindketten a San Antonión), Juan Rodríguez Serrano (Santiago) és Juan Lopes Carvalho (Concepción). De a kormányosok is okoztak fejfájást: vagy a fizetésbe kötöttek bele (Carvalho havi háromezer maravédivel többet keresett, mint Serrano, San Martín, Mafra és Gallego, amíg a király el nem rendelte a fizetések kiegyenlítését), vagy kedvük nem volt dolgozni. Annyira nem akartak menni, hogy 1519. április 15-én az uralkodó írásban volt kénytelen a Casa de la Contratación tisztviselőit utasítani, hogy „a törvény szigorával” kötelezzék az úton való szolgálatra azokat a bizonyos kivételezetteket, akiknek évi húszezer maravédi fizetést utalt ki a királyi kincstár.³² Nem ők voltak az egyedüli kormányosok, akik közreműködtek: ott voltak még a révkalauzok, akiknek az volt a feladatuk, hogy Seviléből a folyón a sanlúcari torkolatig kormányozzák a hajókat; és azok, akiknek Sanlúcartól a nyílt tengerig kellett kormányozni; az első 3650 maravédi fizetést kaptak, az utóbbiak 1895 maravédit.³³

Az uralkodó fenntartotta magának a jogot, hogy a bizalmi állásokra maga válassza ki az embereket. Sajnos csak a következő kinevezések maradtak fenn: a San Antonio kapitánya Juan de Cartagena; a negyedik hajó kapitánya Gaspar de Quesada; a főfelügyelő Gonzalo Gomez de Espinosa; a kincstárnok Luis de Mendoza és a könyvelő Antonio de Coca.³⁴ Jerónimo Guerrát, mivel „alkalmas és rátermett ember, aki tapasztalt tengeri dolgokban, és hasznos, ha részt vesz ebben az expedícióban” évi harmincezer maravédis fizetésért szerződtek.³⁵

Tiszteket láthatólag nem volt nehéz találni. Antón de Salamón és Juan Bautista, a Victoria, illetve a Trinidad fedélzetmesterei, már 1518 szeptemberében, illetve októberében rendelkezésre álltak (2. kép). Juan de Elorriaga, Juan Sebastián

30 Gil, 2009. 253.

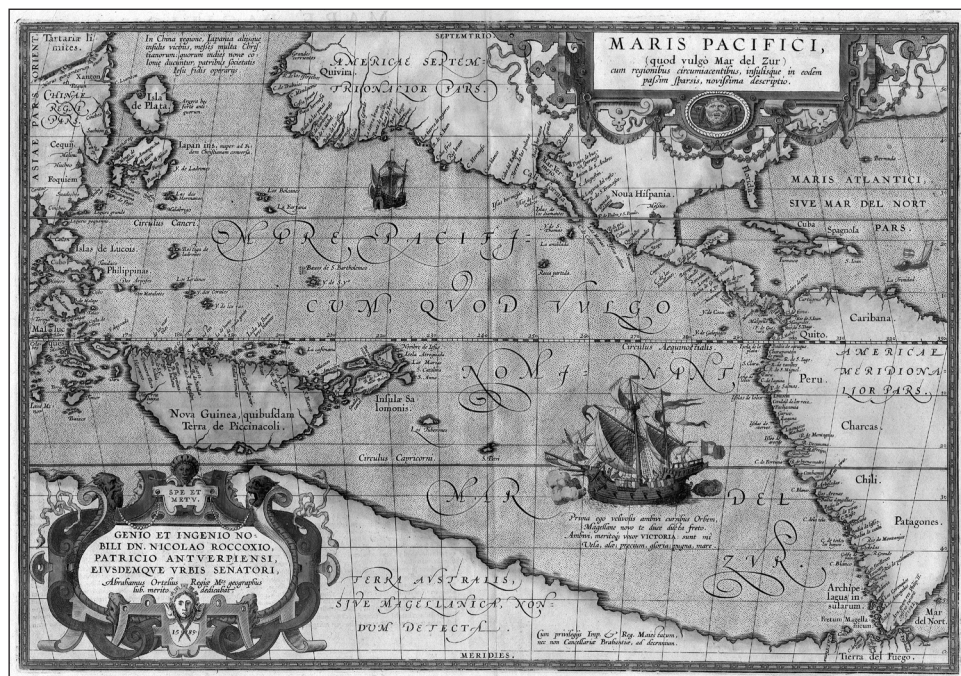
31 Uo.

32 AGI, Contratación, 5090, libro IV, f. 14v. Lásd: Gil, 2009. 263., 276.

33 AGI, Patronato, 34, 10, f. 1r. Lásd: Gil, 2009. 332.

34 Gil, 2009. 276.

35 AGI, Contratación, 3255, f. 80v. Lásd: Gil, 2009.



2. kép. A Victoria Abraham Ortelius Csendes-óceánt ábrázoló térképén, 1589

de Elcano és Baltasar Palla, a San Antonio, a Concepción és a Santiago hajómesterei már később csatlakoztak.³⁶

Egy orvos sem jelentkezett az expedícióra, így végül csak Juan de Morales sebészre és Pedro de Olaberrieta, valamint Hernando de Bustamante borbélyokra számíthattak. Az egyház emberei sem tanúsítottak nagy lelkesedést a vállalkozás iránt, csak két pap utazott: Pedro de Valderrama és Pero Sánchez de la Reina. A tüzérek egytől egyig külföldiek voltak: hét francia, egy angol, három német és két flamand.

Magellán előrelátó módon számos tolmácsot vitt magával. Először saját szolgáját kell megemlítenünk, Enrique de Malacát, de ott volt Antonio Fernandes is, ayamontei lakos; Antón de Goa, Montemayor márkinéjának a cselédje és talán Andrés de la Cruz, a kikeresztelkedett gazdag kereskedő Juan Fernández Enero cselédje. Tidore szigetén „tolmácsként szolgált a kormányos Juan Caravalló”, mivel „értett valamennyit az ország nyelvén”.³⁷

A főkapitány számos rokont is vitt magával. Egyikük volt Martín de Magallanes, Antón Martins lisszaboni gyámhatósági bíró és Ana do Quintal (vagy Magallanes) fia, aki „elhajózott a flottával, mely flottának az ő nagybátyja, Fernando de Magalhães volt a kapitánya, az indiai Maluku felé, a Comçiçam nevű hajó utasa-

36 Uo.

37 AGI, Indiferente, 1528, 1 f. 4v. Lásd: Gil, 2009. 277.

1. táblázat. A tisztek és a legénység fizetése

Beosztás	Összeg
Hajómesterek	3000 maravédi
Szigetelők	5 dukát (1875 maravédi)
Matrózok	1200 maravédi
Matrózinasok	800 maravédi
Apródok	500 maravédi

2. táblázat. Hazavihető árumennyiség

Beosztás	Mennyiség		
	Quintal kajütben	Quintal fedélközben	Láda
Magellán és Rui Faleiro	60	fejenként 20	4
A másik három kapitány	40	10	3
Hajómesterek és kormányosok	12	1	1
Fedélzetmesterek	8	1	1
Matrózok	–	1 quintalada	két főre 1
Matrózinasok	–	1,5 quintal	két főre 1
Apródok	–	3 arroba	három főre 1

ként”, és a Victoria fedélzetén vesztette életét 1522. július 26-án.³⁸ Nem hajózott el viszont a végén Magellán testvére, Diego de Sousa, aki bár végül elállt az utazástól, az élelmiszer-készletezésnél még közreműködött.³⁹

A tengerészek toborzása már nehezebb feladatnak bizonyult. Kevés tengeri medve mutatkozott hajlandónak, hogy elszegődjön egy olyan expedícióra, amelynek időtartama bizonytalan volt, és tele volt kockázattal és veszéllyel. Magellán külföldi származása is taszított egyeseket, akik megmondták: „mivel portugál a kapitány, inkább nem mennek”.⁴⁰ A toborzás során megpróbálták nagyon magas fizetések ígéretével lelkesíteni a jelentkezőket. Az 1. táblázatban láthatók a fizetések, melyeket a tisztek és a legénység részére meghatároztak. A fizetéshez még hozzájöttek egyéb ösztönző fizetségek: megállapították például, hogy mekkora súlyú árut vihetnek magukkal haza a legénység tagjai a hajón. A fennmaradt adatok a 2. táblázatban láthatók.⁴¹

Vajmi kevés eredménye volt a hízelgésnek és ígéreteknek. Húsznapnyi toborzás alatt egyetlen ember sem jelentkezett Sevillában. Elérkezett 1519 júniusa, és

38 AGI, Patronato, 34, 4 f. 3v. Lásd: Gil, 2009. 280.

39 Gil, 2009. 279., 338.

40 AGI Patronato, 34, 8 n° 2, f. 1r. E dokumentum szerint, noha Málagaiban is, Cádizban is közhírré tették a királyi fizetéseket, Magellán kénytelen volt külföldi legénységet is felfogadni.

41 A tengerészek fizettségképpen gyarmati árut vihetnek magukkal haza, amit aztán értékesíthettek. Ez jellemzően fűszer volt és quintalban (mázsa) mérték. 1 quintal = körülbelül 46–50 kilogramm, átlagosan 48 kilogramm. 1 quintalada = 4 quintal (általában egy zsákban), azaz közel 200 kilogramm. 1 arroba = ¼ quintal, azaz átlagosan körülbelül 12 kilogramm – a fordító jegyzete.

legénység híján Magellán kénytelen volt a Sevilla környékén található kikötőkbe – Huelvába, Cádizba és Málagaiba – is toborzókat küldeni. Végül arra kényszerült, hogy külföldiekkel töltsen fel az összes állást. A Casa de la Contratación tisztviselői felbőszültek ezen, és tiltakoztak a királynál, aki 1519. július 26-án kelt levelében próbálta csillapítani a kedélyeket. Elrendelte, hogy Rui Faleirót cseréljék le Juan de Cartagenára; hogy a raktárosok kinevezése maradjon a Casa de la Contratación hatáskörében; hogy maradjanak meg tisztükben a Magellán által kiválasztott írnokok, amennyiben ezek királyságának alattvalói; és hogy tekintettel a sok kellemetlenségre, amit a fedélzetre felvett portugálok nagy száma okozhat, a kapitányok ne vigyenek magukkal négynél vagy ötnél több portugált; aki ezen felül van, meneszteni kell.⁴²

Ezt a pillanatot használta ki ügyesen Sebastián Álvares, I. Mánuel andalúziai képviselőjének vezetője, hogy még egyszer utoljára megpróbálja Magellánt eltántorítani. Értésére adta, hogy I. Károly új utasításokat készül kiadni, melyek sértik a Valladolidban és Barcelonában lefektetett egyezményt; és hogy jókedvre derítse, felajánlotta neki, hogy visszatérhet a portugál király szolgálatába.⁴³ A portugál nemcsak azonban hajthatatlan maradt.

Kevéssel ezt követően Matienzo és Recalde magához rendelte Magellánt, hogy megosszák vele a kapott új utasításokat.⁴⁴ Magellán válasza kemény volt és határozott. Elismerte, hogy kinevezett két portugált raktárosnak, de nem volt hajlandó meneszteni őket egészen addig, amíg engedelmeskednek neki. Ha nem spanyol matrózokat vett fel, az azért volt, mert spanyolok nem jelentkeztek; a hajómesterek választották ki a legénység tagjait; ő hajlandó elküldeni a külföldieket abban az esetben, ha a királyi hivatalnokok találnak másokat a helyükre. Ami a portugálok számát illeti, kijelentette: ő kínosan ügyelt a barcelonai egyezmény betartására, egyéb utasításnak nem hajlandó engedelmeskedni. Ami a cselédeit illeti, barátként és személyes testőrként van rájuk szüksége; amennyiben a király hivatalnokai nem fogadják el őket, maga mond le pozíciójáról.⁴⁵ Egyértelmű ultimátum. Másrészt viszont szavai, melyeket főkapitányként Rui Faleiróhoz intézett, a neki ígért poszt azonnali átadását követelve, azt jelzik, hogy barátságuk javíthatatlanul tönkrement.

Az utolsó királyi követelést, miszerint a portugál matrózinasok száma nem haladhatja meg a tizenkettőt, sem tartották be maradéktalanul. Kilenc inast valóban elküldtek (Juan del Puerto, Domingo de Matosinhos, Juan Gallego, Juan de Muros, Antonio Portugués, Álvaro Hernández, Antón del Alcázar, Diego de Tavira és Juan

42 AGI, Contratación, 5090 libro IV, f. 36r., 37r. Cartagena kinevezése 1519. március 30-án történt. Az expedíció felszerelése idején a labilis lelkületű Rui Faleirónak, a „tudomány emberének” az elméje teljesen elborult. Az, hogy a kozmográfus nem hajózhat a király utasítására, valóban a fenti dátumhoz köthető. Lásd: Gil, 2009. 269.

43 Uo. 268–269.

44 AGI, Contaduría, 425, libro I, f. 48r., libro II, f. 12r. A király 10 portugál behajózását tette lehetővé neki. Lásd: Gil, 2009. 282.

45 AGI, Patronato, 34, 8 n° 2, f. 1v. Szó szerint: „akkor inkább ő sem száll fel a hajóra”. Gil, 2009. 279.

3. táblázat. A hajók személyzetének létszáma

Hajó	Személyek száma (fő)
Trinidad	62
San Antonio	57
Concepción	44
Victoria	45
Santiago	31
Összesen	239

Gómez); de három embernek sikerült gúnyt űzni a királyi tilalomból (Luis Alonso de Goes, Antonio Hernández és Gonzalo Hernández).⁴⁶

Magellán, hogy fedezze magát, 1519. augusztus 9-én írt egy tájékoztatót „a kiválasztás okairól, ami a nevezett flottára szerződtetett legénységet illeti”, amelyben a külföldiek magas számát a már korábban említett körülményre vezeti vissza: „Miután kudarcot vallott a szándék, hogy helyiekkel töltsük fel a legénységet, egy-némely külhoni is felvétetett matrózinásnak, úgy görögök, mint velenceiek, és genovaiak, és szicíliaiak, és franciák meg portugálok.”⁴⁷ Mások esküvel vallották elfogulatlanságukat a főkapitányt illetően, ilyen volt a négy hajómester (Juan Bautista, Antón de Salamón, Baltasar Palla és Juan Sebastián de Elcano) és a királybíró Gonzalo Gómez de Espinosa.⁴⁸

Végül nagy nehézségek árán, de összeállt a végleges személyzet. Az egyik hivatalos lista összegzi, hogy melyik hajón hány ember volt (3. táblázat).⁴⁹

Jocelyne Hamon és Xavier de Castro számításai szerint 237 ember vett részt Magellán útján, akiknek származási megoszlása az alábbiak szerint alakult.⁵⁰

46 Valószínűleg a hajóra végül fel sem szállhatott Rui Faleiro közvetlen szolgálószemélyzetének a „kontójára” emelkedhetett meg ez a szám. Lásd: Gil, 2009. 279.

47 Magellán ténylegesen jobban bízott a portugálokban, mint a spanyol és itáliai legénységben: egyszerűen jobb tengerészeknek tartotta őket. Volt azonban olyan is, hogy az „igazság pillanatában” – hasonlóan a többiekhez – még a portugál hajósoknak is „megremegett a lába”. Ilyen volt a Trinidadra szerződtetett António Yáñez és Juanote esete, akik hajómesterként, illetve fedélmesterként szerződtek el az útra 1518 decemberében, 1519. március 12-én mégis jobbnak látták, ha elköszönnék. AGI Contratación, 3255, f. 62v. Lásd: Gil, 2009. 276.

48 Gil, 2009. 276.

49 AGI, Patronato, 34. „Relación del coste que tuvo la armada de Magallanes” (A Magellán-ármádia költség-beszámolója). Kiadta: Medina, 1888. vol. I. 137.

50 „Számításaink alapja a spanyol korona és a Casa de la Contratación levéltáraiból származó források, a Victoria és a Trinidad elhalálozási listái, a kihallgatásokon közöltek, a túlélők által kapott és nekik írt levelek, valamint olyan későbbi számítószéki és ügyészségi levéltári anyagok, amelyek az expedícióval kapcsolatban később keletkeztek. Így jutottunk a Pigafetta által említett 237 személy azonosításához, akik behajóztak Sanlúcar de Barramedában 1519 szeptemberében.” Castro–Hamon–Thomaz, 2007. 477–478. (Annexes, Les équipages.) A szerzők megjegyzik, hogy számos nehézséget okoz az azonosneveség, az egymástól eltérő nevek használata ugyanazon személy esetében a különböző forrásokban. A nyomtatott krónikák és relációk a „nagyjából 250”, a „valamivel több mint 230” főt jelölnek meg, a megadott létszám a királyi tisztviselők és az önkéntes csatlakozók beszámításától is függ. A modern szakirodalomban sem értenek egyet a számokat illetően az egyes szerzők, ebből következőleg a reálisnak feltüntetett számok nagyon is eltérőek.

4. táblázat. A hajók nagysága és értéke

Hajó	Tonna ⁵¹	Költség maravédiben
Trinidad	110	270 000
San Antonio	120	330 000
Concepción	90	228 750
Victoria	85	300 000
Santiago	75	187 500

Spanyol 139: 64 andalúz, 29 baszk, 16 kasztíliai, 7 gallego, 5 asztúriai, 3 navarrai, 2 extremadúrai, 1 murciai, 11 aragón és 11 tisztázatlan eredetű. Külföldi 98: 31 portugál, 26 olasz, 19 francia, 9 görög, 5 flamand, 4 német, 2 afrikai fekete, 2 ír, 1 angol, 1 Goából származó, 1 maláj, 1 portugál-brazil mesztic és 1 spanyol-indiai mesztic.

Vizsgáljuk meg ezek után a hajókat és a fegyverzetet. 1518 augusztusában Juan de Aranda Cádizba ment, hogy megvegye és Sevillába hozassa a hajókat, hogy ott csörlőkkel szárazra tegyék őket, és elvégezzék rajtuk a külső szigetelést kóccal meg kátránnyal (4. táblázat).

Fegyverzet: hogy kiegészítsék a hajókon található tüzérségi felszerelést, hoztak még Bilbaóból 58 versót (ágyúféle), 7 falcont (kis kaliberű ágyú), 3 vastag lombardát (nagy kaliberű ágyú) és 3 pasamurót (kis kaliberű ágyú) (160 135 maravédi), valamint berakodtak hordókban 50 quintal puskaport (9028 maravédi), vas- és kőkockákat és golyóbisokat (11 633 maravédi); ugyancsak hoztak Bilbaóból 100 páncélt kar- és vállvértézzel, valamint sisakkal (110 910 maravédi), hámot és két komplett vértézetet Magellán személyes használatára (6375 maravédi); 60 számszeríjat és 260 tucat nyilat (33 495 maravédi); 50 muskétát (10 500 maravédi); 200 pajzsot (6800 maravédi); 6 kardlapot a főkapitánynak (680 maravédi); 95 tucat dárdát, 10 tucat gerelyt, 1000 lándzsát, 200 pikát, 6 bököt és 6 lándzsanyelet (44 185 maravédi).⁵²

Élelmiszerek: 2138 quintal és 3 font kétszersült (363 380 maravédi); 508 tömlő bor, amit Jerezben vételeztek (511 247 maravédi); 50 fanega⁵³ bab, 10 fanega csicseriborsó és 10 fanega lencse (23 037 maravédi); 47 quintal és egy arroba olívaolaj (58 425 maravédi); 200 hordó sózott szardella, 166 tucat szárított pér és kutyacápa, 9 tucat pontylazac, 63 tucat kalapácshal, 17 arroba és 23 font szárított tőkehal (62 879 maravédi); valamint 57 quintal száraz szalonna (43 908 maravédi). Sanlúcarban vételeztek még 7 tehenet (14 000 maravédi), 3 disznót (1180 maravédi) és 984 sajtot (26 434 maravédi). A kamra feltöltésére és egyéb apróságokra (cukor, ecet, fokhagymafüzekek, mazsola, füge, mandula, kapribogyó stb.) elköltöttek még 71 093 maravédit.

51 Lásd a 22. lábjegyzetet.

52 AGI, Contratación, 5090, libro IV, f. 8r. A memorial tételeinek felsorolásához lásd: Gil, 2009. 260.

53 A fanega magvak mérésére használt régi spanyol űrmérték, mint a véka. 1 fanega = körülbelül 55,5 liter. Quintal és arroba: régi spanyol súlymértékek, 1 quintal = körülbelül 48 kilogramm, 1 arroba = körülbelül 12 kilogramm – a fordító megjegyzése.

Navigációs eszközök: 18 darab Nuño García de Toreno által pergamenből készített tengerészeti térkép, 6 arab (Diego Ribero, illetve Rui Faleiro által készített) fémasztrolábium a hozzájuk tartozó használati utasításokkal, 15 darab iránytű, 15 darab fából készült kvadráns, 12 darab homokóra, 6 pár szögmérő, „egy térképészeti gömb, melyet (Magellántól) kapott király urunk, és melyet Pero Renel [Pedro Reinel] fia és apja készítettek” stb. (68 182 maravédi).⁵⁴

Vizek (borvirágvíz, katángvíz, terjőkevíz, édesköményvíz stb.), gyógyírok (köményes alapú diaciminum, nyugtatók és erősítők, többek között rebarbarából, szennából, tamarindból és köményből álló diacatolicum, rózsából előállított diarodonicum, datolyából készített diafenicum, kígyómérget is tartalmazó triaca, indiai jalapa, szulák és kutyatej felhasználásával készült benedicta, terpentinelaj, tehénvaj, rosado, számos különböző összetevőből álló apostolorum, desopilativum stb.) és ecetek (rózsa, kapor, kapribogyó, gyanta, kamilla, rózsacukor, üröm, auripigment, mínium, bolarmenicum, fehérólom, réz-oxid, cink-oxid, higany stb.), összesen 12 343 maravédi.

Nem részletezte az egyéb költségeket (hajók javítása miatt az ácsoknak és fűrésszel dolgozóknak 1518-ban és 1519 első hónapjaiban kifizetett bérek, részszerzők, kohó, üres könyvek pergamenbe kötve, köszörű- és őrlőkövek stb.). Legyen elég annyi, hogy minden tételt egybevéve a flotta összköltsége 8 334 335 maravédi volt, ami igazán szép kis summa.⁵⁵

Magellán végrendelete

Az indulás napjának előestéjén a sevillai polgármester, Sancho Martínez de Leyva átadta Magellánnak a királyi lobogót, ami két vara⁵⁶ taftánból készült és Francisco Villegas festő műve volt, ahogy a vitorlásokra festett keresztek is. Az ünnepi szertartás során, melyet a trianai Santa Maria de la Victoria-templomban tartottak, Magellán hűségesküt tett a királynak, majd a hajók kapitányai esküdtek engedelmességet a főkapitány előtt, mely esküt, sajnos, nem mindegyikük vette komolyan.⁵⁷

A sevillai indulás előtt hátravolt még egy utolsó, ám szükséges elintéznivaló. 1519. augusztus 24-én Magellán végrendeletet tett a királyi palotában, mint rendszeren, Bernal González de Vallecillo írnok előtt (3. kép).⁵⁸ Záradékaiban sűrű homály fedí gyermek- és ifjúkorának Portugáliáját: Kasztíliában új élet kezdődött maga és leszármazottjai számára. Kolumbuszhoz hasonlóan Magellán is nagy gondot fordított az elsőszülött fiú utódlási jogaira: gondolatai megrögzötten akörül forogtak,

54 AGI, Contratación, 1355, f. 106v. Lásd: Gil, 2009. 264.

55 Az adatok forrása: AGI, Contratación, 5090, libro IV., f. 12v. Bizonyos kötelezvények kifizetését a várt megtérülésből remélte finanszírozni a kincstár. Gil, 2009. 267.

56 A vara, azaz „pálca” régi spanyol hossz mérték. 1 vara = 3 láb, azaz körülbelül 1 méter – a fordító megjegyzése.

57 Herrera, 1601. decada 2, libro 4, cap. 9. A lobogók festőjéhez: Gil, 2009. 274.

58 A kép forrása: <https://artsandculture.google.com/asset/testamento-de-fernando-de-magallanes-bernal-gonzalez-de-vallecillo-public-notary/owER2XpPGfZieA>.

ahogy azt megmondtam, akkor úgy akarom, rendelem és szándékozom, hogy a nevezett majorátus szálljon át arra a fiúra, unokára vagy legközelebbi rokonra nemzetségemből, aki Kasztíliában él és nevemet viseli. Ha pedig, Isten ments', nevezett Rodrigo de Magallaes fiam úgy hal meg, hogy nem hagy hátra sem fiú-, sem lánygyermeket törvényes házasságból, és nekem sem lenne más fiú- vagy lánygyermekem, ki a nevezett majorátust örökül kaphatná, akkor úgy akarom, rendelem és szándékozom, hogy fivéremre, Diego de Sosára szálljon minden fent nevezett a majorátus jogcímén, aki jelenleg őfelsége Portugália királyának alattvalója, és akinek át kell költöznie ide, a Kasztíliai Királyságba, és itt házasodjon meg, és viselje a »De Magallaes« nevet és a Magallaes címet, úgy, ahogy én viselem, ami pedig »De Magallaes e Sosa«. És ha nevezett Diego de Sosa fivérem nem bírna sem fiú-, sem lánygyermekkel törvényes házasságból, ki a majorátust örökölhetné, úgy akarom, rendelem és szándékozom, hogy a nevezett majorátus szálljon nővéremre, Isabel de Magallaensre, úgy, hogy viselje a »De Magallaens« nevet és a címeremet, ahogy megmondtam, és költözzön ide és házasodjon itt a Kasztíliai Királyságban."⁵⁹

Ki mást is nevezhetett volna meg örökösként a főkapitány, mint fiát, Rodrigo de Magallanest és a „teremtményt vagy teremtményeket, akikkel feleségem, a nevezett doña Beatriz most várandós, és akik majd meglátják a napvilágot, ha eljön az ideje”. Többi rendelkezése nagyon egyszerű volt: meghagyta, hogy a Victoria-kolostorban temessék el, ha Sevilában halna meg, végrendeletének végrehajtóiként pedig Sancho de Matienzo kanonokot és sógorát, Diego de Barbosa komtur jelölte meg.

Gonzalo Díaz de Morón elbeszélése szerint Magellánt felesége, doña Beatriz és hat hónapos fia, Rodrigo búcsúztatták. Egyikük sem érte meg, hogy osztozzon a dicsőségben. Az öt hajóból álló flotta augusztus 10-én bontott vitorlát Sevilában – ettől a naptól számították a legénység fizetését –, és 1519. szeptember 20-án hajózott ki Sanlúcarból. Egyedül a Victoria ért vissza Sanlúcarba 1522. szeptember 6-án, tizennyolc emberrel a fedélzetén.

Fordította: Bencze Péter

59 Magellán 1519. augusztus 24-én kelt teljes végrendeletét közli Gil, 2009. 426–430.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

AGI

Archivo General de Indias (Sevilla)

APS

Archivo de Protocolos de Sevilla, ma az Archivo Histórico Provincial része (Sevilla)

2. Kiadott források és szakirodalom

Casas

1875–1876 Casas, Bartolomé de las: *Historia de las Indias*. I–II. Madrid, 1875–1876.

Castro–Hamon–Thomaz

2007 *Le voyage de Magellan. La relation d'Antonio Pigafetta et autres témoignages*. I–II. Éd.: Castro, Xavier – Hamon, Jocelyne – Thomaz, Luís Filipe. Paris, 2007.

Garcia

2007 Garcia, José Manuel: *A viagem de Fernão de Magalhães e os portugueses*. Lisboa, 2007.

Gil

2009 Gil, Juan: *El exilio portugués en Sevilla. De los Braganza a Magallanes*. Sevilla, 2009.

2017 Gil, Juan: *Mitos y utopías del descubrimiento*. Sevilla, 2017.

2018a Gil, Juan: Magallanes, de Sevilla a Valladolid. In: *Congreso Internacional de Historia „Primus circumdedisti me” Valladolid, 20–22 marzo 2018. V Centenario de la primera vuelta al mundo*. Madrid, 2018. 79–94.

2018b Gil, Juan: Marinos vascos en la armada de Magallanes. In: *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País*, 74. (2018) 1–2. sz. 139–157.

2019 Gil, Juan: Magallanes en Sevilla. In: *Magallanes y Sevilla*. Coord.: Vila Vilar, Enriqueta. Sevilla, 2019. 37–64.

Herrera y Tordesillas

1601 Herrera y Tordesillas, Antonio de: *Historia general de los hechos de los castellanos en las Islas y Tierra Firme del mar Océano que llaman Indias Occidentales*. Madrid, 1601.

Laguarda Trías

1973 Laguarda Trías, Rolando A.: *El predescubrimiento del río de la Plata por la expedición portuguesa de 1511–1512*. Lisboa, 1973.

Maximilianus Transylvanus

1837 Maximiliano Transilvano: Relación escrita por Maximiliano Transilvano de cómo y por quién y en qué tiempo fueron descubiertas y halladas las islas Molucas, donde es el propio nacimiento de la especiería, las cuales caen en la conquista y marcación de la Corona Real de España. E divídese esta relación en veinte párrafos principales. In: *Colección de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo XV. Con varios documentos inéditos concernientes á la historia de la Marina Castellana y de los Establecimientos Españoles de Indias*. Tomo 4. *Expediciones al Maluco; Viaje de Magallanes y de Elcano*. Coordinada e ilustrada por Martín Fernández de Navarrete. Madrid, 1837. 249–284.

1968 Maximilianus Transylvanus: Nagyon kellemes olvasmányul szolgáló levele a Főtisztelendő Salzburgi érsek úrhoz a Molukki-szigetekről és más csodálatos dologról, amiket a spanyoloknak V. Károly császár öfelsége kezdeményezéséből végrehajtott legutóbbi tengeri utazása

fedezett fel a minap. In: *Az Újvilág hajósai. Kolumbus, Vespucci, Magellán.* Szerk., bev. és jegyz. Tassy Ferenc. Bp., 1968. 335–357. (Világjárók. Klasszikus útleírások, 10.)

Medina

1888 *Colección de documentos inéditos para la historia de Chile. Desde el viaje de Magallanes hasta la batalla de Maipo 1518–1818.* Colectados y publicados por Medina, José Toribio. Santiago de Chile, 1888.

Rákóczi

2021 Rákóczi István: Maximilianus Transilvanus. A színe és a visszája. In: *Világtörténet*, 11. (43.) (2021) 2. sz. 241–252.

Tratado de Tordesillas

1985 *Tratado de Tordesillas.* Estudio de Juan Perez de Tudela; descripción y transcripción del documento de Tomás Marín Martínez y José Manuel Ruiz Asencio. Madrid, 1985.

JUAN GIL

MAGELLAN IN SPAIN

When assessing Magellan' role, the first issue to be examined is the very offer he made to the Spanish court. The possibility of reaching the Spice Islands through the Pacific Ocean, that is, by constantly navigating on waters that had been allotted to Spain by the Treaty of Tordesillas, was a direct implication of Magellan's conviction. It was this discovery with which he turned to King Charles I of Spain. The paper examines the relations between Magellan and the King, the difficulties encountered during the preparations of the expedition, and the composition and provision of the crew. Before the departure from Seville, there was one last but indispensable thing to do. On 24 August 1519 Magellan had his last will recorded in the royal palace. It is a proof that a new life had started in Castle for both himself and his progeny.

Parisz almája: a Maluku-szigetek

Mint közismert,¹ Magellán expedíciójának az volt a célja, hogy bebizonyítsa, a Maluku-szigetek,² korábbi nevén Fűszer-szigetek az 1494. évi tordesillasi szerződésben a portugálok és a spanyolok által megállapított határvonal spanyol oldalára esnek. A 16. század elején Maluku alatt még csak öt kis szigetet értettek, nevezetesen Ternate, Tidore, Moti, Makian és Bacan szigeteit, melyek észak–déli irányban egymás alatt, egy vonalban sorakoztak Halmahera nyugati partjai mentén. Bacant leszámítva, amely eléri a 2000 négyzetkilométeres kiterjedést (és még így is kisebb, mint Lisszabon az agglomerációjával együtt), mindegyik sziget méretét tekintve kisebb, mint az Azori-szigetcsoporthoz tartozó Flores területe (körülbelül 143 négyzetkilométer). Ezek a földterületek végső soron nem egyebek, mint tenger alatti vulkánok kúpjai: Ternate és Tidore csúcsa egy kicsit magasabb 1700 méternél, Bacan legmagasabb csúcsa 2000 méter magas.³ Jelentőségük, ami fordítottan arányos méretükkel, annak köszönhető, hogy egy nagyra értékelt fűszer terem rajtuk: a szegfűszeg.

A szegfűszeg, ami meghatározta a kis szigetcsoport sorsát, nem más, mint a mirtuszfélék családjába tartozó kis fának a száraz virága (1. kép).⁴ Amikor a portugálok megérkeztek az általuk *Insulindiának* nevezett Maláj-szigetvilágba, ez a növény még csak Ternate, Tidore, Motir, Makian és Bacan öt szigetén volt megtalálható, ott is a vulkáni kúpok tövében nőtt magától. Ahogy Antonio Pigafetta, a magelláni út legfőbb krónikása feljegyezte, nem nőtt sem az említett szigetek síkságain, sem a környező szigeteken. Csak a 16. század közepén történt, hogy jávai és portugál kereskedők, válaszul a termék iránti megnövekedett nemzetközi keresletre és a portugál korona monopóliumát kijátszva, szorgalmazni kezdték a szegfűszeg meghonosítását a szomszédos Halmahera szigetén, illetve Ambon és Seram délebbre fekvő szigetén.⁵ A Mascarenhas-szigeteken a franciák fogják majd megho-

* A szerző az Universidade Católica Portuguesa, Centro de Estudos de História Religiosa (UCP-CEHR) és az Universidade NOVA de Lisboa, CHAM – Centro de Humanidades egyetemi tanára.

1 A tanulmány szövegét a szerző monográfiájából állította össze: Thomaz, Luís Filipe Reis: *O drama de Magalhães e a volta ao mundo sem querer*. Lisboa, Gradiva, 2018.

2 Portugálul korábban Maluco, ma inkább Molucas, maláj nyelven Maluku – és a magyar is ezt vette át.

3 Lásd: Thomaz, 2003. 381–446.

4 A fácska tudományos neve *Syzygium aromaticum* ([L.] Merr. & L. M. Perry), régi nevén *Eugenia caryophyllata* (Thunb.). A botanikai besorolásokat Mabberley, 1997 alapján adtuk meg.

5 Lásd: Thomaz, 1975. 29–48.



1. kép. Szegefűszeg



2. kép. Szerecsendió

nosítani az 1700-as évek második felében, ahonnan végül elkerül azokra a helyekre – Guyanába, Zanzibárra és Madagaszkárra –, ahol manapság legnagyobb mennyiségben termesztik.

A Seram szigetétől délre fekvő Banda-szigetecsoporthoz hasonlóan (2. kép)⁶ a szegefűszeg is drága fűszer volt. Pedro Álvares Cabral útján – a legrégebbi ránk maradt fűszerárlista szerint – 10,48 cruzadót kértek egy quintalnyi (még a régi súlymértékben számítva 51,359 kilogramm) szegefűszegért Malabarban. Az ár felmehetett 15,15 cruzadóra, ha a szárától, azaz a virágszártól megtisztítva árulták. Ugyanakkor a fahéjat 6,85 cruzadóért adták, a borsot pedig 5-ért.⁷ A rá következő évtizedekben ez utóbbi ára quintalanként 2,58 cruzadóban állapodott meg, míg a szegefűszegé 15,01 cruzadó maradt. Ezzel meg is magyaráztuk, miért ácsingóztak a portugálok és a spanyolok a szegefűszegért és a Maluku-szigetekért.

Akárhogy is volt, óriási túlzás azt állítani, mint annyiszor tették, hogy a szegefűszegért saját súlyát kellett aranyban megfizetni. Még Lisszabonban, ahová pedig már a hosszú út miatt megemelkedett áron érkezett, sem találunk olyan 16. századi

6 A mag (az érett termés), a szerecsendió egy külső, vörös burokból pattan ki. A vörös színű burok, a magköpeny, más néven szerecsendió-virág hétszer olyan drága volt, mint maga a dió.

7 Greenlee, 1951.

híradást, hogy 150 cruzadónál többet kértek volna a szegfűszeg quintaljáért (új súlymértékben számítva 58,752 kilogramm), azaz 1/112-ét érte saját súlyának arányban, figyelembe véve, hogy egy cruzado 3,5 gramm aranyat tartalmazott. Túloztak a többi fűszerhez viszonyított jelentőségét tekintve is, amikor azt állították, hogy az Indiából hazatérő hajók rakományának fele szegfűszeg volt. Számításaink szerint soha nem haladta meg a királyság hajóin a rakomány 10 százalékát értékben, súlyban pedig még kevésbé, mivel drágább volt, mint a rakomány javát alkotó bors.⁸

Talán éppen a fűszer ilyesfajta túlértékelése vezetett olyan megállapításokhoz, miszerint minden veszteség ellenére az Elcano által Sevillába hozott szegfűszeg eladásából származó haszon bőségesen fedezte az utazás költségeit. Xavier de Castro számításai szerint a flotta felszerelése, a legénységnek előre kifizetett zsoldok, az élelmiszerek és a fedélzetre felvitt áruk megvásárlása, illetve azon áruk megvásárlása, amelyek végül nem kerültek a fedélzetre, mindösszesen 6 454 119 maravédijébe kerülhetett a Casa de la Contrataciónnak Sevillában. Ez 17 208 dukátnak megfelelő összeg, ehhez még hozzá kell adni 5014 dukát magánbefektetést, ami így már összesen 22 222 dukátot tesz ki (a dukát egyenértékű a portugál cruzadóval és a spanyol excelentével, amelyek a dukáttal megegyező módon 3,5 gramm aranyat tartalmaztak).⁹ Az Elcano által behozott áru értékesítése valóban hozott 23 819 dukátot, ami tényleg kicsivel felülmúlja a kezdeti befektetés összegét. Igen ám, de ha levonjuk az elmaradt zsoldok kifizetését a túlélőknek vagy örököseiknek, megállapíthatjuk, hogy körülbelül 14 ezer dukátnyi deficit keletkezett.

Jegyezzük meg, mintegy zárójelben, hogy a fűszert, ahogy még ma is, elsősorban válogatott étkek ízesítésére használták, illetve főtt húsok tartósítására. Nagyon megbecsült áru volt a korban, ugyanis magas értéket képviselt anélkül, hogy túl sok helyet foglalt volna a korabeli hajók akkor még igencsak szerény rakterében. Noha gyakran ismétlik, mégis durva tévedés azt állítani, hogy a fűszerekre azért volt szükség, hogy velük leplezzék a hús romlottságát. Ugyan nem létezett még elektromos hűtőszekrény, de a romlandó ételeket a középkorban rendszerint azon frissiben fogyasztották. Mivel a városok kicsik voltak, és agglomeráció híján jóformán a városka-pun kilépve kezdődtek a szántóföldek és az állattartás, az állatokat élve árulták, és legtöbbször a vevő szeme láttára a piacon vágták le őket. Még az Indiába tartó hajók fedélzetén is, melyeket hat hónapos útra készítettek fel, a nagy és apró haszonállatokat élve szállították, és aszerint vágták le őket, ahogyan fogyasztásukra sor került.¹⁰

A szerecsendió-mag és a szerecsendió-virág kereskedelme is a korábbi évszázadokban túlnyomórészt közvetetten zajlott. A jávaiak tartották kézben, Jáva szigetéről terítették az árut a nemzetközi piacokra, mindeközben magukat a szigeteket, ahol az áru megtermelt, hosszú ideig az ismeretlenség és titkolózás homálya övezte.

8 Lásd: Thomaz, 2018. 53–86.

9 Castro–Hamon–Thomaz, 2007.

10 Gonçalves, 1996; Gonçalves, 1995. 29–48.

Írásos említések Malukuról és a szegfűszegről

Tény, hogy a nagy portugál felfedezések előttről csak a jávai, maláj és kínai irodalomban lelhetők fel utalások a Maluku-szigetekre, az arab irodalomban található legkorábbi említés már egyidős a portugál expanzió korával. Maluku nevét Mejlocsü (美洛居, Meiluojū) formában már a Tang-dinasztia (618–907) történetében megemlíti egy 618–696 közötti időszakot tárgyaló szövegben. A szövegrész semmit sem mond a szigetcsopotról, csak arra szorítkozik, hogy elmagyarázza: Padang Linjítól (a mai Közép-Vietnamtól) délre található, a Kalingga Királyságtól (Jáva szigetétől) keletre, Malukutól pedig nyugatra. Mintegy hat évszázaddal később a híres Csufancse (诸蕃志, Zhufanzhi, „Idegen országokról szóló feljegyzések”), Csao Zsu-ko (趙汝适, Zhao Rukuo) kínai földrajztudós munkája¹¹ felsorolja a szegfűszeg a Kína által a Nagy-Déli-tenger régiójából importált áruk listáján. A szerző látványosan nincs tisztában a termőhelyül szolgáló szigetek nevével, csak annyit közöl, hogy Jáváról származik, ahová terménybeszolgáltatásként kerül egy vazallusi függésben lévő helyszínről, amit azonban nem nevez meg. Amennyire tudható, a Maluku földrajzi név Milocsü (米洛居) vagy Mejlocsü (美洛居) alakban csak a Ming-dinasztia (1368–1644) idején jelenik újra meg a kínai forrásokban, egy 1430 előtt lezajlott utazás beszámolójában, amit 1618-ban idéz Csang Hszie (张燮, Zhang Xie) *Tung hszi jang kao* (东西洋考, Dong xi yang kao, „Tanulmány a keleti és nyugati tengerekről”) című művében.¹²

Maloko (Maluku) és Wandan (Banda) felbukkannak a *Nâgarakertâgama* című – 1365 körül Mpu Prapanca által kawi, azaz ójávai irodalmi nyelven írott – krónikában mint Madzsapahit jávai királyságának adófizető államai.¹³ A *Maluku* név, melyet a mai napig így használnak maláj nyelven, ugyancsak feltűnik az 1500-as években, a Malakkai Szultánátusban íródott, *Sejarah Melayu* („Maláj Évkönyvek”) című krónikában, mégpedig annak is egy olyan fejezetében, amely a malukui rádzsának az érkezését beszéli el, aki a *sépak raga* (maláj futball) kiváló művelője volt, és aki azért érkezett, hogy lerója vazallusi tiszteletét Aladdin szultán (Ala’u’-d-din, 1477–1488) előtt, és futbalozzon annak udvartartásával.¹⁴

Furcsamód a szegfűszegről szóló első fennmaradt írásos feljegyzés nem a jávai irodalomból való, sem nem a kínaiából vagy az indiaiból, még csak nem is a görögből, hanem a latinból. I. sz. 70 környékéről datálódik, és idősebb Plinius *Naturalis Historia* című munkájában bukkan fel *caryophyllum* néven, a görög καρύοφυλλον latinizálásaként.¹⁵ De csak annyit mond, hogy Indiából importálják, eredeti származási helyéhez nem visz közelebb. Tudomásunk szerint a 6. századi

11 Chau Ju-Kua, 1966.

12 Ma, 1970.

13 Pigeaud, 1960–1963. canto XIV, v. 3.

14 A *Sejarah Melayu*, a Malakkai Szultánátus krónikája a kezdetektől a portugálok általi elfoglalásáig tárgyalja az eseményeket, de vannak olyan kéziratos változatai is, amelyek egészen a 16. század utolsó negyedéig. Mi az angol verzióját követtük. Brown, 1952. cap. XIV. Az a maláj szöveg, amelyet Brown fordítása alapul vesz, már korábban is elérhető volt: Winstedt, 1938.

15 Plinius, 12. könyv 30.

Kozmasz Indikopleusztész (Cosmas Indicopleustes) az első, aki távolabbi helyről eredezteti a szegfűszeget, még ha ezt a helyet csak meglehetősen elnagyolva, valahová India és a Tzinista vagy Chinistán nevű ország, azaz Kína közé helyezi is: „... aztán, mintegy ötnapnyi távolságra a szárazföldtől, az Óceánban ott van Sielediva, azaz Tabrobana [Ceylon/Srí Lanka szigete]; aztán beljebb, már a szárazföldön a Marallo Birodalom...; aztán a szegfűszeg földje, aztán Tzinista, ahonnan a selyem jön, és ami mögött már nincs más ország: az Óceán veszi tényleg körül napkelet felől; és így ez a Sielediva, ahonnan a jácint jön, voltaképp az Indikum közepén leledzik, és minden árut megvesz és mindent elad, és így egy nagy birodalmat alkot.”¹⁶ És valóban, ahogy a szerző az előző bekezdésben magyarázza, áramlott oda s onnan a „selyem, aloék, szegfűszeg, szegfűszegnek fája, szantálfa, illetve a saját helyi termékek”.

A szegfűszegről a régi Indiában, ahol valószínűleg már időszámításunk előtt ismerték és *lavāga* néven nevezték, ami nyilvánvalóan maláj nevéből, a *lawang* szóból ered, valamivel Plinius után tesznek először említést: valójában a Csaraka Szamhita (Charaka Saṃhitā) egyik receptjéről van szó.¹⁷ Ezzel együtt az indiai irodalomban, ahol gyakorlatilag ismeretlen a történeti és földrajzi elbeszélés, semmiféle pontosabb utalás nem lelhető fel a szegfűszeg eredetére vonatkozólag; csupán az indiai költők hercege, Kálidásza (Kālidāsa), aki 400 körül alkotott, tesz rá utalást, hogy a fűszer a *dvīpāntarā*ból, azaz „más szigetekről, szigetek közül, a szigetcsoportból” származik.¹⁸ Az idevágó versszakot így lehetne lefordítani:¹⁹

A száműzetés óceánjának partjain
együtt, test test mellett,
hallgatván a pálmaliszletek panaszát,
izzadságuk cseppjeit felszárítja
a fuvallat, mely elbódítja őket
a szegfűszeg-szigetek közül áramló illatával.

Kínában a szegfűszeg legrégebb fellelhető említése a jelek szerint a *Nanfāng caomu csuang* (南方草木狀, Nanfang caomu zhuang, „A déli helyek növényeinek emlékezete”), Csi Han (嵇含, Ji Han) tollából, aki a Nyugati Csin-dinasztia (265–316) évkönyvei szerint 263–307 között élt. Az említés bizonytalan, mivel a terméket, amelyet szegfűszegnek vélték beazonosítani, a műben *csisöhsziang* (鸡舍香, jishexiang) néven nevezik, ami szó szerint annyit tesz: „tyúknyelv fűszer”, és azt feltételezik róla, hogy azoknak a fáknak az érett gyümölcse, amelyekből az águila vagy calam-

16 Cosmas Indicopleustes, 1968–1973.

17 Orvosi traktátus, amelyet – megkérdőjelezhető megalapozottsággal – Kaniska, a Kusán Birodalom királya orvosának, Csarakának tulajdonítanak. *Cikitsāsthāna*, XXVI, 210. Lásd: Agniweśa, 2001. vol. IV. 528–529.

18 A szanszkrit irodalomban a Maláj-szigetcsoportra használt *dvīpāntara* kifejezéshez lásd: Wheatley, 1961. 183.

19 anena sārḍhā viharāmburāśestireṣu tālīvanamarmareṣu, / dvīpāntarānīlavāgapuṣpair apākṛtasvedalāvamarudbhīḥ. *Raghuvāśa*, VI, v. 57. Lásd: Kálidásza, 1985.

buco nevű gyantát nyerik.²⁰ Ez a feltételezés azonban nagyon távol áll az igazságtól. Az enciklopédikus tudású és terjedelmes életművet hátrahagyó Sen Ko (沈括, Shen Kuo, 1031–1095) *Szusen liangfang* (苏沈良方, Sushen liangfang) vagy egyszerűen *Liangfang* (良方, „A jó orvosságok”) című művében a Csi Han által említett terméket a szegfűszeggel azonosítja, amit akkor, ahogy még ma is, *tinghsziang* (丁香, dingxiang, „szeg-fűszer”) néven ismernek. A Szung-korszakban (960–1279) közönséges árucikké vált, és a már említett *Csufancse* című művében Csao Zsu-ko elbeszéli, hogy a korban a magas hivatalt betöltő személyeknek szokása volt szegfűszeget rágni, hogy megszüntessék a rossz leheletet, mielőtt a császár elé járulnak. Mindenesetre Csi Han nem Malukura hivatkozik a szegfűszeg otthonaként, hanem úgy tünteti fel a „tyúknyelv fűszer”-t, mint Csiaocse (交趾, Jiaozhi), azaz a mai Észak-Vietnam területéről való portékát – ez a terület egyébként nagyon is szolgálhatott átrakódásra, de nem volt a szegfűszeg hazája.²¹

A középkori arab földrajztudósok sem jutnak messzebbre, a legtöbbször ugyanis azt feltételezik, hogy a szegfűszeg és a szerecsendió hazája Jáva, ahol a kereskedők beszerezték azokat, és látszólag nincs tudomásuk Malukuról és Bandáról, és általában a Borneótól és Jávától keletre fekvő szigetekről. Valami hasonló történt a szegfűszeggel és Jávával, mint az ókorban a fahéjjal, amelyről Hérodotosz azt gondolta, hogy a Vörös-tenger partján terem, ahová még kiterjedt a Földközi-tenger medencéje. Igaz ugyan, hogy két vagy három író utal a keletebbre található „Fűszer-szigetekre”, de eléggé homályosan és nevek említése nélkül. Ez a helyzet Ibn Hordadbeh (Ibn Khordadbeh vagy Ibn Khurradadhbih, 820–912) esetében, aki azt írja *Kitāb al-Masālik wa l-Mamālik* („Utak és királyságok könyve”) című, 870-ben megjelent művében: „Ezekről a szigetekről [értsd: Jaba, Salahit és Harang] tizenöt nap alatt lehet eljutni a Fűszer-szigetekre.” Hasonlóan szűkszavú tájékoztatással szolgál az ismeretlen szerző tollából 1000 körül keletkezett *‘Aja’ib al-Makhlūqat* („A csodák kézikönyve”), amely említést tesz egy „Fűszerek szigetéről” (*Jazīrat-al-Ṭīb*) tizenöt napra Jabától, Salahittól és Harangtól. Al-Marvázi (Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marwāzī, 1056/57–1124/25) is csak akkor bőbeszédűbb, amikor a fűszer kereskedelmét taglalja, ami egy bizonyos *Ma’din al-qaranful* („szegfűszeg-bánya”) szigeten zajlik, de pontosabb helymeghatározást nem ad.²²

A nyugati utazók, mint Marco Polo (1254–1323),²³ a Domonkos-rendi Jordanus Catalanus de Severac (1321–1330 körül írt)²⁴ és mások minden jel szerint úgy hitték, akárcsak Ibn Battúta (Abū ‘Abdallāh Muhammad Ibn Battūta, 1304–1377)²⁵ és a legtöbb arab szerző, hogy a szegfűszeg Jáváról való. Jordanus barát buzgó hittel vallja és megfellebbezhetetlenül állítja *Mirabilia Descripta* című művében: „...ott [Jáván] vannak fák, melyeken a szegfűszeg terem, melyek mikor

20 *Aquilaria malaccensis* (Lam.) vagy az *Aquilaria agalocha* (Roxb.), melyek a boroszlánfélék családjába tartoznak. Burkill, 1935. Lásd a lexikon *Aquilaria* címszavát.

21 Chi, 1979.

22 Tibbetts, 1979.

23 Polo, 1865.

24 Jordan, 1839; új kiadása: Jordan, 2005.

25 Ibn Battúta, 1995–2000.

virágoznak, oly erős szagot bocsátnak ki, ami megöl bárki emberfiát, ki közébük megy, hacsak száját s orrát bizonyos dolgokkal el nem takarja.” Csak Niccolò de’ Conti²⁶ tesz kusza utalást 1419–1444 között két szigetre, amelyek úgy tizenöt napi útra találhatók keletebbre, az egyik *Sandai* (a név valószínűleg a Sindai-szigetekre vezethető vissza, és Ptolemaiosz *Geografiájában* az Indikum három emberevők lakta szigetcsoportja közül az egyik), ahol szerinte a szerecsendió s annak virága terem, a másik *Bandan*, ahol szerinte a szegfűszeg terem – ezt az információt ábrázolja Mauro barát 1460 körül, a tőle telhető legjobb grafikával híres világtalaszában.²⁷ Ez prototípusa volt annak az atlasznak, amit V. Alfonz király rendelt meg, ám nem maradt fent napjainkig. Szembeötlő, hogy mindkét szerző felcseréli a *Sandaion* (aminek kizárásos alapon Malukunak kell lennie), illetve *Bandán* termő fűszert.

Az arab geográfiai irodalomban Maluku neve csak a tengerész, geográfus, író Ahmad ibn Madzsid művének megjelenésével bukkan fel 1488 körül (Ahmad ibn Mājid: *Kitab al-Fawā'id fī Uṣūl 'Ilm al-Bahr wa'l-Qawā'id*, „Hasznos leckék a tengerek s elvek tudományának alapjairól”). Banda neve pedig még később, 1511-ben, al-Mahri könyvének kiadásával (Sulaymān bin-Ahmad al-Mahrī: *Al-'Umdat al-Mahrīyah fī Dabt al-'Ulūm al-Najmīyah*, „Mahrī alapvetése a csillagászati tudományok megértéséhez”).

Biztosan állíthatjuk tehát, hogy csak négy, legfeljebb öt írásos utalást ismerünk Malukuról a portugálok Ázsiába érkezése előttről, egyet a jávai irodalomból, egyet a malájból, egyet az arabból és egyet a kínából, illetve még egy régebbit a kínából, ám problematikusabbat. Egyértelműnek tetszik tehát, hogy II. János portugál király nem rendelkezhetett pontos ismerettel Maluku földrajzi helyzetéről, sőt a létezéséről sem feltétlenül, minél fogva nyilvánvaló tévedés azt állítani, mint arra már volt példa, hogy amikor ragaszkodott a tordesillasi választóvonal nyugatabbra tolásához, így akarván bebiztosítani Brazília birtoklását, egyszersmind tudatosan kockáztatta Maluku elvesztését.

Maluku nevének első explicit említésére Amerigo Vespucci egyik levelében kerül sor,²⁸ amelyet Bezequichéből írt, a Zöld-fok mellől, 1501. június 4-én. Ebben összefoglalja azokat az információkat a Távol-Keletről, amelyeket Gaspar da Índia vagy Gaspar da Gama²⁹ osztott meg vele. Utóbbi egy zsidó kém volt, akit a bídzsá-puri szultán küldött Vasco da Gama egyik hajójára, ő azonban inkább az újonnan jöttek szolgálatába állt és kikeresztelkedett, majd elkísérte Pedro Álvares Cabralt, don Francisco da Almeidát és más kapitányokat Indiába. De Vespucci csak a név említésére szorítkozott, egyebet a helyről nem közölt.

A *Maluco* földrajzi név feltűnik az itáliai utazó, Ludovico de Varthema 1510 körül megjelent *Itinerariójában* is.³⁰ Varthemáról megalapozottan gyanítható, hogy soha nem járt a Maláj-szigetvilágban, hanem Indiában jegyzett le hallomásból összeszedett információkat. Mindenesetre a *Maluco* szó attól kezdve válik kurrenssé,

26 Amilbat-Szary, 2004.

27 Falchetta, 2006.

28 Bőséges jegyzetapparátussal megjelent: *Viagens portuguesas à Índia*, 2002.

29 Lásd: Thomaz, 2007. 455–492. Vö. Lipiner, 1986.

30 Varthema, 1510; modern francia kiadása: Varthema, 2004.

hogy Diogo Lopes de Sequeira 1509-ben látogatást tesz Malakkában, ami szerencsétlen véget ért.

A Maluku-szigetek meghódítása

Malakka meghódítása, amit Afonso de Albuquerque vitt véghez 1511-ben, nyitotta meg az utat a portugálok számára Maluku felé. Még mielőtt saját armadával mentek volna a szerencsendiót és szegfűszeget termő szigetekre, előreküldtek egy dzsunkát, amit közösen állított ki Nina Chatu, Malakka gazdag tamul kereskedője és Rui de Araújo, a malakkai portugál helytartó. A hajón egy Izmail nevű perzsa nakoda (kapitány) parancsnokolt, azzal a megbízatással, hogy hírül adják azokban az országokban, hogy a város portugál kézbe került.³¹

Nem sokkal ezután indult útnak az első portugál expedíció Malukuba António de Abreu parancsnoksága alatt. Az volt a megbízatása, hogy kitűzzék a portugál fennhatóságot jelölő címeres kőoszlopokat. A flotta három hajót számlált, nevezetesen: a Santa Catarina António Abreu parancsnoksága alatt, a Sabaia, melyet Goában vettek el Bídzsápur szultánjától, és amelyen Francisco Serrão volt a parancsnok, és egy latin karavella, melyet Albuquerque átalakított *caravela redondá*vá, és amelyet Simão Afonso Bisagudo parancsnokolt. Kormányosok voltak két malájon kívül: Gonçalo de Oliveira, Luís Botim és a fiatal Francisco Rodrigues, akit Afonso de Albuquerque úgy jellemezett, mint „fiatalember, aki itt járt, nagy tudású és ért a térképkészítéshez”, és akinek valóban az első térképeket és ábrákat köszönhetjük a Maláj-szigetvilágról, konkrétan Malukuról. Az expedíció 1511 novemberében indult, 120 portugállal, és még 20 rabszolgát vittek magukkal a víz szivattyúzására. Olyan árucikkkel voltak megrakodva, melyeket „a szegfűszeg szigetein” szívesen vesznek, és azt kapták parancsba, hogy hajózzanak Banda felé, aztán menjenek és tisztítsák meg a hajókat Ambóinóban, „ami négy napra van a szegfűszeg szigeteitől”. A flotta megállt Agracimban (azaz Gresikben, Kelet-Jáván), majd Francisco Serrão hajója elsüllyedt, de a legénységet sikerült kimenteni és António de Abreu hajójára felvenni. A mostoha időjárás miatt lemondtak Bandáról és Guli-Guliba (Kolli-Kolli), egy Ceiráótól 25 tengeri mérföldre délkeletre található kikötőbe mentek áttelelni. Csak három hónappal később érték el Bandát, ahol lebonyolították a kereskedést, és Francisco Serrão vett egy dzsunkát. Mivel a hajók nem voltak jó állapotban, úgy döntöttek, nem folytatják az utat Malukuig, hanem visszafordulnak Malakkába, immár a Bandában beszerzett szerencsendióval, szerencsendió-virággal és szegfűszeggel megrakodva.

Francisco Serrão-nak a dzsunkával sem volt több szerencséje, mint a naujával. Amíg António Abreu két naujával visszatért Malakkába, Serrão ismét hajótörést szenvedett, ezúttal a Lucipara- vagy Teknősbéka-szigetekenél, félúton Timor és Maluku között. A bajuk, más néven a „tenger nomádjai” mentették ki és vették fel korakorájukra hét vagy nyolc társával együtt, majd elvitték Ambóinóba; ott aztán Ternate

31 Lásd: Thomaz, 1974; angol verziója: Thomaz, 1991.

és Tidore királya is a segítségére sietett, mivel mindkettő áhította a portugálok barátságát. Mivel a ternatei követek értek oda hamarabb, velük hajózott el Serrão.

Bartolomé Leonardo de Argensola, a kis szigetcsoport legfőbb kasztíliai krónikása *Conquista de las Islas Malucas* (A Maluku-szigetek meghódítása) című művében érdekes részletet oszt meg ezzel kapcsolatban. Cachil Boleise, vagy más néven Bayan SIRRULLAH, Ternate második mór királya állítólag azzal dicsekedett, hogy rendelkezik a jövőbelátás képességével. Jövendölései között megemlíti azt, mely szerint „eljövend az idő, amikor a Bolygó legtávolabbi végéből érkeznek Ternatéra vasemberek, akik aztán e tájék lakói lesznek, és akiknek erejéből kiteljesedik Maluco befolyása és dicsősége”.

Amikor Francisco Serrão és társai megmenekülvén a Teknősbéka-szigetekenél elszendvedett hajótörésből partra szálltak Ternatén, „elébük jött az a király vazal-lusaitól kísérve, hogy fogadja a vendégeket, és mindenki meg volt győződve arról, hogy szemtanúja lesz a prófécia várva várt beteljesülésének. Serrano könnyű és fényes páncélzatban szállt ki a hajóból, társai úgyszintén. A király, amint megpillantotta, megölelte őket, egyszerre nevetett rájuk és csodálta őket, szemébe könny szökött, mindkét karját égnek emelte, dicsőítette Istent, és halát adott neki, amiért beteljesítette azt, amit ő már annyi évvel korábban előre látott látnoki képességeinek és asztrológiai tudásának köszönhetően. (...) A portugálok, akiknek hízelgett, hogy prófécijára érdemesnek találtak (állami érdekből jól jött az effajta dicsőítő hiedelem), nagyra értékelték a fogadtatást és hasonló rokonszenvvel viszonyozták azt.”³² Így kötöttek a portugálok szövetséget és barátságot Ternatén, ahonnan Serrão Izmail nakoda dzsunkájával híreket és egy rakomány szegfűszeget küldött Malakkába.

Valószínűleg ez idő tájt történt, hogy Francisco Serrão barátjának, Magellán-nak is írt, akivel együtt vettek részt Malakka meghódításában. João de Barros szerint Serrão, hogy szolgálatai gyümölcsét az udvarnál jobban learathassa, nemcsak az elvégzett munkát illetően túlzott, hanem a Maluku Malakkától mért távolságát illetően is, és ezzel Magellánt is megtévesztette.³³ Bár levele nem maradt ránk, minden rendelkezésre álló forrás egybehangzóan állítja, hogy a levélben kapott információk alapján ötlötte ki Magellán a tervet, hogy nyugat felől jusson el Malukuba, és bebizonyítsa, hogy az a demarkációs vonal spanyol oldalára esik.

Az 1519 szeptemberében I. Károlynak írott kérvényében³⁴ Magellán, jó kozmográfus lévén, a bevett gyakorlat szerint 17,5 léguával számolt fokoként; a tordesillasi szerződésben lefektetett 370 mérföld kiszámolásához Santo Antão szigetét vette kiindulópontnak (ennek nyugati széle valójában a nyugati hosszúság 25° 27'-én fekszik), melynek a határvonaltól számított távolságát 22°-ra becsülte (szigorú értelemben véve, fokoként 17,5 léguát számítva, 21° 8' 34"-re kellene lennie); a két királyság felségterületét elválasztó határvonalat Greenwichől nyugatra körülbelül a 47° 31' hosszúságra tette, ami belül van azon a hibahatáron, mely-

32 Leonardo de Argensola, 1609; újabb kiadása: Leonardo de Argensola, 2009. 15–16., 19.

33 Barros, 1973. década III, livro V, cap. 6–10.

34 Navarrete, 1837. 188–189. doc. XIX.

nek eredője két bizonytalanság, nevezetesen: egyrészt a Zöld-foki-szigetcsoport melyik tagjától számítandó a távolság, másrészt mekkora léguával is számoljunk pontosan, ha Portugáliában 6179 méter volt a bevett légua, Kasztíliaiban viszont 5000 burgosi vara (ami megfelelt 3 lábnak, 4 tenyérnek vagy 83,5905 centiméternek), azaz nem haladta meg a 4190 métert. Az antimeridián ennek megfelelően körülbelül a $132^{\circ} 30'$ hosszúságra esne Greenwich-től keletre, ami nagyjából elfogadható.

Magellán nem ebben tévedett, hanem abban, ahogy elszámította magát mind Malakka (amit ő $17^{\circ} 1/2'$ -cel a határvonaltól innen helyezett el, azaz a keleti hosszúság 115° -án, holott valójában a $102^{\circ} 14'$ -en fekszik) valós elhelyezkedése, mind a Maluku-szigetcsoport két fő tagjának, azaz Ternate és Tidore (melyeket ő az antimeridiántól $2^{\circ} 31'$ -re keletre feltételezett, azaz a keleti hosszúság 135° -án, holott valójában a 127° -án fekszenek, azaz az antimeridiántól úgy 5° -kal nyugatra) tényleges elhelyezkedésének tekintetében. Figyelemre méltó, hogy leginkább Malakka hosszúsági koordinátájának megítélésében tévedett, amit körülbelül 13° -kal eltúlzott, amíg a Maluku és Malakka közötti távolságot viszont 5° -kal épp megkurvította, 20° -ra becsülve azt, holott valójában 25° . Ez az ellentétes előjelű tévedés arra azonban nem volt elegendő, hogy az első tévedést kiegyenlítse. Úgy tűnik tehát, João de Barrosnak nincs igaza, amikor Magellán tévedését Francisco Serrão túlzásaira vezeti vissza, aki, hogy szolgálatait fényezze, Magellánnak írott leveleiben mértéktelenül eltúlozta a Malukuba vezető utat, arra a hamis következtetésre juttatva barátját, hogy az apró szigetcsoport sokkal keletebbre található annál, ahol valójában fekszik.

Magellán tévedése szokatlan módszeréből eredeztethető: ahelyett hogy Goa vagy Kocsín (Cochin) hosszúsági koordinátáját határozta volna meg, hogy abból számítsa ki a mért hajózási idők hosszúsága alapján Malakka hosszúsági koordinátáját, Malakkának a Jóreménység fokától számított légvonalban mért távolságával kalkulált, ezt az utat azonban addig még senki nem hajózta, és csak a 16. század utolsó negyedében kezdik el időnként használni. Egy hajózási térképről vette tehát a mértéket, ami bizonyosan egy négyzet vagy téglalap alakú (Mercator-vetületű – a fordító megjegyzése) térkép volt, és nem távolságarányos, ami soha nem vezethetett pontos eredményre. Az eltérés mértéke a Föld teljes görbületének csupán két százaléka, ám ez politikai értelemben mindent megváltoztatott.

A spanyol udvar számára pedig, mely – mint már láttuk – hozzá szeretett volna férni a távol-keleti fűszerekhez, Magellán terve olyannyira kapóra jött, mintha csak az égből pottyant volna az ölébe...

Fordította: Bencze Péter

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Agniveśa

2001 *Agniveśa's Caraka samhitā*. I–VI. Text with English translation & critical exposition based on Cakrapāṇi Datta's *Āyurveda Dīpikā* by Dr. Ram Karan Sharma. Varanasi [Benares], 2001.

Amilhat-Szary

2004 *Le voyage aux Indes de Nicolò de' Conti (1414–1439). Les récits de Poggio Bracciolini & de Pero Tafur*. Présentés par Amilhat-Szary, Anne-Laure; préface de Bouchon, Geneviève. Paris, 2004.

Barros

1945–1946 *Asia de João de Barros. Dos feitos que os portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente*. I–IV. Ed., anot.: Cidade, Hernâni – Múrias, Manuel. 6^a ed. Lisboa, 1945–1946.

1973 *Da Asia de João de Barros e Diogo de Couto. Decada 1–12*. I–VIII. Ed.: Pagliarini, Nicolau. [Reprint, Lisboa, 1777–1788.] Lisboa, 1973.

Brown

1952 Brown, Charles Cuthbert: *Sejarah Melayu or 'Malay Annals'*. A Translation of Raffles MS 18, (in the Library of the R. A. S., London). In: *Journal of the Malayan Branch, Royal Asiatic Society*, 25. (1952) 159. sz. 5–276.

Burkill

1935 Burkill, I. H.: *A Dictionary of the Economic Products of the Malay Peninsula*. I–II. London, 1935.

Castro-Hamon-Thomaz

2007 *Le voyage de Magellan. La relation d'Antonio Pigafetta et autres témoignages*. I–II. Éd.: Castro, Xavier – Hamon, Jocelyne – Thomaz, Luís Filipe. Paris, 2007.

Chau

1966 Chau Ju-Kua: *His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries Entitled Chu-fanchi*. Ed., transl., annotated by Hirth, Friedrich – Rockhill, W. W. Amsterdam, 1966.

Chi

1979 Chi Han: *Nan-fang ts'ao-mu chuang. A Fourth Century Flora of Southeast Asia*. Introduction, translation, commentaries by Lin Hui-Lin. Hong Kong, 1979.

Cosmas

1968–1973 Cosmas Indicopleustès: *Topographie Chrétienne*. I–III. Introduction, texte, critique, illustration, traduction et notes par Wolska-Conus, Wanda; préface de Lemerle, Paul. Paris, 1968–1973. (Sources chrétiennes, 141.)

Falchetta

2006 Falchetta, Piero: *Fra Mauro's World Map*. Turnhout, 2006.

Gonçalves

1975 Gonçalves, Iria: *Defesa do consumidor na cidade medieval: os produtos alimentares* (Lisboa – séculos XIV e XV). In: *Arquipélago – Revista da Universidade dos Açores ARQ. História*, 2^a série, 1. (1975) 29–48.

1996 Gonçalves, Iria: *Um olhar sobre a cidade medieval*. Cascais, 1996.

Greenlee

1951 Greenlee, William B.: *A viagem de Pedro Álvares Cabral ao Brasil e à Índia pelos documentos e relações goevas*. Porto, 1951.

Ibn Battúta

1995–2000 *The Travels of Ibn Battūta, A. D. 1325–1354*. I–IV. Translated with revisions and notes from the arabic text: Gibb, Hamilton A. R. London, 1995–2000.

Jordan

1838 Jordan [ou Jourdain] Catalani: *Recueil de voyages et de mémoires*. Tome 4. *Description des Merveilles d'une partie de l'Asie*. Paris, 1838.

2005 *Une image de l'Orient au XIV^e siècle. Les Mirabilia descripta de Jordan Catala de Sévérac*. Paris, 2005. (Mémoires et documents de l'Ecole des chartes, 78.)

Kálidásza

1985 *Raghuvamśa of Kālidāsa*. Edited with critical introduction, English translation and notes by Devadhar, Chintaman Ramchandra. Delhi, 1985.

Leonardo de Argensola

1609 Leonardo de Argensola, Bartolomé: *Conquista de las Islas Malucas*. Madrid, 1609.

2009 Leonardo de Argensola, Bartolomé: *Conquista de las Islas Malucas*. Prólogo: Cano, Glòria. Madrid, 2009.

Lipiner

1986 Lipiner, Elias: *Gaspar da Gama. Um converso na frota de Cabral*. Rio de Janeiro, 1986.

Ma

1970 Ma Huan: *Ying-yai Sheng-lan, "The Overall Survey of the Ocean's Shores" [1433]*. Translated and edited by J. V. G. Mills. Cambridge, 1970.

Mabberley

1997 Mabberley, David J.: *The Plant-Book. A Portable Dictionary of the Vascular Plants*. Cambridge, 1997.

Navarrete

1837 *Coleccion de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo XV. Con varios documentos inéditos concernientes á la historia de la Marina Castellana y de los Establecimientos Españoles de Indias*. Tomo 4. *Expediciones al Maluco. Viaje de Magallanes y de Elcano*. Coordinada e ilustrada por Navarrete, Martín Fernández de. Madrid, 1837.

Pigeaud

1960–1963 Pigeaud, Theodore G. Th.: *Java in the 14th Century. A Study in Cultural History. The Nāgara-Kértāgama by Rakawi Prapañca of Majapahit, 1365 A. D. Glossary, General Index*. I–V. Leiden, 1960–1963.

Plinius

1938–1962 Plinius Secundus, Caius: *Natural History*. With an English translation in ten volumes. Ed.: Rackham, Harris. Cambridge–London, 1938–1962. (The Loeb Classical Library.)

Polo

1865 *Le livre de Marco Polo, citoyen de Venise, conseiller privé et commissaire impérial de Khoubilai-Khaân*. Publié par Pauthier, Guillaume. Paris, 1865.

Thomaz

1974 Thomaz, Luís Filipe Reis: *Nina Chatu e o comércio português em Malaca*. In: *Memórias [do Centro de Estudos de Marinha]*, V. (1974) 3–27.

1975 Thomaz, Luís Filipe Reis: Maluco e Malaca. In: *A viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas. Actas do II Colóquio Luso-Espanhol de História Ultramarina*. Ed.: Mota, A. Teixeira da. Lisboa, 1975. 29–48.

1991 Thomaz, Luís Filipe Reis: *Nina Chatu and the Portuguese Trade in Malacca*. Bandar Melaka, 1991.

1994 Thomaz, Luís Filipe Reis: *De Ceuta a Timor*. Lisboa, 1994.

2003 Thomaz, Luís Filipe Reis: As cartas malaia de Abu Hayat, sultão de Ternate, a El-Rei de Portugal e os primórdios da presença portuguesa em Maluco. In: *Anais de História de Além-Mar*, 4. (2003) 381–446.

2007 Thomaz, Luís Filipe Reis: Gaspar da Gama e a génese de estratégia portuguesa no Índico. In: *D. Francisco de Almeida – 1^{re} Vice-Rei Português. Actas do IX Simpósio de História Marítima, Academia de Marinha*. Lisboa, 2007. 455–492.

2018 Thomaz, Luís Filipe Reis: O sistema das viagens e a rede portuguesa na Ásia Oriental. In: *Anais de História de Além-Mar*, 19. (2018) 53–86.

Tibbetts

1979 Tibbetts, Gerald R.: *A Study of the Arabic Texts Containing Material on South-East Asia*. Leiden, 1979.

Varthema

1510 Varthema, Ludovico de: *Itinerario de Ludouico de Varthema bolognese nello Egypto, nella Surria, nella Arabia deserta & felice, nella Persia, nella India, & nella Ethiopia*. Roma, 1510.

2004 Varthema, Ludovico de: *Voyage de Ludovico di Varthema en Arabie et aux Indes orientales (1503–1508)*. Éd.: Thomaz, Luís Filipe – Tarabout, Gilles – Teyssier, Paul – Troupeau, Gérard. Paris, 2004.

Viagens portuguesas à Índia

2002 *Viagens portuguesas à Índia (1497–1513). Fontes italianas para a sua história: o Códice Riccardiano 1910 de Florença*. Transcrição e apresentação Carmen M. Radulet; prefácio, tradução e notas: Thomaz, Luís Filipe F. R. Lisboa, 2002.

Wheatley

1961 Wheatley, Paul: *The Golden Khersonese. Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*. Kuala Lumpur, 1961.

Winstedt

1938 Winstedt, Richard: The Malay Annals of Sejarah Melayu. In: *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, 16. (1938) 3. sz. 1–226.

LUÍS FILIPE REIS THOMAZ

THE APPLE OF PARIS: THE MALUKU ISLANDS

Before the great Portuguese discoveries, the only references to the Maluku Islands come from Javanese, Malaysian and Chinese literature; their earliest mention in Arab literature is already contemporaneous with the age of Portuguese expansion. Having listed the references, the author presents the first Portuguese expeditions for the conquest of the Islands. It was in all probability the information of Francisco Serrão that gave to Magellan the idea of reaching Maluku from the West. The aim of Magellan's expedition was to prove that by the terms of the Treaty of Tordesillas of 1494 the Maluku Islands, known previously as Spice Islands, fell into the Spanish sphere of interest. For the Spanish court, which wanted to gain access to the far-eastern spices, Magellan's plan came at the best possible moment.

Magellán útjától Spanyolország fűszerútvonalának kialakításáig

Hajózási és időjárési tényezők

Magellán utazásának legfőbb célja az volt, hogy átjárót keressen az óceánok között, amelyen keresztül el lehet jutni az Atlanti-óceánról a Csendes-óceánra, valamint hogy tengeri útvonalat találjon, aminek révén lehetségessé válik a fűszerek termőhelyének nyugati irányból történő megközelítése.¹ A szóban forgó terület elérése után a következő teendő a visszaút felderítése volt, aminek eredményeképpen egy csendes-óceáni kereskedelmi útvonal is létrejön. Magellán halála, flottájának szétszóródása, a helyi politikai hatalmakkal való összetűzések és a portugálok jelenlétéből fakadó nehézségek együttesen azt eredményezték, hogy az utolsóként megmaradt két hajó közül az egyik a Föld megkerülésének, míg a másik a Csendes-óceán felé vezető visszaút megkeresésének – amint később kiderült, sikertelen – kísérletébe fogott.

A korban számos kísérletet tettek a csendes-óceáni kereskedelmi útvonal megtalálására, mind Európából, mind Új-Spanyolország irányából egyre több expedíciót indítottak útnak ebből a célból. A Portugáliával – az 1529. évi zaragozai szerződés után is – fennálló ellentétek, a konfliktusok a helyi lakossággal, illetve a természeti körülmények okozta nehézségek sokáig leküzdhetetlen akadályokat jelentettek, hogy megtalálják a visszavezető hajóutat a Csendes-óceánon keresztül. A visszautat csak úgy lehetett megtenni, hogyha a hajók a Csendes-óceánon északon elérik a megfelelő szélességi kört, ahonnan a nyugatról fújó szelek segítik a keleti irányú hajózást az amerikai partok felé. A spanyol hajósoknak sokáig hiányoztak a kellő ismereteik, ugyanis vagy a kedvező évszakot, vagy a kellő útvonalat nem találták meg a sikeres visszaúthoz.

A portugáloknak a térségben szerzett hajózási tapasztalatai, António de Abreu 1512. évi utazásától kezdve, viszonylag gyorsan terjedtek és hasznosultak. A portugál hajók 1543-ban elérték Japánt, 1555-ben megalapították Makaót, és egy évre rá, 1556-ban e két területet már rendszeres kereskedelmi hajóutak is

* A szerző nyugalmazott tengerészkapitány, történész, az Academia da Marinha egyetemi tanára.

¹ A tanulmány első megjelenése: Pereira, José Manuel Malhão: Da Viagem de Fernão de Magalhães ao estabelecimento da Rota da Especiaria de Espanha. Factores náuticos e meteorológicos. In: *Fernão de Magalhães e a sua Viagem no Pacífico. Antecedentes e consequentes. Actas do VII Simpósio de História Marítima*. Lisboa, Academia de Marinha, 2002. 343–361. Újabbán megjelent a szerző tanulmánykötetében: Pereira, 2012.

összekötötték. A térségben tehát intenzív portugál hajóforgalom zajlott, ehhez sikerült elérni a Csendes-óceán nyugati sávjában a megfelelőnek bizonyuló szélességi fokokat. Tanulmányunkban értelmezni kívánjuk a korszak tengerészeinek a különleges természeti kihívásokból adódó hajózási nehézségeit, amelyek a korszak vitorlás hajóinak célba érését megnehezítették és sokszor lehetetlenné tették.

Magellán útja

Mindenekelőtt összefoglaló jelleggel, inkább csak leegyszerűsített formában ismeretjük Magellán útvonalát, ehhez Freitas Ribeiro admirális Visconde de Lagoa kiváló munkájához írt rekonstrukcióját tekintjük alapnak.² Freitas Ribeiro az összes ismert forrást figyelembe vette megállapításaihoz: legfőképp Antonio Pigafetta, Francisco Albo, az ismeretlen nevű genovai kormányos és Ginés de Mafra voltak a forrásai. A hajóútvonalat magát nem, csupán annak egyes szakaszait részletezzük, ezek közül is elsősorban azokat, amelyek tanulmányunk szempontjából figyelmet érdemelnek (1. térkép).

A guineai hajózási ív

Az atlanti vizeken leginkább az szembeötlő, hogy milyen körülmények között választotta ki a hajók útvonalát Magellán, amikor a Zöld-foki-szigetek, illetve a Zöld-fok között áthaladva és az afrikai partvonalat a déli irányba mindaddig követte, míg az Egyenlítő közelébe nem érkeztek. Itt az uralkodó délkeleti széljárást kellő szögben fogva vitorláiba, könnyedén kerülte meg a Santo Agostinho-fokot, ami nem sikerült volna, ha követi Juan de Cartagena és a többi kapitány tanácsát, akik a Zöld-foki-szigetektől kissé délre útirányt változtattak volna délnyugatnak.³

Itt hívjuk fel a figyelmet az október és november hónapokra jellemző szélcsendövezet jelentőségére, amely elválasztja egymástól a délkeletről déli irányba fúvó passzátszelet az északkeletről északi irányba tartó passzátszelektől. Ebben a szélcsendövezetben vesztegelt pár hetet a flotta – erre a helyzetre a portugál ten-

² Lagoa, 1938. vol. II. 217–236.

³ Nagyon is figyelemre méltó véleménykülönbségről van szó, ami különösen a Leideni Egyetemi Könyvtárban őrzött kézirat lapjain követhető jól nyomon (ezt az ismeretlen szerző tollából való útleírást közli például Águas, 1986. 171.). Az Indiába tartó portugál hajórajok 1498 óta tucatnyi alkalommal viselkedtek így, maguk az útirányleírások (roteiro) világosan tárgyalják az eljárást: a Santo Agostinho-fok megkerülése volt az egyedüli biztosíték arra, hogy a hajók ne sodródjanak el az Antillák felé. Éppen ezért tartom különösnek José Luis Morales alábbi megjegyzését, amikor Magellán fenti döntése kapcsán a választott útvonalat illetően megjegyzi: „Óceánográfiai szempontból szembeötlő, hogy Magellán az útja elején az afrikai partok mentén halad az északi szélesség 5°-ig, és az óceánt a déli szélesség 5°-ig tartó sávban szeli át, az egyenlítői szélcsendövezetben. Az egyetlen olyan ok, ami miatt így járhatott el a ma már anomáliának tűnő választáskor, nézetem szerint az, hogy nem volt tisztában a széljárások rendszerével és a passzátszelek határsávjával.” Morales, 1975. 348.

gerészek nagyon is felkészültek, szemben a szomszédos Spanyolország hajósaival, akik pontosan ezért kérdőjelezték meg a Magellán által választott útirányt.

Mint tudjuk, éppen ez a türelmes várakozás tette lehetővé az utazás sikerét, mivel a flotta november 29-én megkerülte a Santo Agostinho-fokot, mint azt Rodrigo de Albo útleírásában külön ki is emeli, s Freitas Ribeirónak ehhez kapcsolódó szövegértelmezését teljes mértékben elfogadjuk.⁴

A Magellán-szoros

Az út az ismert állomásokon keresztül a dél-amerikai partok mentén haladt tovább, miközben, ahogyan déli irányban folytatódott, Magellánnak az egyre inkább romló időjárási körülményekkel is meg kellett küzdenie. A szorosban való hajózás nautikai nehézségeinek ismertetésétől eltekintek, ezeket Baião do Nascimento már tárgyalta, ami felment azalól, hogy részletezzem azokat.⁵ Ugyanakkor nem felesleges emlékeztetni arra a drámai és ugyanakkor jó humorral is fűszerezett leírásra, amelyet Joshua Slocum hagyott hátra, és amely annak a lakatlan és rideg vidéknek a hajózási nehézségeiről tesz tanúbizonyságot, ahol a Horn-fok térségének időjárási körülményei komoly próbatételt jelentettek.⁶ Ez a méltán híres amerikai tengerész, szintén nem ismeretlen módon, törekény vitorlásán egyedül hajózta körül a földgolyót a 19. század végén, és 1896 elején haladt át a Magellán-szoroson (2. térkép).

A Joshua Slocum naplójában szereplő beszámoló, Magellán utazásának rendelkezésre álló forrásai, valamint a hajózott térség körülményei az alábbi megállapításokat teszik lehetővé számunkra:

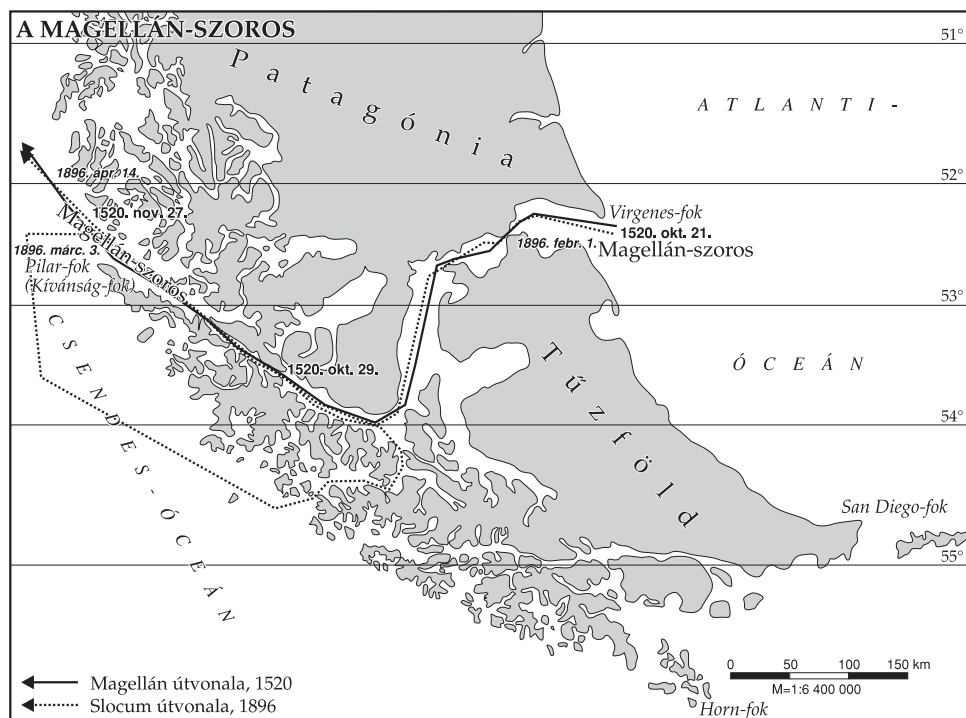
- A Virgenes-foktól a szoros kijáratáig, a Kívánság-fokáig (ma Pilar-fok) valamivel kevesebb mint 300 mérföld a távolság.⁷
- Magellán az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig öt hét alatt jutott el, Slocum ezt az utat első próbálkozásra négy hét és három nap alatt teljesítette.
- Slocum rendkívül kíméletlen tengeri és széljárás körülményekkel szembesült, ami arra készítette, hogy újra inkább dél felé keressen menedéket, míg nem végül sikerült kijutnia a Csendes-óceánra és melegebb vizek után kutatva északnyugat felé venni az irányt, ami öthétnyi kemény csatát jelentett számára az elemekkel.
- Slocum részletekbe menő pontossággal rögzítette a térség hajózási viszonyait, különösen a környező jeges hegyekről alábukó heves szellőkéseket, melyek nagy akadályt jelentettek a horgonyzóhelyen való megmaradásban. Így könnyebben megérthető, milyen nehézséget okozott Magellán hajóinak biztonságos lehorgonyzása.
- A leírások említik az ár-apály sodró és erős örvényeit, valamint hatásukat a navigációra, ehhez hozzájárult a szél elképesztő ereje, amiről különösen sokatmondó Slocum beszámolója a chilei haditengerészet Huemel

4 Lagoa, 1938. vol. II. 218–219.

5 Baião do Nascimento, 2002. 185–209.

6 Slocum, 1900. A mű legutóbbi magyar kiadása: Slocum, 2001.

7 A megadott távolság nem veszi figyelembe az öböl szélességét, mert nem mérvadó – a fordító jegyzete.



2. térkép

nevű hajójának nehézségeit illetően: „Ez a kitűnően épített, erős ágyú-naszád (...) hiába próbálta folytatni útját: a szél ereje visszatérésre kényszerítette. Kénytelen volt ismét horgonyt vetni az öbölben és megvárni, míg a szél lecsillapodik.”⁸

- Slocum alábbi megállapításai jól megvilágítják a szorosban és a környező vidéken való áthaladás rendkívüli hajózási nehézségeit: „nincs a világnak tengere, amely zabolátlanabb, mint az óceánnak ez a pontja, vagyis a Pilar-foknak, a Horn-fok komor őrének vizei”,⁹ majd egy erős vihar kapcsán azt írja, amikor már másodjára futott neki a szorosnak: „Ez volt életem legizgalmasabb tengeri kalandja. Csak a jó ég a megmondhatója, hogyan menekült meg ezúttal a Spray [Slocum hajójának a neve].”¹⁰

Ezek, illetve a tapasztalt tengerjáró – aki az életét a tengerek hátán, az amerikai kereskedelmi flotta állományában lévő vitorláshajókon töltötte – más hasonló megjegyzései hihetetlen fontos támpontot nyújtanak ahhoz, hogy megfelelőkép-

8 Slocum, 2001. 75.

9 Uo. 78.

10 Uo. 80.

pen értékeljük azokat a szenvedéseket, amelyeket Magellán apró, törekeny hajóinak és elcsigázott legénységének kellett elszenvedniük.

A Csendes-óceánon

Magellán utazása immár a Csendes-óceánon folytatódott, ahol északi irányt kellett tartani mindaddig, amíg el nem érték a délkeleti passzátszelek övezetét, amely ugyanúgy és ugyanazon szélességi körön fúj, mint a dél-atlanti vizeken. Az iránylat a nyugat-északnyugati középírány volt, és leginkább azon kell megdöbbennünk, hogy miként is tudott megtenni ekkora utat anélkül, hogy a számos sziget közül akár egyetlenegyét is észlelt volna.

Az Egyenlítő vonalát megközelítőleg a nyugati hosszúság 160°-nál érték el, ahol a szelek végig kedvezőek voltak az egész utazás során, s így jutottak el a később Fülöp-szigeteknek elnevezett szigetcsoporthoz. Itt Magellán életét veszítette, és az aprócska flottát ért más megpróbáltatásokról is tudomásunk van. Ismerjük azokat az összecsapásokat, amelyekbe a portugálokkal, illetve a helyi lakosokkal keveredtek. A flotta két hajóra fogyatkozott, a Trinidadra és a Victoriára, utóbbi a Jóreménység fokán keresztül érkezik majd vissza Európába. Figyelmünket ettől kezdve csak a másokra összpontosítjuk.

A Trinidad visszatérési kísérlete

A közelmúlt történeti szakirodalmában a legcsekélyebb kétség sem merült fel, hogy Magellán küldetése ne Spanyolország indiai kereskedelmi útvonalának a megalapozására irányult volna, ami Kolumbusz álmait teljesítette volna be. Ebből a körülményből fakad, hogy megbízatása arra szólt, hogy kereskedelmi kapcsolatokat alakítson ki a helyiekkel a Csendes-óceán azon térségében, amelyről úgy vélték, hogy a spanyolok féltékéjéhez tartozik. A szükséges kapcsolatfelvétel és a kereskedelmi csereügyletek után a hajók keleti irányba hajóztak volna vissza, Amerika északi partvidékét célozva meg.

Legalábbis ez a leginkább valószínű feltételezés, mivel ez a legrövidebb út, amelyen el lehet jutni Panama térségébe, ahol Spanyolország már berendezkedett. A dél-csendes-óceáni visszaút ugyancsak felmerülhetett, figyelembe véve azonban a messzi délköri útvonal kedvezőtlen körülményeit, valamint a Magellán-szoros és vidéke immár megismert átkelési nehézségeit, igencsak kevés a valószínűsége annak, hogy a hazautazásnak ezt a változatát választották volna.

Az Espinosa vezette Trinidad mindenesetre az észak-csendes-óceáni útvonal mellett döntött, ennek során meg akarták kerülni az északkeleti passzátszeleket, hogy elérjék a középső széltartományban uralkodó keleti irányú szeleket. Egészen természetesnek tartjuk, hogy maga Magellán is így tett volna, ha életben marad, már csak azért is, mert ez a manőversorozat nagyban hasonlított az Antillákról az Atlantikumban hazafelé vezető útvonalhoz, amit a spanyol hajózási iskola ekkorra már két tucat éve ismert és gyakorolt.

Ha már itt tartunk, minden bizonnyal helyes az a feltevés, hogy Magellán és kapitányai arra gondoltak, hogy a Csendes-óceánon megegyeznek az időjárási viszonyok az Atlanti-óceánéval, amiből az következik, hogy júliusban mindkét óceánon olyan magas légnyomás keletkezik, ami kitartóan kedvező szeleket hajt az északi szélesség 40°-án nyugati irányba. Ez volt a portugál hajósok képlete is a visszatérésre az Atlanti-óceánon, akár Indiából, akár a Mina-partról tartottak haza.

A Trinidad útvonaláról és irányváltoztatásairól a névtelen genovai kormányos tudósításából értesülünk, ezekre Pigafetta nyilván nem is utalhatott, mivel ő a Victoria fedélzetén tartott ekkor Sevilla felé. Tanulmányunk céljával összhangban mi a Trinidad útirányát követjük, mégpedig a kellő részletességgel, illetve azzal kapcsolatban fogalmazunk meg feltevéseket, hogy miként is képzelte el a visszajutást Amerikába, amihez a már említett genovai forrás elemzését végezzük el. Kiindulási pontunk a Neves Águas által kiadott szövegvariáns.¹¹

E tekintetben értelmezésünk némileg eltér Freitas de Ribeiróétól, ami a Visconde de Lagoa-féle monográfiában található.¹² Röviden tehát a Trinidad észak felé igyekezett, mi több, el is érte a déli szélesség 42° magasságát. Az út egésze alatt az ellenszél volt az uralkodó, de különösen július 11. után, amikor a déli szélesség 20° magasságnál járhattak. A szél azután az utat nemcsak küzdelmessé, de fájdalmassá is tette, a legénység ugyanis híján volt az élelemnek és a ruházatnak is, miközben egy északibb szélességi fok viharos szeleit kellett elszenvednie (*lásd az 1. térképen*).

Mivel nem találtak rá a Panamába vezető kedvező szelekre, visszatértek a Maluku-szigetekre (régembi nevén Fűszer-szigetek), és inkább a portugálokkal való összeütközést választották, akik, bárhogyan is, de a segítségükre voltak. A Trinidad néhány túlélője még tanúja lehetett annak, ahogyan a hajó az enyészete lett Ternate kikötőjében, őket pedig Malakkába szállították, ahonnan Goán keresztül jutottak végül vissza Európába.

Újabb kísérletek a visszaútra a Maluku-szigetektől Amerikába

A Trinidad volt tehát az első olyan hajó, amely kísérletet tett a visszaútra a csendes-óceáni vizeken keresztül, viszont korántsem az egyetlen. A spanyol korona Magellán útja után is újra meg újra további expedíciókat szerelt fel – kezdve Francisco de Solano utazásával –, összesen tizenhárom alkalommal. Az expedíciók közül nyolcat Európából indítottak (andalúziai és galíciai kikötőkből), míg további ötöt Amerika csendes-óceáni partjaitól.¹³ E tizenhárom expedíció közül nem mindegyik érte el a

11 Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Gago Coutinho véleményét: „Nos, a capituláción (megállapodás) nem szól arról, hogy a Jóreménység fokán keresztül kellett volna visszatérnie Magellánnak”, már csak azért sem, mert „a határmegállapítás alapján az a felső portugál király területe”. Így azután „a leghasznosabb az északi irányt vevő, a nyugati szeleket kereső visszaút lett volna, amivel a panamai partoktól északra érhetek volna el felfedezéseket”. Coutinho, 1952. vol. II. 103.

12 Lásd: Lagoa, 1938.

13 Solano, 1975. 581.

célját. A spanyolok kitartása az újabb hajók felszerelésében viszont azt mutatja, hogy mekkora érdeklődést keltett Spanyolországban a fűszerút vonal, amelyet Kolumbusz oly kitartóan keresett.

Néhányat ezen utazások közül azért kell elemeznünk, hogy illusztráljuk az Amerikába való visszajutás nehézségeit. A Magellánét követő legfontosabb expedíciót García Jofre de Loaísa (vagy Loayza) vezette, amely La Coruñából indult 1524. július 24-én. Az öt hajóból egyet maga Sebastián de Elcano parancsnokolt, Loaísa hajóján pedig az az Andrés de Urdaneta Ágoston-rendi szerzetes is ott utazott, aki később egy másik – sikeres – vállalkozás főszereplője lett.

Az Atlanti-óceánon, majd a Magellán-szoroson át számtalan veszély leselkedett rájuk, végül nemcsak Loaísa, de Elcano is meghalt, így 1526. október 2-án csupán egyetlen hajó jutott el Mindanaóba. Mielőtt október 27-én Gilolóba érkeztek volna, még egyaránt összetűzésbe kerültek a portugálokkal és a bennszülött lakossággal. Ezt követően került sor az igen szerencsés találkozásra azzal a Florida nevű hajóval, amelyet Hernan Cortés Új-Spanyolország Navidad kikötőjéből küldött ki Álvaro de Saavedra vezetésével. Ez a hajó 1528-ban tett kísérletet a visszaútra a Maluku-szigetektől keletnek, Amerika felé a passzátszelek térségének véve az irányt. A hajózás olyan nehézségekbe ütközött, hogy a hősies erőfeszítés hat hónapig tartott.

Saavedra, aki Andrés de Urdaneta atyát is a hajóján tudhatta, a következő évben újabb expedícióra vállalkozott, ezúttal az északi irányba hajózva, de megküzdve az elemekkel csak az északi szélesség 26°-ig jutott, ahol a hajó elveszítette a parancsnokát. Mivel halála előtt még azt a tanácsot adta legénységének, hogy ha az északi szélesség 30°-ig nem találják rá a kedvező szelekre, forduljanak vissza, így az északi szélesség 31°-ot elérve ezt meg is tették, s visszatértek a Maluku-szigetekre. Urdaneta tehát hosszú éveket töltött el a térségben, s olyan tapasztalatokra tett szert, amelyek később igen hasznosnak bizonyultak számára.

1536-ban, a nagy inka lázadás idején Hernando de Grijalva két hajója, melyeket Cortés indított útnak Pizzaro megsegítésére, hazafelé a Maluku-szigetektől csupán Pápuáig jutott el, vagyis ugyanazon okok miatt nem ért Amerikába, mint az előzőek.

Ruy López de Villalobos 1542. november 1-jén hajózott ki Navidadból azzal a megbízatással, hogy a Csendes-óceán nyugati térségében alakítson ki kereskedelmi kapcsolatokat, majd úgy térjen vissza Új-Spanyolországba, hogy részletes útleírást készíts visszaúttjának állomásairól.¹⁴

Miközben négy sikertelen keleti irányú expedícióra került sor, a későbbi Fülöp-szigetek történetét portugálokkal és helyi lakossággal megvívott ütközetek, katonai állomáshelyeken kitört lázadások, hajótörések és gyarmatosítási kísérletek tarkítják. Láttuk, hogy ezek a tengeri expedíciók mindvégig magukban hordozták a visszaút kényszerű nehézségeinek összes olyan elemét, amelyek a spanyol flotta sebezhetőségére világítanak rá: ellenséges térségben hajózva nem sikerült kialakítani és biztosítani az összeköttetést a hatalmi háterszágot jelentő amerikai kontinenssel.

14 Lásd például: Pérez-Bustamante, 1975.

A visszaút felfedezése a Fülöp-szigetéről

Azt a félszigetet, amit Tomé Pires a *Suma Oriental* című művében a Luzonok szigetének (Ylha dos Luções) nevez, ¹⁵ és amelyet a fentebb említett útja alkalmával Ruy López de Villalobos Fülöp-szigeteknek keresztelt át, az az expedíció is érintette, amely negyvenévnnyi keresés után végre felfedezte „a napnyugati visszautat”. Miguel López de Legazpi útjáról van szó, amelyben öt hajó vett részt, és az az Andrés de Urdaneta navigált, akiről fentebb már szoltunk. Urdaneta a térség kiváló ismerője volt, mivel korábban Álvaro de Saavedra utazásában is részt vett.

A Legazpi-expedíció egy sor hadműveletet hajtott végre, aminek következményeképpen lehetővé vált a spanyolok megtelepedése a Fülöp-szigeteken. 1565. július 1-jén indította útnak Legazpi a San Pedro nevű hajót Felipe de Salcedo parancsnoksága alatt, Urdanetával és a két kormányossal, Esteban Rodriguezzel és Rodrigo de Espinosával a fedélzetén. A hajó nyugatról megkerülte a Fülöp-szigetek partvonalát, majd kedvező szelekkel északkeletnek vette az irányt, és az északi szélesség 30° magasságában elérte az uralkodó nyugati szeleket, hogy már csak majdnem az amerikai partvonalat érintve változtasson irányt, az ott uralkodó északkeleti szelek miatt, és az északi szélesség 23°-nál érkezzen Kalifornia partjaihoz. Ezzel készen is állt a visszaút receptje, s mivel az lehetővé tette a Fülöp-szigetek gyarmatosítását is, már nem is változtattak rajta a későbbiekben.¹⁶

A Csendes-óceán északnyugati térségének hajózási viszonyai

Minek tulajdonítható az a mérhetetlenül sok nehézség, amellyel a Maluku-szigetéről vagy a Fülöp-szigetéről Amerikába visszatérők szembesültek a Csendes-óceán északnyugati térségében? Nos, mint már említettük, joggal feltételezték, hogy ezen az óceánon is hasonló hajózási körülmények vannak, mint a portugálok és a spanyolok által keresztül-kasul bejárt Atlanti-óceánon. Mindazonáltal a valóság más képet mutatott, és hajózási viszonyait éppen ezért kellőképpen ki kellett fürkészni és meg kellett ismerni. Ennek a tényezőnek eleinte nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget a történészek, mert elfeledkeztek arról, hogy a korszakban vitorlás hajók szeltek ezeket a vizeket. A Csendes-óceán északnyugati térsége márpedig nem ugyanolyan, mint az Atlanti-óceán ennek megfeleltethető sávja. Ázsia keleti partvidékének a hajózhatóságát ugyanis erőteljesen befolyásolja a monszun, amelynek hatása van a parti vizeken és azon túl, a nyílt tengeren, a parttal párhuzamos zónában is, az északi részétől sokszor szinte a Karolina-szigetekig kiterjedő vizeken. Ráadásul – szemben az indiai-óceáni északi vagy a délkelet-ázsiai válfajával – a dél-

15 Pires-Rodrigues, 1978. 376.

16 Pontosítsunk. Nem ez volt az első hajó, amely megtette ezt az útvonalat. A Miguel López de Legazpi vezette flotta egyik hajója, a San Lucas Alonso de Arellano parancsnoksága alatt elsodródott a többi hajótól kevéssel azután, hogy elhagyták Navidad szigetét, és egyedül tette meg az utat – sikeresen. Ugyanakkor Ciríaco Pérez-Bustamante szavaival „a felfedezés értelmi szerzője Urdaneta volt, akitől ráadásul a legbővebb leírás is hagyományozódott”. Pérez-Bustamante, 1975. 618.

keleti monszon (a gyakorlatilag állandósuló délkeleti széliránnyal) nem négy-hat hónapig, hanem csupán alig több mint egy hónapig tart. Ez jól megfigyelhető a térség kalauztérképein (pilot chart) feltüntetett, hosszú időszakok statisztikái alapján rögzített jegyek alapján is.¹⁷ Ezen térképek minden egyes öt szélességi fok \times öt hosszúsági fokra osztott egységéhez tartozik egy-egy szélrózsa. A szélrózsák a nyolc szélirányt ábrázolják, és nyilaiknak nagysága az adott szélirány kisebb vagy nagyobb mért középárányainak százalékát mutatja, az év valamennyi hónapjára lebontva.

Ha a Maluku-szigetektől vagy a Fülöp-szigetektől az Amerikába vezető viszszaút választott útvonala a Csendes-óceán északi térségét érinti, a hajózás első szakaszában az északi szélesség 30–40° között lévő, megfelelő szélességi kör elérése a cél, innen keletnek véve az irányt, kihasználhatók a nyugati szelek. Mindez azonban januárban és februárban teljességgel lehetetlen: az ellenszél miatt a kívánt északi pont elérése nem valósítható meg. Mit sem változik az eredmény, ha a március és április, valamint a november és december hónapokat vizsgáljuk, vagyis ezen időszakokban is lehetetlen eljutni az adott szélességi körökig. Májusban az útvonal bizonyos pontjain vannak délkeleti irányból fújó szelek, de még ezekkel sem, vagy csak igen nagy nehézségek árán hajtható végre a kívánt manőver, különösen az olyan hatalmas öblös, kidudorodó törzsű hajókkal, mint amilyenek a *nauk*, magyarul *karakkok* voltak.¹⁸ Májusban a szél középátlagja még alig változik a fenti hónapokhoz képest. Ezzel szemben júniusban fordul a kocka, és a hajózás körülményei kedvezőre váltanak. A júliusi széliránytérkép alapján kijelenthetjük, hogy a délkeleti szelek dominálnak, ezek pedig elég löketet adnak az előrehaladáshoz az óhajtott szélességi körig, ahol a Kuro-shio-áramlást elérve Japán partjai mellett, keleti irányba állítható a hajó (3. térkép).

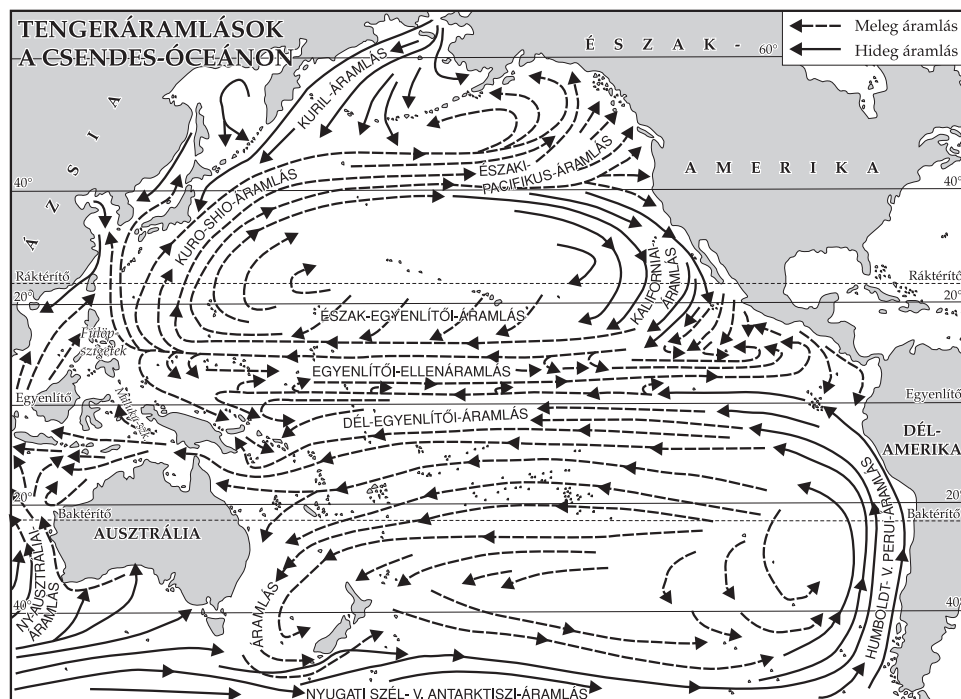
Augusztusban már szemlátomást újfent hajózásra alkalmatlanok a szélviszonyok, majd a szeptember és október hónapokban mért értékek ismét a március-áprilisban rögzítetteknek felelnek meg. Mindebből levonhatjuk a kézenfekvő következtetést, miszerint kizárólag a június végétől a teljes júliuson át tartó időszakban mutatkozik esély a visszaútra. Az északra tartó irány elérése a portugál kormányosoknak sikerült, s legkésőbb 1543 óta (ami amúgy egybeesik Ruy López de Villalobos utazásának időpontjával) az első portugál hajó elérte Japánt, Xavéri Szent Ferencet pedig már 1548-ban Kagosimában találjuk, ahol két évig tartó térítőútja során tartózkodott.¹⁹ 1556-tól kezdve évi rendszerességgel hajóutak kötik össze Makaót és Japánt. Ehhez még hozzájárul, hogy a Maluku-szigeteken a portugálok immár 1512 óta jelen voltak, és – amennyiben erre szükségük lett volna – a helyi hajósoktól útmutatást kérve bizonyára összegyűjtötték volna az információkat az északra tartó hajózásról.

Ezzel szemben, úgy tűnik, a spanyol expedíciók rendszeresen és következetesen elkövették ugyanazt a hibát, amiből leginkább az a következtetés vonható le, hogy igencsak nyomós okuk volt arra, hogy ne csak keressék, de meg is találják az

¹⁷ *Pilot Chart of the North Pacific Ocean*, 1983.

¹⁸ Guláš–Leščinský, 1979. 82.

¹⁹ E ponthoz lásd João Paulo Oliveira e Costa kiváló szócikkét: *Dicionário de história*, 1994. vol. I. 537–541.



3. térkép

Amerikába vezető visszautat. Ennek ellenére, mint láttuk, csak 1565-ben sikerült beteljesíteni vállalkozásukat, vagyis Magellán megérkezése után negyvenhárom esztendővel, és huszonkét évvel azután, hogy a portugálok először vették fel a kapcsolatot Japánnal, illetve tízzel azt követően, hogy Kínából kiindulva sor került a portugál–japán kereskedelmi kapcsolatok felvételére. Nem könnyű megértenünk és értelmeznünk az emögött rejtőző okokat.

Amit azonban mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy mennyire elengedhetetlenül fontos volt az Amerikába vezető visszaút megtalálása, az ellenséges közegben való mozgás ugyanis meglehetősen nehéz, ha híján vagyunk annak a hátszónak, ahol újabb expedíciók felszerelhetők, és ahonnan megérkezhet a segítség.

1566 után végérvényesen kialakult Spanyolország fűszerútvonala, s ezt követően minden évben június utolsó, illetve július első napjaiban Manilából egy galeon²⁰ indult útnak, hogy átszállítsa rakományát a panamai félsziget nyugati partjára, ahonnan öszvérháton kelt át az áru a földnyelv másik partjára, hogy innen Európa felé vegye az irányt. A visszaút az Északi-Csendes-óceánon három hónapig tartott, és ugyancsak igénybe vette a legénységet, ami miatt Kalifornia partjainál – pihenés és vízvételezés céljából – egy kikötő közbeiktatására is szükség volt. Ennek létrehozására számos expedíciót indítottak Észak-Kalifornia partjaihoz (ezt a terüle-

20 A 16. és 17. század tipikus óceánjáró teher- és hadihajója. Gulás–Leščinský, 1979. 83.

tet korábban a portugál João Rodrigues Cabrilho fedezte fel). Ezek eredményének tekinthető a San Francisco-öböl felfedezése, ami egy újabb portugál kapitány nevéhez fűződik. A Sesimbrába való kormányos, név szerint Sebastião Rodrigues Soromenho, avagy spanyolosan – ahogyan a történelemben is bevonult – Sebastián Rodríguez Soromeño/Cermeño, Manilából a San Agustín nevű hajón 1595. július 5-én indult útnak, az amerikai partokat pedig az északi szélesség 42° magasságban érte el, itt található az említett öböl.²¹ Később megbízatásul kapta a teljes partvonal felderítését egészen a déli kikötőig. Küldetéséért komoly árat fizetett, hajóját ugyanis egy vihar az öbölbe sodorva zátonyra futtatta, ezért egy kisebb hajón vágott neki újra az útnak, amelynek során egészen a célkikötőig feltérképezte a partvonalat. Az út alkalmával szerzett tapasztalatairól részletes jelentésben számolt be az alkirálynak, és megfigyelései a későbbiekben igen hasznosnak bizonyultak. Hajójának elvesztése azonban rányomta a bélyegét útjának teljes sikerére, ennek ellenére érdemes figyelmet fordítanunk az eddig homályban maradt alakjára és szerepére: íme egy újabb portugál hajós, aki tetteit Spanyolország szolgálatában és javára hajtotta végre.

Mindezek után itt az ideje levonni és rendszerezni eddigi fejtegetéseink tanulságait:

- Ha Magellán nem hal meg, hajói – miután kialakították a kereskedelmi kapcsolatot a Fűszer-szigetekkel vagy más kölcsönös haszonnal kecsegtető térségekkel – visszatértek volna, vagy kísérletet tettek volna arra, hogy visszatérjenek az északi csendes-óceáni útvonalon keresztül Új-Spanyolországba, megalapozva ezzel Spanyolország későbbi fűszerkereskedelmi útvonalának kezdeteit. A Föld körülhajózása valójában annak a sok nehézségnek és kudarcnak volt a következménye, amelyeket a spanyolok az Amerikába való visszatérés során elszenvedtek.
- A Csendes-óceán déli vizein való visszaút újra arra kényszerítette volna a hajósokat, hogy ismét megpróbálják a Magellán-szoroson keresztül egyszer már bejárt útvonal nehézségein átverekedni magukat, ami egyrészt nem is biztos, hogy sikerült volna, másrészt pedig még haszontalan is lett volna, mivel akkor már léteztek a spanyol korona birtokában lévő területek Észak-Amerikában.
- Magellán egész útját minden valószínűség szerint a hajózás addigi történetében a legnagyobb hőstettként értékelhetjük. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy az átkelés vitorlás hajóival a Magellán-szoroson, a hajózást nehezítő extrém körülmények között – úgy, hogy egyik hajót sem veszítette el az út során – egészen kivételes teljesítménynek számított.
- A vitorlás hajók átkelése a Magellán-szoroson olyan nehéz feladatnak bizonyult, hogy a továbbiakban a hajósok igyekeztek elkerülni a területét.

21 Az itt történtek kiváló leírása és egy régészeti tanulmány arról a térségről, ahol Soromenho hajótörést szenvedett: Heitzer, 1942. A szerző részletesen beszél az utazásról és körülményeiről, valamint a hajó elsüllyedéséről a San Francisco-öbölben.

José Felipe Baião do Nascimento szerint a 18. század végéig jó, ha hús hajónak sikerült áthaladnia rajta.²²

- Az alig 300 mérföldnyi Magellán-szoros valódi védelmét a környezetében uralkodó fizikai viszonyok, valamint az azokból fakadó hajózási nehézségek biztosítják. Ide erődítményt telepíteni több mint szükségtelen lett volna.
- A csendes-óceáni spanyol fűszerkereskedelmi útvonal kései kialakítása azt eredményezte, hogy a Maluku-szigetek a portugál érdekszférán belül maradtak. Tény, hogy amennyiben a spanyol hajózás intenzívebbé vált volna azáltal, hogy sikerül megtalálni a visszafelé vezető útvonalat, a tényleges foglalás elve győzedelmeskedett volna a feleket elválasztó hosszúsági kört világosan meghatározó tordesillasi szerződés megannyi obskúrus záradéka felett. A határvonal kijelölése a kor körülményei között egyébként is aligha járt volna sikerrel.

Ez utóbbi megállapítás következtében a Csendes-óceán északnyugati térségében az ibér berendezkedés módja is más lett volna, alkalmasint Spanyolország javára billent volna a mérleg.

A fentiekből még egy fontosabb következtetésre is utalhatunk e helyütt: nevezetesen, hogy szerény véleményünk szerint a hajózás történetével kapcsolatos kutatásoknak nem szabad elfelejtkeznie olyan „lényegtelen” tényezőkről, mint a hajó vagy a tenger, pedig ez sokszor megtörténik. Úgy vélem továbbá, hogy éppen ideje rehabilitálnunk Sesimbra szülöttét, Rodrigues Soromenhót, amivel nagymértékben hozzájárulhatunk a Kaliforniában élő portugál gyökerű kivándorló közösség identitásának megalapozásához. Végezetül nem árt emlékeztetni arra, hogy a spanyol uralom Magellán útjának köszönhető a Fülöp-szigeteken – amelyre a 19. század végéig spanyol gyarmatként is tekinthetünk –, s ennek következtében 60 milliós lakosságának 80 százaléka katolikus maradt, ahol a spanyol nyelv iránti érdeklődés újjáéledése nézetünk szerint nem várat sokáig magára. Az a tény pedig – engedtesék meg ezt is hangsúlyoznom –, hogy a tanulmányban elemzett hazautat nem sikerült egyből megtalálni, azzal a következménnyel is járt, hogy ma 600 ezer timori keresztény beszéli a portugál nyelvet, és a számuk egyre nő.

Fordította: Rákóczi István

22 Baião do Nascimento, 2002. 192.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Águas

1986 *Fernão de Magalhães. A primeira viagem à volta do mundo contada pelos que nela participaram.* Prefácio e notas de Neves Águas. Mem Martins, 1986. (A aventura portuguesa, 8.)

Baião do Nascimento

2002 Baião do Nascimento, José Felipe: *Fernão de Magalhães – Aspectos da sua navegação no „estreito de todos os santos”, hoje com o seu nome.* In: *Fernão de Magalhães e a sua Viagem no Pacífico. Antecedentes e consequentes. Actas do VII Simpósio de História Marítima.* Lisboa, 2002. 185–208.

Coutinho

1951–1952 Coutinho, Gago: *A náutica dos descobrimentos. Os descobrimentos marítimos vistos por um navegador. Colectânea de artigos, conferências e trabalhos do almirante Gago Coutinho.* I–II. Org. e prefácio de Comandante Moura Braz. Lisboa, 1951–1952.

Dicionário de história

1994 *Dicionário de história dos descobrimentos portugueses.* I–II. Ed.: Albuquerque, Luís de – Domingues, Francisco Contente. Lisboa, 1994.

Guláš–Leščinský

1979 Guláš, Štefan – Leščinský, Dušan: *A vitorlás hajók története.* Pozsony, 1979.

Heizer

1942 Heizer, Robert Fleming: *Archeological Evidence of Sebastian Rodriguez Cermeño's California Visit in 1595.* San Francisco, 1942.

Lagoa

1938 Lagoa [João António de Mascarenhas Judice], Visconde de: *Fernão de Magalhães. A sua vida e a sua viagem.* Com um estudo náutico do roteiro, pelo Almirante J. Freitas Ribeiro. Prefácio do Dr. António Baião. Livro I–II. Lisboa, 1938.

Morales

1975 Morales, José Luis: *Las derrotas de Magallanes y de Elcano en el primer viaje de circunnavegación.* In: *A viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas. Actas do II Colóquio Luso-Espanhol de História Ultramarina.* Ed.: Mota, A. Teixeira da. Lisboa, 1975. 345–360.

Pereira

2012 Pereira, José Manuel Malhão: *Estudos da história da Náutica e das navegações de alto-mar.* Lisboa, 2012.

Pérez-Bustamante

1975 Pérez-Bustamante, Ciríaco: *La expedición de Ruy López de Villalobos a las Islas del Pacífico.* In: *A viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas. Actas do II Colóquio Luso-Espanhol de História Ultramarina.* Ed.: Mota, A. Teixeira da. Lisboa, 1975. 611–626.

Pilot Chart of the North Pacific Ocean

1983 United States Naval Oceanographic Office – Defense Mapping Agency Hydrographic/Topographic Center et al.: *Pilot Chart of the North Pacific Ocean.* Washington D. C., 1983.

Pires–Rodrigues

1978 *A Suma Oriental de Tomé Pires e o Livro de Francisco Rodrigues*. Leitura e notas de Cortesão, Armando. Coimbra, 1978. (Acta Universitatis Conimbrigensis.)

Slocum

1900 Slocum, Joshua: *Sailing Alone Around the World*. H. n., 1900.

2001 Slocum, Joshua: *Vitorlával a Föld körül*. Bp., 2001.

Solano

1975 Solano, Francisco de: Navios y mercaderes en la ruta occidental de la espécies (1519–1563). In: *A viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas*. *Actas do II Colóquio Luso-Espanhol de História Ultramarina*. Ed.: Mota, A. Teixeira da. Lisboa, 1975. 579–610.

JOSÉ MANUEL MALHÃO PEREIRA

FROM MAGELLAN'S VOYAGE TO THE ESTABLISHMENT OF SPAIN'S SPICE ROUTE

NAUTICAL AND METEOROLOGICAL

The chief goal of Magellan's voyage was to find a passage between the Atlantic and the Pacific Oceans, as well as a sea route which would give access from the North to the production area of the spices. Having reached the area, the next thing to do was to map the return journey, thereby establishing a Pacific commercial route. After a brief description of the difficulties encountered by Magellan on his way, the paper explores the attempts of the *Trinidad* and some of the ships to return through the waters of the Pacific. The return voyage to America was first successfully completed in 1565, and in the following years the spice route of Spain was definitively established.

A Magellán–Elcano-út spanyol krónikásai

Magellán nem vitt magával krónikást az útra.¹ Nem volt szokás. Viszont, értelem-szerűen, akik az utazást túléltek és a Földet megkerülve végül hazajutottak, így vagy úgy számot adtak a rendkívüli hajóútról. Némelyikük hivatalos tanúvallomásban, bírák előtt tette ezt, vagy épp azon államközi tárgyalások alkalmával, amelyeken a Spanyol és a Portugál Királyság a Maluku-szigetek földrajzi elhelyezkedését szándékozott meghatározni. Sokan a flottában rájuk kiszabott munka részeként írtak le információkat. Mások levelet írtak. Néhányan pedig csak arra szorítkoztak, hogy tetteikről kollégáknak vagy cimboráknak eldicsekedjenek, akik aztán igyekeztek az elbeszéléteket gyorsan írásban rögzíteni.²

Az expedíció túlélői

1522. szeptember 6-án Pedro Santo révkalauz bekormányozta a Victoriát a Guadalquivir folyó homokpadjai mentén Sanlúcar de Barrameda kikötőjébe. A Victoria volt az első hajó, amelynek sikerült a Földet körbehajózni. A hatvan emberből, aki néhány hónappal korábban Tidore kikötőjéből kihajózott, tizennyolcan maradtak. Név szerint is tudjuk, kik voltak: a kapitány (Juan Sebastián de Elcano), három fedélzetmester (Francisco Albo, Miguel de Rodas és Juan de Acurio), egy „létszám feletti” utas (Antonio Pigafetta), egy borbély (Hernando de Bustamante), egy tüzér (Hans de Aquisgrán), három matrózinas (Juan de Arratia, Juan de Santander és Vasco Gómez), egy apród (Juan de Zubileta) és hét matróz (Diego Gallego, Martín de Iudicibus, Nicolás de Nápoles, Miguel Sánchez, Antonio Hernández Colmenero, Juan Rodríguez, Francisco Rodríguez és Diego Carmona).

Vegyes társaság volt, mind származását, mind anyanyelvét tekintve. Lássuk csak. A legnépesebb csoportot a baszkok alkották, négy fővel (Juan Sebastián de Elcano, Juan de Acurio, Juan de Arratia és Juan de Zubileta). Őket követi a görögök

* A szerző az Escuela de Estudios Hispano-Americanos (EEHA) – Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) egyetemi tanára (41002 Sevilla, Alfonso XII, 16.).

1 A tanulmány első megjelenése: Varela, Consuelo: Los cronistas españoles del viaje de Magallanes-Elcano. In: *Em demanda da biblioteca de Fernão de Magalhães*. Coord.: Loureiro, Rui Manuel. Lisboa, Biblioteca Nacional de Portugal, 2019. 175–182.

2 Egy, a beszámolókat tartalmazó igényes kritikai kiadás: Castro–Hamon–Thomaz, 2007.

négyfős csoportja (Francisco Albo, Nicolás de Nápoles de la Romania és két Miguel nevű Rodosz szigetéről – Miguel de Sánchez és Miguel de Rodas, ahol is az azonos név ellenére két különböző személyről van szó, ahogy azt a Casa de la Contratación fizetési elszámolása tanúsítja, melyben egyiknek is, másiknak is felírták az apja nevét). Van két olasz, Martín de Iudicibus és Antonio Lombardo Pigafetta; két portugál, Francisco Rodrigues és Vasco Gomes; két andalúz, Juan Rodríguez és Antonio Fernandez Colmenero; egy galégo, Diego; egy cantábriai, Juan de Santander; egy német, Hans de Aquisgrán; és egy extremadurái, Hernando de Bustamante.

Még két csoport élte túl az utazást. A Spanyolországba tartó visszaút során, 1522. július 9-én, a Victoria élelmiszer-vételezés céljából megállt Santiago szigetén, amely a Zöld-foki-szigetek legnagyobbika. Bevett szokás szerint Elcano kapitány csónakot menesztett a szárazföldre, hogy kikötési engedélyt kérjen. Nem kapott választ. A portugálok visszatartották az engedélyért folyamodó tizenkét fős legénységet. Ezek után, 14-én Elcano parancsot adott a vitorlák felhúzására és továbbhajózott az Ibériai-félsziget irányába.

Santiago szigetén maradtak: Martín Méndez, a flotta titkára, a raktáros Pedro de Tolosa, az ács Richard de Normandia, a tüzér Roldán de Argote, a felügyelő Simón de Burgos, két tartalékos: Pedro mester és Juan Martín, négy matróz: Felipe de Rodas, Gómez Hernández, Bocacio Alonso és Pedro de Chindarza, valamint a matrózinas Vasquito. A tizenkét fogoly néhány héttel később visszatért Lisszabonon át Sevillába.

A túlélők harmadik csoportját a Trinidad legénységének az az öt tagja alkotta, akiket a portugálok foglyul ejtettek Malukun. Végül ők is körbehajózták a Földet, csak éppen nem értek vissza Európába 1525 vagy 1526 előtt. A kormányos León Pancaldo, a felügyelő Gonzalo Gómez de Espinosa, a tüzér Hans Vargue (Bergen), valamint a matrózok: Juan Rodríguez el Sordo és Ginés de Mafra. Bergen meghalt röviddel azután, hogy megérkezett a lisszaboni Limoeiro börtönébe, ahová mindannyiukat bezárták.

Abból a 237 emberből, aki 1519. szeptember 20-án hajózott ki Sanlúcarból, csak harmincöt kerülte meg a Földet. Húsz spanyol (közülük heten baszkok), négy görög, négy portugál, három olasz, két német, egy francia és egy flamand.

A hír bejárja Európát

Amint kipihenték a hosszú út fáradalmait, Elcano, Albo és Bustamante Valladolidba mentek, hogy számot adjanak az utazásról. 1522. október 18-án fogadta őket V. Károly. Elismerésként Elcano, Miguel de Rodas és Hernando de Bustamante megkapta a nemesi címet, valamint a jogot, hogy címerükben feltüntessék a *Primus cui circumdedisti me* (te vagy az első, ki engem megkerült) mondatot. Évekkel később, 1527-ben Martín Méndez és Gómez de Espinosa is megkapta a nemesi címet.

Jelen volt Valladolidban a császár kíséretében két személy, akik a hallott beszámolókra hagyatkozva továbbították a hírt az európai udvarokba. Maximilianus Transylvanus (spanyolos írásmóddal: Maximiliano Transilvano), a császár titkára ter-

jedelmes összefoglalóban tájékoztatta Mathäus Lang salzburgi érseket. Ezt a levelet latin fordításban háromszor is kinyomtatták 1523-ban.³ Pietro Martire d'Anghiera (spanyol névhasználattal Pedro Mártir de Anglería) pedig, mint a Consejo de Indias (Gyarmati Tanács) kiemelkedő tagja, VI. Adrián pápának küldött beszámolót, ami ugyancsak latinul jelent meg 1530-ban a szerző *De Orbe Novo decades octo* (Az Újvilág évtizedei) című művében az *Ötödik évtized* részeként.⁴

A szenzációs hír két olyan szerző tollából terjedt el Európában, akik maguk nem vettek részt az utazáson. Mindketten urbi et orbi hirdették, hogy a Föld első körbehajózását olyan flotta hajtotta végre, amelynek kapitánya egy spanyol volt, Juan Sebastián de Elcano.

A túlélők beszámolója: nyilatkozatok

Rendelkezésünkre állnak az információk, melyek az utazás túlélőinek az idők során tett nyilatkozataiból derülnek ki, és melyeket Sevillában, az Indiák Főlevéltárában (Archivo General de Indias) őriznek. Ahogy fent jeleztük, volt, aki bíró előtt tett tanúvallomásban szolgáltatott információt. Erre 1522. október közepén Valladolidban Díez de Leguizano bíró előtt került sor, amikor is Juan Sebastián de Elcano, Francisco Albo és Hernando de Bustamante egy tizennégy pontból álló kérdéssorra válaszolt, számot adva Magellán különféle tetteiről és haláláról, valamint arról, hogy miért nyomott kevesebbet a bors, amit a Casa de la Contrataciónban leadtak, a behozatali naplóban rögzített mennyiségnél.⁵

A Magellán–Elcano-út igencsak lázba hozta a két királyságot, főképp az a kérdés: kié legyen a Maluku-szigetek? Ezt eldöntendő, államközi tanácsot hívtak össze, amelynek a két ország határán kellett üléseznie. A két ország képviselői 1524. április 11-től május 31-ig tanácskoztak Badajozban és Elvasban. Délelőttönként a két delegáció külön-külön tanácskozott: a portugál Elvasban, a spanyol Badajozban, délutánonként pedig a határon ültek össze. A spanyol küldöttség kiemelkedő tagjai között volt maga Elcano, Hernando Colón (Kolumbusz fia), Sebastián Caboto (abban az időben a Casa de la Contratación főkapitánya) és Juan Vespucci, Amerigo unokaöccse. A túlélők közül másokat is beidéztek tanúként, nevezetesen: Miguel de Rodas, Nicolás de Nápoles, Richard de Normandía, Juan de Acurio, Diego Gallego, Gomez Hernández, Francisco Rodríguez, Miguel de Rodas, Juan Martín, Juan de Arratia, Bocacio Alonso, Antonio Hernández Colmenero, Juan Rodríguez, Juan de Zubileta, Pedro de Tolosa és Hernando Bustamante. Utóbbinak, mint a flotta titkárnak, volt másodpéldánya azokból a szerződésekből, amelyeket a spanyolok I. Károly király nevében a Fűszer-szigetek különböző kiskirályaival kötöttek.

Minden igyekezet ellenére sem sikerült megegyezést kötniük. Talán az egyezkedés újrafelvételének reményében 1527 augusztusában a Trinidad legénységének öt túlélője közül hármat, Gonzalo Gómez Espinosát, Ginés de Mafrát és

3 Maximilianus Transylvanus, 1523. Spanyol fordítását lásd: Elcano et alii, 2012. 13–67.

4 Anghiera, 1530.

5 AGI, Patronato, 34, R. 19.

León Pancaldót Valladolidba rendelték, hogy véleményt nyilvánítsanak.⁶ További találkozóra vagy egyezkedésre nem került sor egészen 1529. április 2-ig, amikor a spanyolok és a portugálok megkötötték a zaragozai egyezmény néven ismertté váló megállapodást. I. Károly elzálogosította a Maluku-szigeteket sógorának, III. János portugál királynak 350 ezer dukátért arany- és ezüstpénzben kifizetve. A Maluku-szigetcsoport mesés fűszerkereskedelmével Portugáliához került.

Írásos beszámolók

Most pedig vizsgáljuk meg, milyen írásos beszámolók maradtak ránk. A Victorián visszatért tizennyolc főnyi legénységből négy analfabéta volt (Diego Gallego, Nicolás de Nápoles, Miguel Sánchez és a portugál Francisco Rodrigues). Az írástudók közül hárman értékes dokumentumokat hagytak ránk: Juan Sebastián de Elcano, Francisco Albo és Antonio de Pigafetta. Utóbbi az egyetlen, aki naplót vezetett, ez ma az utazásról szóló legismertebb beszámoló. Első alkalommal számolt be egy európai a Magellán-szoros – amelyen keresztül át lehet hajózni a Déli-tengerre, vagy más néven Csendes-óceánra – felfedezéséről. Az eredeti dokumentum nem maradt fenn. Fennmaradtak azonban saját kezűleg írt dokumentumok számos túlélőtől, ezeket jellemzőik szerint csoportosítom.

Az expedíció tisztjei közül Francisco Albo, aki a Trinidadon szolgált fedélzetmesterként és a Victoria kormányosaként tért vissza, mindennap feljegyezte a megtett távolságokat. Rendkívül precízen rögzítette a szélességi és hosszúsági fokokat, de az utazás során átélt megpróbáltatásokkal kapcsolatban nagyon szűkszavú. Ez a hajónapló az egyetlen dokumentum, amelynek segítségével nyomon lehet követni az expedíció által megtett útvonalat. Az Indiák Főlevéltárában őrzik, címe: *A Victoria hajónaplója Magellán útjáról a braziliai Szent Ágoston-foktól a spanyolországi visszaérkezésig*, az első bejegyzés dátuma 1519. november 29.⁷

Martín Méndez egyike volt a Santiago szigetén fogságba esetteknek, néhány héttel később ért vissza Sevillába, mint társai a Victorián, azt követően, hogy még a lisszaboni Limoeiro börtönében is raboskodott egy keveset. A flotta írnokeként az ő tiszte volt írásba foglalni Magellán nyilatkozatát a Szent Julián kikötőjében kitört zendülés után, illetve elkészíteni a Maluku-szigetek kiskirályságaival kötött szerződések átiratát. Ennek címe: *Könyv a béke- és barátsági szerződésekről, melyek azon országok és szigetek királyaival és uralkodóival kötettek, melyeket utunk során érintettünk Gonçalo Gómez Despinosa és Juan Sevastián del Cano kapitányok, illetve Juan Batista mester parancsnoksága alatt, az expedíción, melyet Őfelsége a Császár indított a Fűszer-szigetek felfedezésére, melynek írnoke én, Martín Mendez valék.*⁸ A dokumentum öt szerződés átiratát tartalmazza, melyek az 1521. május 1-jén történt cebui mészárlás és a Victoria december 21-i Tidóréről történt kihajózása

6 AGI, Patronato, 34, R. 27.

7 AGI, Patronato, 34, R. 5. A teljes szöveget lásd: Elcano et alii, 2012. 67–111.

8 AGI, Indiferente, 1528, 4.1.

között köttettek. Alapvető diplomáciai jelentőséggel bírnak: ha a spanyolok nem is tudnák bizonyítani, hogy a Maluku-szigetek a demarkációs vonal spanyol oldalára esnek, legalább igazolnák a vazallusi függést, ami vezetőiket a spanyol korona alá lenne hivatott rendelni.

A másodkézből származó beszámolók tekintetében – túl a León Pancaldo és Giovanni Batista Punzoroni, valamint egy anonim portugál által jegyzett másodkézből való beszámolókon, melyeket José Manuel Garcia tárgyal⁹ – érdemes szót ejteni arról, amely Ginés de Mafrától származik. A jerezi tengerész, aki a Trinidad fedélzetén szolgált, Mexikóban fejezte be életét. Úti beszámolója, amit a Madridi Nemzeti Könyvtárban őriznek, egy olyan átirat, melyet anonim szerző készített, aki, hogy megbízhatóságát alátámassza, a kézirat végéhez az alábbi megjegyzést fűzte: „Ennek a Ginés de Mafrának volt egy saját kezűleg írott beszámolója mindarról, ami Magellán útján történt, és amelynek maga is részese volt. Ezt a szerzőnek továbbadta, tudván, hogy emez mindebből könyvet kíván írni.”

A levelek között kiváltképp figyelemreméltó az a dokumentum, amely Elcano első hazaérkezése utáni beszámolóját tartalmazza – ezt 2014-ben 20 ezer euróért szerezte meg a spanyol állam, és ma Indiák Főlevéltárában őrzik.¹⁰ Annak a levélnek az egykorú másolatáról van szó, melyet 1522. szeptember 6-án küldött Elcano a császárnak. Miután röviden beszámol az utazásról, bejelenti azt, ami számára a legfontosabb volt: „Amit legértékesebbnek tartok, az az, hogy felfedeztük és körbehajóztuk az egész földgolyót, nyugatnak tartván és keletről érkezvén.”

Évekkel később Elcano vissza akart térni a Maluku-szigetekre García Jofré de Loaísa expedíciójának tagjaként. Végrendeletében, melyet 1526. július 22-én, pár nappal halála előtt a Csendes-óceánon foglalt írásba, röviden összegzi előző utazását. Az írást a sevillai Indiák Főlevéltárában őrzik.

1521. december 18-án a Trinidad és a Victoria elindultak vissza Spanyolországba. A Trinidad, melyen Gonzalo Gómez de Espinoza volt a kapitány, nem ért célba. A legénység 1522-ben a portugálok fogságába esett, először átvitték őket Ternate szigetéről Bandára, onnan Malakkába, végül az indiai Kocsínba (Cochin). Ebből a városból írt 1526. január 12-én Gonzalo Gómez de Espinosa egy levelet a császárnak, ebben elmeséli a sok kint, amit a hét hónapnyi portugál fogság alatt elszenvedett a Victoria indulásától a levél megírásáig. Gómez de Espinosa közli egyebek mellett azoknak a listáját, akik a Trinidad legénységének tagjai közül elhaláloztak. Ez a dokumentum is Sevillában, az Indiák Főlevéltárában található.¹¹

A Juan Sebastián Elcano leszármazottainak birtokában lévő baszkföldi Torre de Laurgain archívumában néhány éve előkerült nyolc dokumentum; kiemelkedik közülük a tengerész egy levele, melyet 1522. szeptember 6-án írt, amikor megérke-

9 Lásd: Garcia, 2007.

10 AGI, Patronato, 48, R. 20.

11 AGI, Patronato, 34, R. 20.

zett Sanlúcar de Barramedába, és amelyben különféle szívességeket kér a császártól. Amiket persze a császár nem tett meg neki.¹²

Konklúzió gyanánt

Mint láthattuk, kevés a tanúbizonyosság, amit az utazás résztvevői tettek, és ami rendelkezésünkre áll. A történész állandóan több adatra vágyik, amit pedig birtokol, azt mindig kevésnek és néha ellentmondásosnak találja. Így van ez például Magellán halálát illetően, amiről tudásunk ellentmondásos, noha abban egyezés van, hogy 1521. április 27-én következett be a maktani csatában; ugyanígy ellentmondásos annak megítélése, ahogyan a Concepción legénységének zendülésére reagált a patagóniai San Julián kikötőjében.

Más adatok pedig, legyenek bár kevésbé fontosak, megrökönyödésre adnak okot. Francisco Albo 1522. július 9-én ezt írta a hajónaplóba: „Ez a nap szerda volt, de ők csütörtöknek mondják, így hát szerintem egy napot tévedtünk.” Lehet, hogy a Victoria, más forrásokkal ellentétben, Tidorétól a zöld-foki-szigeteki Santiagóig tartó útja során kikötött valahol anélkül, hogy más szövegek ezt rögzítették volna?

Nyilvánvaló, hogy az utazás túlélői ezer és egyféleképpen adtak számot hőstettükről. Ezt hagyományozták aztán tovább a humanisták, akik Európa-szerte terjesztették a hírt, és a krónikások, akik nem fukarkodtak a túlzásokkal, ha a császár uralkodását kellett dicsőíteni. Forrásaikról nem tesznek említést. Ahogy előkerültek Elcano levelei, egyéb tanúvallomás is napvilágra kerülhet az expedíció 500. évfordulójára. Az elismerő és szolgálattételi nyilatkozatokból vagy a túlélők végrendeleteiből, amelyek eddig nem kaptak elég figyelmet, talán ugyancsak érdekes információkhoz juthatunk.

Fordította: Bencze Péter

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AGI

Archivo General de Indias (Sevilla)

2. Kiadott források és szakirodalom

Aguinagalde Olaizola

2018 Aguinagalde Olaizola, Francisco de Borja: El archivo personal de Juan Sebastián Elcano (1487–1526), marino de Getaria. Retazos de una gran historia. In: *In medio orbe (II). Personajes y avatares de la I vuelta al mundo*. Ed.: Andalucía, Junta de Sevilla, 2018. 65–93.

¹² A teljes dokumentációt közöli Aguinagalde Olaizola, 2018. 65–93.

Anghiera

1530 *De Orbe Nouo Petri Martyris ab Angleria Mediolanensis protonotarij Caesaris senatoris decades*. Complutum, 1530.

Castro-Hamon-Thomaz

2007 *Le voyage de Magellan. La relation d'Antonio Pigafetta et autres témoignages*. I-II. Éd.: Castro, Xavier – Hamon, Jocelyne – Thomaz, Luís Filipe. Paris, 2007.

Elcano et alii

2012 Elcano, Juan Sebastián – Pigafetta, Antonio – Maximiliano Transilvano – Albo, Francisco – Mafra, Ginés de – y otros: *La primera vuelta al mundo*. Madrid, 2012.

Garcia

2007 Garcia, José Manuel: *A viagem de Fernão de Magalhães e os portugueses*. Lisboa, 2007.

Maximilianus Transylvanus

1523 *De Moluccis Insulis itemque aliis plurimis mirandis, que novissima Castellorum hispanorum navigatio Serenissimi Imperatoris Caroli V. auspicio suscepta, nuper inuenit: Maximiliani Transyluani ad Reverendissimum Cardinalem Salzburgensem epistola lectu perquam iucunda*. Roma, 1523.

CONSUELO VARELA

THE SPANISH CHRONICLERS OF THE MAGELLAN–ELCANO VOYAGE

Magellan took no chronicler of his own for the great voyage. Nor was it customary to do so. Yet those who survived the voyage and returned from the circumnavigation of the globe, in some form did report about the extraordinary journey. Some of them testified in an official form before judges, others in the course of those Spanish–Portuguese negotiations which were destined to determine the geographical position of the Maluku Islands. Many put information to writing as part of their work in the fleet. Still others drafted letters, while others boasted about their deeds to their mates who, in turn, hurried to fix them by way of the written word. Having surveyed the sources, the author concludes that not only are the testimonies coming from the participants of the voyage limited in number, they also frequently contradict each other.

Maximilianus Transylvanus: a színe és a visszája

Francisco Contente Domingues emlékének

„Minden bizonnyal méltóbbak ezek a hajósok arra, hogy örökre megőrizzük emléküket, mint az Argonauták, akik Jázonnal Kolkhiszba hajóztak. Maga a hajó pedig sokkal inkább megérdemli, hogy a csillagok közé emeljük, mint ama régi Argo hajó. Ez utóbbi hajó ugyanis Görögországból csak a Pontuson hajózott végig, a mienk viszont Sevillából dél felé, innen pedig az egész nyugati és déli féltekén végighaladva, hajóztak át keletre, majd tértek vissza ismét nyugatra.”¹ Ez a passzus attól a humanistától maradt ránk, akit a legtöbbször idézünk – a jeles évfordulók során különösen –, ennél rövidebben és velősebben ma sem foglalhatnák össze a Magellán–Elcano-expedíció jelentőségét: paradigmatváltást okozott.

Mivel azonban ötszáz éve a történészeket nemcsak a *memoria rerum*, hanem a *memoria rerum gestarum*, vagyis a forráshagyományozódás mikéntje is érdekli, az idézett sorok szerzőjével is sokan foglalkoztak. Különösen azért, mert híres levele egyfajta hírlevél is volt: a Magellán–Elcano-expedícióról, e „csodálatos dologról” rövid időn belül elsőként és egyedül számolt be az európai közvélemény számára. Amíg meg nem jelent nyomtatott formában is Antonio Pigafetta lovag beszámolója,² aki a hajóútnak résztvevője és nem csak egy korabeli *headline* megfogalmazója volt, a tudomány világa is jórészt innen merített információt, tehát nyom követni hatásának különböző köreit nem csak az információtörténet szempontjából fontos.

Jelen tanulmányunk öt tételben kíván Maximilianus Transylvanusszal és különösen a művével kapcsolatban megfogalmazni olyan interdiszciplináris jellegű, olykor provokációnak tűnő felvetéseket, amelyek alkalmasint újdonságot jelentenek egy amúgy igen jól feldolgozott szerző és mű, a *De Moluccis insulis*³ vonatko-

* A szerző az ELTE BTK Romanisztikai Intézet (1088 Budapest, Múzeum körút 4/C, rakoczi.istvan@btk.elte.hu), a Szent Pál Akadémia egyetemi tanára, az Universidade NOVA de Lisboa CHAM – Centro de História d’Aquém e d’Além-Mar kutatója.

1 Maximilianus Transylvanus, 1968. 357.

2 Magyarul lásd: Pigafetta, 1968; Pigafetta, 2005.

3 A legújabb szakirodalom is megerősíti, hogy Maximilianus Transylvanus műve 1523-ban három kiadást ért meg, közülük az első, az *editio princeps* minden kétséget kizáróan a Kölnben, 1523. januárban, Eucharius Hirschorn nyomdájában kiadott levél: *De Moluccis insulis itemque aliis pluribus mirandis quae novissima Castellanaurum navigatio... imperatoris Caroli V auspicio suscepta nuper invenit, Maximiliani Transylvani ad...*

zásában. Szempontjaim a filológia, a történet- és irodalomtudomány, illetve a földrajz határterületeinek a megközelítéseit ötvözi, címe egyszerre utal egy kéziratlap *retro* és *verso* oldalára, illetve a most is folyó vitáinkra. Nézetem szerint a Magellán-expedíció 500. évfordulója új, kiváló alkalmat biztosít arra, hogy az egyszólamú következtetések helyett, nézőpontot és/vagy fókuszot is váltva teljesebb és hűbb képet nyerjünk szerzőnket és forrásunkat illetően.

Egy humanista „szülőföldje”

Az első egy teljesen felesleges vita, amelynek új köreit nem azzal gondolnám megelőzni, hogy más verzióját, új cáfolatát, friss argumentumát adom annak, vajon Maximilianus Transylvanus honnan is származott. Inkább azt hangsúlyozom: tökéletesen másodlagos, hogy hol született, mivel a kozmopolita értelmiségiek sorába tartozik, az univerzális világbirodalom – a monarchia universalis⁴ – szupranacionális elitjéhez, amelynek az adminisztrációjában bizalmi – például titkári, tanácsosi, küldötti stb. – feladatokat töltött be, s játszott kiemelkedő szerepet.⁵

Kiválasztásában saját nációja és szülőföldje bizony egyáltalán nem számított, mindössze humanista és egy belső értékazonosság elvét tükröző „játék” volt köreikben „latinosítani” – és ezzel egyedivé, továbbá azonos kereszt- vagy családnevek esetében egyértelművé is tenni – személyüket a felvett nevük segítségével. Igaz, a Transylvanus név Közép-Európában kizár bármely más értelmezést, mint a mai Erdélyét. A magyar szakirodalom újabban az e nézet mellett az 1960-as években még „meggyőzően” kardoskodó Ács Tivadar értelmezését idejétműltnak tartja, vagy visszalép más kompromisszumok felé, ami elég nehezen indokolható.⁶ Ennek ellenére, és ez az erdélyi/román hozzájárulásra is valószínűleg igaz,⁷ Transylvanus „erdélyinek tartott” nacionáléja azt eredményezi, hogy e két ország történetírása az önmagában vett értékén túlmutatóan is többet foglalkozik a szerzővel és munkás-

cardinalem Saltzburgensem epistola lectu per quam jucunda. – Coloniae, in aedibus Eucharii Cervicorni, anno virginei partus MDXXIII, mense januario, In-8. A mű második kiadása ettől tartalmilag és címében sem tér el, Párizsban 1523 júliusában jelent meg. Ezzel szemben a harmadik, 1523. novemberi, római kiadása ettől címében is eltér, és teljesen más közvetítéssel jut el kiadójához. A kiadó előszava szerint a Chiericati bíboros által küldött levél a Mathäus Langnak küldött eredeti kézirat egy másolata. *Maximiliani Transylvani Caesaris a secretis Epistola de admirabili et novissima Hispanoru[m] in Orientem navigatione, qua variae et nulli prius accessae regiones inventae sunt cum ipsius etia[m] Moluccis insulis beatissimis [...] inauditi quoque incolarum mores exponuntur ac multa quae Herodotus, Plinius, Solinus atque alii tradiderunt fabulosa esse arguunt[ur], contra, nonnulla ibide[m] vera, vix tamen credibilia, explicant[ur], quibuscum historiis insularibus ambitus describit[ur] alterius hemisphaerii, qua ad nos tandem Hispani redierunt incolomes, Romae, in aedibus F. Minitii Calvi, anno MDXXIII, mense novembri.* Az első egy második kiadás követi 1524 lelegején, és csak az 1530-as években készülnek újabb kiadások másutt, ami nyilván összefügg a kiadó tíz évre elnyert kiadási privilégiumával is. Lásd: Tournoy, 2005. 84–85.

4 Vö. Escudero, 2011; valamint a klasszikus monográfia: Headley, 1983.

5 Ennek leginkább látványos példája a wormszi birodalmi gyűlésen vitt szerepe: az első meghallgatása alkalmával Luther munkáit olvasta fel. A kortárs beszámolókból idéz: Rorsch, 1933. 39.

6 Ács, 1961. 126–131. A kiterjedt hungarológiai kutatások kritikájára lásd: V. Molnár, 2008. 11.

7 Vö. Pall, 1964; Tordash, 1971.

ságával.⁸ Megfordítva: kezdve a kortárs humanista Oláh Miklóstól, „Erdélyi Miksa” művének legtöbb magyar nyelvű fordítójáig a figyelem azért fontos inkább, mert aláhúzza azt aényt, hogy Európa egésze teljes értékű, élő részeként értelmezi a magyar, illetve erdélyi humanisták, tudósok, vagy a külföldi egyetemjárók hozzájárulását az Európa egészét át- meg átszövő hálózathoz.⁹

Közép-Európa ráadásul nem is a legszélső pontja Maximilianus Transylvanus 1523-ban kiadott műve projekciójának, hiszen tudunk a *De Moluccis insulis* Dmitrij Geraszimov-féle orosz fordításáról, tehát, úgymond, az általa elterjesztett hírek egy nagyobb rádiuszával számolhatunk, mint az általában tettük.¹⁰ Erdély amúgy – különösen és például Johannes Honterus *Rudimenta Cosmographica* című verses és 13 térkép mellékletével szemléltetett munkája révén – a földrajzi újdonságok összeurópai projekciója szempontjából sem játszott elhanyagolható szerepet. Elég csak arra utalni, hogy jeles munkáját 39 ízben adják ki újra Bázeltől Prágáig és Rostocktól Kölnig, utoljára 1602-ben.¹¹

Biológiai apaság vagy szellemi atyaság?

A *paternitas* körüli viták hasonlóan másodlagos jelentőségűek: legyen szó egy, a mohácsi csatában elesett magyar apáról vagy brüsszeli felmenőkről, sőt akár arról, hogy Transylvanus magának a salzburgi érseknek lett volna a „természetes fia”,¹² vagy, ahogyan Szabó László ezt tovább gombolyítja, *Erdődy* Bakócz Tamás vonalán.¹³ Sokkal lényegibb Pietro Martyr Anghiera „szellemi atyaságáról” beszélünk, különösen a szerző nevét halhatatlanná tevő levél kapcsán.¹⁴ A királyi titkár ponto-

8 Lásd: Monok, 2014. 237. Gyönyörű irodalmi példa erre az erdélyi Kocsis István *Magellán* című háromfelvonásos drámája is, amelyet 1975-ben mutattak be.

9 Az a tény, hogy Gilbert Tournoy idézett munkája 2005-ben éppen magyar közegben jelent meg, azt a képzetet kelti, hogy a magyar kortárs szakirodalom feladta 19. századi szerzőink – Apponyi Sándor, Márki Sándor elsősorban Oláh Miklós humanista passzusaira alapozott – nézetét. Ez csak részben igaz, magam is jelzem, hogy a németalföldi Zevenbergen és Siebenbürg, az erdélyi szász város latin nevének hasonlósága jelenti a gondok gyökerét, ami nem zárja ki a Maximilianus Transylvanus közép-európai értelmezését. A friss szakirodalomban mind Emanuelle Vagnon, mind Francisco Borja de Aguinalde egyértelműen a belga származás mellett foglal állást a CHAM – Centro de Humanidades évkönyvében, a *Magellán* munkásságának szentelt kötetben (Vagnon, 2019; Aguinalde, 2019). Lásd még erről saját munkámat is: Rákóczi, 2007–2008. 332–333., de főleg az érveket, amelyek miatt a kérdés tisztázása valójában miért is lényegtelen.

10 Vö. a Fernand Braudel klasszikus művében közölt izokronon vonalakat a hírek útjáról (magyar kiadás: Braudel, 1986. 426.) és Szokolov, 2014. 60–70. A fordítóról és a fordítás genesiséhez lásd: Radnóti, 2001. 12.

11 Török, 2001. 57–72.

12 E pont közvetlenül összefügg hazájával és neveltetésével is. Ha elfogadjuk azt, amit Sigmund von Herberstein (1486–1566) önéletrajzában megemlíti, hogy Maximilianus Transylvanus és a bajor lovagi családból származó Hans Hoffmann (1492–1564) iskolatársak voltak, márpedig az utóbbiról tudott, hogy a gurki „Domschule” tanulója volt, sokkal könnyebb az Erdélyből induló életsorsot elfogadnunk. Vö. Herberstein, 1855. Lásd még: Rákóczi, 2007–2008. 332.

13 Szabó, 1982. 37–38.

14 Nemcsak szemléletmódjuk miatt, hanem a közös témából adódóan is, hiszen Anghiera hét évvel Transylvanus után, a *Décadas VII.* fejezetében tárgyalja a Föld első körülhajózását. Műveik legújabb – közös – elemzéséhez lásd: Vagnon, 2010.

san azokat az eszközöket használja, és hasonló célból, mint tette ezt egy nemzedékkel korábban itáliai atyamestere, aki az Újvilág historiográfiáját alkotja meg, amikor kikérdezi Kolumbusz útítársait a nagy amerikai vállalkozás sikerét követően. Erre a módszertani hasonlóságra maga Pietro Martyr is utal, amikor leírja, hogy Transylvanus nemcsak egy szerencsés (fül)tanú Magellán visszatért útítársainak királyi kihallgatásán, 1522. szeptember 22-én, hanem Juan Sebastián Elcano és az általa kiválasztott, I. Károly előtt megjelent két társa mellett a Victoria többi életben maradt utasainak információit külön is begyűjti és rendszerezi, illetve interpretálja – beleértve ebbe talán a Magellán emlékezetét leghűségesebben szolgáló Pigafettát is.¹⁵

Salzburg érseke és Cartagena püspöke

Mathäus Lang vonatkozásában érdemes kitérni sajátos szerepére a Magellán-expedíció híreinek „multiplikátoraként” is. Vele válik ugyanis az episztola a magánközlésből közhírré. A levél címzettje – az Umberto Eco-i értelemben vett befogadó – valójában csak pszeudo-címzett, illetve, és talán inkább, hasonló a szövegen belül a funkciója, mint a Lukács evangéliumának elején, illetve az Apostolok cselekedetei bevezetésében megszólított Theofilusnak. („Első könyvemem írtam, Theofilus.”) Ha a nevet jelképesen értelmezzük, a Theo + philosz nem más, mint a hívő = a Logosz/Isten barátja, a Vele (elsősorban az Igén keresztül) kapcsolatot építő munkatárs. Ha Lang nevével tesszük meg mindezt, arra jutunk, hogy a németben kettős értelmű *lang* egyszerre jelent hosszút (itt meghosszabbítását valaminek), illetve közvetítést: valaminek a révén, valamin keresztül történik meg a hírek továbbítása. A birodalompolitikai okokból éppen Nürnbergben időző salzburgi érsek, Lang a német kiadói köröknek továbbítja Transylvanus levelét, amivel recepciója fókuszát is meghatározza, és – mint látni fogjuk – a közép-európai tudós körök reakciói a levélben leírt információk értelmezésében így gyorsabbak lesznek, mint a más humanista szellemi központokból kiinduló következtetések, amelyek ugyanakkor hosszabb érvényűnek bizonyultak és általánosabb következtetéseket eredményeztek Magellán útja interpretálásakor.¹⁶

A párhuzam a hírek másik csatornájával megdöbbenő: Francesco Chiericati (Antonio Pigafetta, a krónikás és rodoszi lovag protektora) Rómába közvetíti Maximilianus levelének egy másolatát, amikor Teramo püspöke ugyanabban a diplomáciai

15 Mind a népszerű Laurence Bergreen, mind Francisco Contento Domingues megjegyzi, hogy a nápolyi és rodoszi, baszk és elzászi, itáliai és ibér túlélő, húszas éveiben járó legénységtől nem volt elvárható igényes emlékezés, igaz, a kormányos Francisco Albo ott van a császár előtt, Antonio Pigafettát azonban – bizonyára Elcano jogos ellenérdekeltsége miatt – nem hívták meg. Bergreen, 2004. 372.; Domingues, 1989. 121.

16 Az Elcano által küldött *aviso* már a Victoria kikötése után közvetlenül elindította az expedícióval kapcsolatos hírek kisugárzását a császári adminisztrációtól az európai udvarok – elsősorban Velence – felé. Aguinagalde meggyőző érveket sorol fel amellet, hogy Gattinara és Maximilianus Transylvanus előtt egy követ, Gaspar Contarini (1483–1542) eljuttatja a legelső híradást diplomáciai csatornákon keresztül Velencébe (a Palazzo Ducaléba 1522. november 3-án ér a levél), de családján keresztül a kereskedelmi körök, sőt a térképész Zorzi (†1538) révén a tudomány emberei is értesülnek a nagy fontosságú eseményről. A hír Velencéből tovább gyűrűzik, például Ragusa felé. Vö. Aguinagalde, 2019. 190–191.

küldetésben – Magyarország megsegítése a török ellen – járt el Nürnbergben, a diétán. Lang vonatkozásában – bár ez talán kevésbé lényeges megjegyzés – ki kell térnünk arra a körülményre is, amit jórészt figyelmen kívül hagy a Magellán-szakirodalom. Mathäus Lang, az egyházi ember ugyanis nemcsak Salzburg érseke, hanem Cartagena püspöke is, s mint ilyen, maga is több szálon kötődik Spanyolországhoz és ezen belül Murcia városához.¹⁷ Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az egyházkerület igazgatása miatt rendszeresen fogad spanyol küldöttségeket, hanem egy intendánst is kijelöl – mégpedig éppen Maximilianus Transylvanust – cartagenai javadalmi és ügyei intézőjének. Azokat a dokumentumokat, amelyek csak a murciai helyörténészek számára voltak eddig fontos források,¹⁸ be lehet, sőt kell emelni a „Magellán-információtörténet” nagyobb körébe is, mivel ebből kiderül, hogy a *De Moluccis insulis* szerzője, Maximilianus Transylvanus nemcsak V. Károly titkára volt, hanem vele egyszerre, sőt párhuzamosan Mathäus Lang familiárisa is, ami ketős kötődésének természetét illetően nem lényegtelen a levél születése kontextusa szempontjából. Máskülönbén hogyan is érthetnénk meg, miért szólítja levele címzettjét úgy, mint „egyetlen urát”?

Egy kitömött madár röpte

A negyedik szempont filológiai természetű, de átvezet bennünket a recepció más jellegű, természettudományos világába. Egy levélnek vannak mellékletei, csatolmányai, s esetünkben ez a „post scriptum” hagyományosan szintén elkerüli az értelmezői figyelmét. Ez a tágabb szövegmező ugyanis nem hagyományosan vett, azonos lényegű információ, hanem a materiális javak közé sorolt „tárgyasult” csatolmányai a küldeménynek, s mint ilyenek, a levél „valódiságának” a bizonyítékai.¹⁹ Maximilianus Transylvanus ugyanis elküldi protektorának a híres expedíció túlélőtől szerzett paradicsommadarat,²⁰ illetve a sagu-kenyér egy darabját, sőt azokból a fűszerekből is küld mintát, amelyekkel a Victoria gazdasági értelemben is révbe juttatja a hosszúra nyúlt, hosszabb távon azonban profitábilis vállalkozást.²¹

Ezek az anyagi természetű csatolmányok azonban nemcsak a leíró jellegű ornitológiát – és közvetve majd az európai művészettörténetet – érintik például, hanem ugyanúgy a különlegességek gyűjtésének gesztusát. A *wunderkammerek* egy korai példájával találkozunk itt is: a felvilágosodás koráig az állatvilágtól a „kitömött barbárokig”²² láthatóvá teszi – és ott is, ahol a perspektívák szűkebbek, hiszen a dunai Habsburg birodalmi sasnak nincsen sirályszárnya – az Európán kívüli világ

17 Olivares, 2003. 47–65.

18 Pascual Martínez, 1995–1996. 249–264.

19 Ugyanígy, helytállóan idézi a mondást Aguinalde: *cosa stampata voleva dir cosa vera* (maga a mű kiadása a hír bizonyos voltát növeli). Aguinalde, 2019. 197. Benites szerint ez a lépés „leülepedést” jelent. Benites, 2013. 203.

20 Vö. García, 1996. 131–152.; Ferber Bogdan–Mužinić, 2009. 297–304.

21 Lásd: Fagel, 2002; Häberlein, 2015.

22 A témához lásd: Sánchez Gómez, 2019. 274.

másságát, különlegességét és egzotikumát, amit térképeken, leírásokon és tárgyakon keresztül fedez fel.²³

Térképek és glóbuszok

Utolsó tézisem gyanánt legyen szabad visszanyúlnom a Nemzetközi Nautika- és Hidrográfia-történeti Társaság – 2006-ban, Borjában tartott – XIII. konferenciáján előadott tudománytörténeti fejtegetéseimhez. Akiről szó lesz, az a német Johannes Schöner, aki 1515 óta készített híres földgömböket, és a Gerardus Mercator előtti földrajztudós-térképmetsző nemzedék egyik kiemelkedő képviselőjeként Nürnbergben, Melanchthon Gimnasiunában oktatott.²⁴ 1526–1527-ben Anvers-ben kiadott traktátusa volt az alapja Franciscus Monachus ma elveszettnek tartott glóbuszának is, no meg a sajátjának, amely az elsők között ábrázolt egy átjárót az Atlanti- és a Csendes-óceán között. Ezt a munkát Schöner újra kiadta 1533-ban – azokban az időkben, amikor a kiadók még nem annyira a *copyright*, mint a szűkeg alapján „reciklálták” a meglevő alapjaikat és tették hozzá saját korrekcióikat, miközben hasonlóan cserélgették a dúcokat, mint a tipográfusok egymás közt az egyszerű már általuk kiszedett és eladott/cserélt műveket.

Ugyan semmilyen okunk nincsen elfogadni Monachus azon állítást, miszerint Transylvanus maga is készített volna földgömböt a Magellán-expedíció illusztrálására, az viszont kétségtelen tény, hogy szövege hamar egybekapcsolódik a történelmi utazás földrajzi projekciójával.²⁵ A humanista gondos, irodalmi ízű és nem tudományos igényű szövege²⁶ önmagában elégtelen lett volna a magelláni út forradalmi sikereinek térbeli rögzítéséhez, és maga Johannes Schöner is azt állítja Reimar von Steitberg bambergi püspöknek írt egyik levelében, hogy földgömbje készítésekor Transylvanus mellett „egy illusztris személynek küldött és egy ügyes spanyol által szerkesztett térkép is a rendelkezésére állt”.²⁷

A tíz éve megtalált és a Csendes-óceán első térképi ábrázolásának tartott *Tabula Moderna Alterius Haemisferii* alkalmasint éppen ez a kieső láncszem, mivel a térkép hátoldala nem más, mint Maximilianus Transylvanus levelének a csendes-óceáni útszakaszra vonatkozó részlete.²⁸ Bár kétségtelen, hogy a térképészet története továbbra is a Nuño García Toreno 1522 és 1523 között készített planiszfériumát tartja a Magellán-szoros első térképi ábrázolásának, bátran rögzíthetjük azt a tényt, hogy Pigafetta művének kiadásáig – majd az Európán kívüli utazásokról szóló gyűjteményekben történt népszerűségéig (1536) – továbbra is a Maximilianus Transylvanus-féle szöveg hírértéke volt a meghatározó forrás azon tudományos kö-

23 Lásd: Perez de Tudela – Jordan Gschwend, 2007.

24 Porro Gutierrez, 1999. 377–394.

25 Schöner, 1888. 95–99.

26 Lásd: Benites, 2013; Vagnon, 2010.

27 Rákóczi, 2007–2008. 335.

28 Bouloux, 2010; Vagnon, 2010.

rökben is, ahol információi azonnal lecsapódtak.²⁹ Ennek a földgömbnek ismerjük azonban a képi és a művészettörténet számára nagyon is fontos ábrázolását, Hans Holbein *A követek* című festményét, amelyen a diplomáciai reprezentáció fontos eszközeként láthatjuk viszont Schöner – ma elveszett – glóbuszát.³⁰

Rendszer versus hálózat – felvetések következtetések helyett

A történelemtudomány egy fontos új – külső és termékenyítőleg ható – eszközt és impulzust kapott a hálózatkutatáson keresztül. Ez lehetővé teszi azt – például a kereskedelmi levelezések vizsgálatán keresztül –, hogy más módon közelítsük meg ugyanazokat a forrásokat és tényeket, amelyeket eddig is ismertünk, de most más összefüggések alapján rakjuk össze a kirakós játék darabjait, és másképpen ítéljük meg a jelentőségüket.³¹ Így van ez most esetünkben is. Maximilianus Transylvanus *De Moluccis insulis* című munkájából ezért egyetlen olyan mondatot szeretnék kiemelni, melynek értelmezése most újfajta megvilágítást kaphat. Maximilianus Transylvanus mintegy felmentve Magellánt a „hazaárulás” vádjá alól egy analógia által, párhuzamba állítja a hajós és apósa testvérének, Cristóbal Harónak az életpályáját, akik Spanyolországban kamatoztatják (utóbbi a szó legszorosabb értelmében) azt a tudásukat, amire még Portugáliában tettek szert.³²

„Spanyolországba érkezett négy esztendővel ezelőtt Ferdinandus Magellanus, ez a híres portugál férfi – aki sok éven át mint portugál hajók parancsnoka a Kelet minden tájékát bejárta –, mivel meggyűlölte a királyát, akiről azt panaszolta, hogy a legnagyobb mértékben háládatlan iránta. Ugyanígy Christophorus Haro, apósom testvére – akit az általában Lisbonának nevezett Ulissipóból sok esztendőn át nagy hasznot hozó kereskedést folytatott a Kelettel, végül még a sinaiak népével is – Spanyolországba költözött, mivel a portugál király részéről nagy jogtalanság érte.”³³

Magellán a kezdetek kezdetétől számíthatott a Maximilianus Transylvanus új rokona, Cristóbal de Haro vezette burgosi „befektetői csoport” támogatására. Valószínű feltételezés – állítja Rui Manuel Loureiro³⁴ –, hogy Magellán kereskedelmi kapcsolatban állt Cristóbal de Haróval, a jómódú spanyol kereskedővel már abban az időben is, amikor Lisszabonban élt, ahol jelentős szerepet vállalt a tengeren túli

29 Az a tény, hogy Pigafetta beszámolója nyomtatásban hosszú ideig nem jelent meg, nem jelentette azt, hogy ne számolhatnánk kézíratos terjesztésével, mivel tudjuk, hogy a szerző V. Károly császárnak, rendje nagymesterének is ajándékozott egy példányt. Az utazásokról szóló gyűjtemények magyarországi fogadtatásáról lásd: Kovács, 1975; Rákóczi, 1990.

30 Rui Loureiro Chet Van Duzel könyvére (Van Duzel, 2010) alapozva felveti, hogy éppen Haro közvetítésével kerülhetett ez a földgömb kezébe, ami I. Károly meggyőzésének eszközévé vált. Lásd: Loureiro, 2019. 52.

31 Kiváló példája e folyamatnak: Antunes-Polonia, 2016.

32 Bénat-Tachot, 2011. 135–160.

33 Maximilianus Transylvanus, 1968. 338.

34 Loureiro, 2019. 54.

üzletekben, többek között néhány kelet-ázsiai áru esetében.³⁵ Mivel Magellán utazása az általuk pénzelt Juan Díaz de Solís-féle, a La Plata folyó torkolatáig eljutó expedíció (1515–1516) természetes folytatása volt, eredetileg kizárólag saját maguk kívánták, immár Spanyolországból, felszerelni és útnak indítani a portugál hajóst.³⁶ Még 1517-ben, harmincöt éves korában az I. Mánuel királlyal kialakult érdekellentét miatt Cristóbal de Haro Spanyolországba költözött, ahol később fontos szerepet vállalt a spanyol tengeri expedíciók finanszírozásában és irányításában.³⁷

Nincs min csodálkozni tehát, hogy röviddel később éppen ő lesz a Magellán-projekt egyik mozgatórugója. Azonban korántsem egyedül, hiszen tudjuk, hogy a Fuggerekkel ugyancsak jó kapcsolatot ápol, ³⁸ éppen úgy, mint ahogyan a Welserek is a német tudós földrajz iránt érdeklődő humanista körökkel, ³⁹ még rokon kapcsolatok révén is. A Victoria visszaérkezése után gyűjtött információk is eljutottak az érdekelt és jól tájékozott kereskedelmi körökhöz, s mint tudjuk, az egyedüliként Sevillebe visszatért hajó fűszerrakományát Enrique Ehinger, a Welserek kereskedelmi megbízottja vásárolta fel, két részletben likvidálva annak ellentétét 1523 májusára.⁴⁰

Maximilianus Transylvanus Diego de Haro lányával kötött első házassága révén is közvetlenül kapcsolódik a fenti körökhöz, mivel az apósa ugyanannak az úgynevezett „burgosi” csoportnak a kereskedelmi megbízottjaként működött Anvers-ben. Számtalan esetben látjuk, hogy a 16. századi tőkekihelyező láncolatok családi szálon futnak és hálóznak be több politikai nemzetet, olykor több kontinenst is – amibe beletartoztak a politikába is kihelyezett ágensek, bizalmasok, informátorok. Ebből a szempontból pedig a *De Moluccis insulis* szerzőjét, úgy vélem, bátran tekinthetjük egyszerre három hálózat kapcsolódási pontjának is, aki Károly spanyol király és német-római császár adminisztrációjában, a salzburgi érsek familiárisaként, illetve a német kereskedelmi körök humanista információs hálózatában egyfajta forogatókorong szerepét játszotta.

Végezetül úgy vélem, hogy Magellán útjában – így vagy úgy, és éppen a fentiek miatt – egész Európa közös vállalkozását és ma jogos ünneplését kell látunk, ami miatt Maximilianus Transylvanusra újból ráirányítani a figyelmet a mostani, 500. évfordulás emlékezések során korántsem érdektelen.

35 Magellánnak valóban voltak ilyen kereskedelmi ügyletei, de maga a Haro család a brazilfa (vagy börsönyfa), Brazília első kivitelikicke, a keresett festőanyag kereskedésével jutott tetemes vagyponhoz. Lásd: Gil, 2009. 329.

36 Uo. 252–253.

37 Ez nem más, mint a Cristóbal Haro által oly annyira áhított Casa de la Contratación de la Especiería volt. Uo. 254.

38 Lásd: Pohle, 2017; Häberlein, 2015.

39 Konrad Peutinger augsburgi humanista felesége például Margarete Welsler volt. Schöner és Cristóbal Haro kapcsolatát Rolando Lagardia Trías meggyőzően bizonyítja alapvető munkájában: Lagardia Trías, 1973. Lásd: Gil, 2009. 327.

40 Uo. 307.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ács

1961 Ács Tivadar: Maximilianus Transylvanus, a Magallanes-expedíció krónikása. In: *Filológiai Közöny*, 7. (1961) 1–2. sz. 126–131.

Aguinagalde

2019 Aguinagalde Olaizola, Francisco Borja de: Habent sua fata libelli. Elcano y la construcción del relato de la primera circunnavegación, una historia apasionante de errores e imprecisiones. In: *Anais de História de Além-Mar*, 20. (2019) 173–214.

Antunes–Polónia

2016 *Beyond Empires – Global, Self-Organizing, Cross-Imperial Networks, 1500–1800*. Eds.: Antunes, Cátina – Polónia, Amélia. Leiden–Boston, 2016.

Bénat-Tachot

2011 Bénat-Tachot, Louise: Cristóbal de Haro, un marchand judéo-convers entre trois mondes au XVI^e siècle ou le défi d'une 'globalisation' avant l'heure. In: *Les Sépharades. Histoire et culture du Moyen Âge à nos jours*. Éd.: Benbassa, Esther. Paris, 2011. 135–160.

Benites

2013 Benites, Maria Jesús: „La mucha destemplanza de la tierra.” Una aproximación al relato de Maximiliano de Transilvano sobre el descubrimiento del Estrecho de Magallanes. In: *Orbis Tertius*, 17. (2013) 19. sz. 200–207.

Bergreen

2004 Bergreen, Laurence: *Over the Edge of the World. Magellan's Terrifying Circumnavigation of the Globe*. London, 2004.

Bouloux

2010 Bouloux, Nathalie: Humanisme et découvertes géographiques. Avant-propos. In: *Médiévales*, 58. (2010) 5–10. DOI: <https://doi.org/10.4000/medievales.5847>.

Braudel

1979 Braudel, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV^e –XVIII^e siècle*. Tome I. *Les Structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris, 1979.

1986 Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Bp., 1986.

Domingues

1989 *Grandes viagens marítimas*. Comentários e transcrições em português actual de Luís de Albuquerque e Francisco Contento Domingues. Lisboa, 1989.

Escudero

2011 Escudero, José António: *Los hombres de la Monarquía Universal*. Madrid, 2011.

Fagel

2002 Fagel, Raymond: Los mercaderes españoles en Flandes y la corte. Poder económico y poder político en dos redes de intermediarios. In: *Espacios de poder. Cortes, ciudades y villas (s. XVI–XVIII)*. *Congreso Internacional Espacios de poder*. Ed.: Bravo Lozano, Jesús. Madrid, 2002. vol. 1. 159–185.

Ferber Bogdan–Mužinić

2009 Ferber Bogdan, Jasenka – Mužinić, Jazmina: Bird of Paradise Motive by Julije Klovic in the Farnese Hours. In: *Ikona*, 2. (2009) 297–304.

García Arranz

1996 García Arranz, José Julio: *Paradisea avis: la imagen de la naturaleza exótica al servicio de la enseñanza didáctico-religiosa en la Edad Moderna*. In: *Norba: Revista de arte*, 16. (1996) 131–152.

Gil

2009 Gil, Juan: *El exilio portugués en Sevilla. De los Braganza a Magallanes*. Sevilla, 2009.

Häberlein

2015 Häberlein, Mark: Maximilian Transylvanus. Fürstendienst, Finanzkapital und humanistische Gelehrsamkeit im Zeitalter Karls V. In: *Geschichte(n) des Wissens. Festschrift für Wolfgang E. J. Weber zum 65. Geburtstag*. Hrsg. v. Häberlein, Mark – Paulus, Stefan – Weber, Gregor. Augsburg, 2015. 381–395.

Headley

1983 Headley, John M.: *The Emperor and His Chancellor: A Study of the Imperial Chancellery under Gattinara*. New York, 1983.

Herberstein

1855 *Sigmund v. Herbersteins Selbstbiographie 1486 bis 1553*. Hrsg. v. Karajan, Theodor Gregor von. Wien, 1855. (Fontes rerum Austriacarum. Erste Abteilung, Scriptorum, 1. Bd.)

Kovács

1975 Kovács Sándor Iván: Szenczi Molnár Albert utazási emlékei. In: Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp., 1975. 80–110.

Laguarda Trías

1973 Laguarda Trías, Rolando A.: *El predescubrimiento del río de la Plata por la expedición portuguesa de 1511–1512*. Lisboa, 1973.

Loureiro

2019 Loureiro, Rui Manuel: As fontes do projecto de navegação de Fernão de Magalhães. In: *Abriu*, 8. (2019) 35–67. DOI: 10.1344/abriu2019.8.3.

Maximilianus Transylvanus

1968 Maximilianus Transylvanus: Nagyon kellemes olvasmányul szolgáló levele a Főtiszteendő Salzburgi érsek úrhoz a Molukki-szigetokról és más csodálatos dologról, amiket a spanyoloknak V. Károly császár őfelsége kezdeményezéséből végrehajtott legutóbbi tengeri utazása fedezett fel a minap. In: *Az Újvilág hajószai. Kolumbus, Vespucci, Magellán*. Szerk., bev. és jegyz. Tassy Ferenc. Bp., 1968. 335–357. (Világjárók. Klasszikus útleírások, 10.)

Monok

2014 Monok, István: Hungary and Transylvania and the European Publishing Centers in the Sixteenth Century: The Cases of Paris, Basel and Venice. In: *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Representations, 1541–1699*. Vol. 1. *Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*. Ed.: Almási, Gábor. Cambridge, 2014. 229–252.

Olivares Terol

2003 Olivares Terol, José Maria: Los obispos de la Diócesis Cartaginense durante el siglo XVI. y sus relaciones con el Cabildo Catedralicio. In: *Murgetana*, 109. (2003) 47–65.

Pall

1964 Pall, Francisc: Maximilian Transylvanus, autor al relatării despre expediția lui Magellan. In: *Anuarul institutului de Istorie din Cluj*, 7. (1964) 35–95.

Pascual Martínez

1995–1996 Pascual Martínez, Lope: Notas para el estudio dela Cancillería de Mateo Lang von Willenburg, obispo de Cartagena (1513–1540). In: *Miscelánea Medieval Murciana*, 19–20. (1995–1996) 245–264. DOI: <https://doi.org/10.6018/j7691>.

Perez de Tudela – Jordan Gschwend

2007 Perez de Tudela, Almudena – Jordan Gschwend, Annemarie: Renaissance Menageries, Exotic Animals and Pets at the Habsburg Courts in Iberia and Central Europe. In: *Early Modern Zoology: The Construction of Animals in Science, Literature and the Visual Arts*. Eds.: Enenkel, Karl A. E. – Smith, Mark S. Leiden, 2007. 427–455.

Pigafetta

1968 Pigafetta, Antonio: Jelentés az első világ körüli utazásról. Híradás az Új Világról és a felfedezett országok rajza a vicenzai születésű Antonio Pigafetta rhodoszi lovag tollából. In: *Az Újvilág hajósai. Kolumbus, Vespucci, Magellán*. Szerk., bev. és jegyz. Tassy Ferenc. Bp., 1968. 235–332. (Világjárók. Klasszikus útleírások, 10.)

2005 Pigafetta, Antonio: *Magalhaes: A Föld első körülhajózása. Fernao de Magalhaes élet-rajzával, arcképével és térképpel*. Bp., 2005. (A hat világréz. Utazások és felfedezések.)

Pohle

2017 Pohle, Jürgen: *Os mercadores banqueiros alemães e a Expansão Portuguesa no reinado de D. Manuel I*. Lisboa, 2017.

Porro Gutierrez

1999 Porro Gutierrez, Jesús Maria: La labor cartográfica de la escuela de Numberg. In: *IX. Reunião Internacional de História da Náutica e de Hidrografia, Aveiro, 1998, Actas, Ars nautica, Fernando de Oliveira e o seu tempo. Humanismo e Arte de navegar no Renascimento Europeu (1450–1650)*. Cascais, 1999. 377–394.

Radnóti

2001 Radnóti Klára: A Nyugat és Oroszország a 15–16. században a híradások tükrében. In: *Világtörténet*, 23. (2001) 3–4. sz. 3–22.

Rákóczi

1990 Rákóczi, István: O eco das sete partidas na Hungria tripartida. In: *La Découverte, le Portugal et l'Europe. Actes du Colloque. Paris, les 26, 27 et 28 mai 1988*. Publ. sous la dir. de Jean Aubin. Paris, 1990. 319–330.

2007–2008 Rákóczi, István: „De Maluccis Insulis” de Maximilianus Transilvanus, una fuente olvidada, una fuente por explorar. In: *Cuadernos de Estudios Borjanos*, 51–52. (2007–2008) 329–338.

Rorsch

1993 Rorsch, Alphonse: Le conseiller de Charles-Quint Maximilien Transylvanus. In: *L'Humanisme belge à l'époque de la Renaissance. Études et portraits. Deuxième Série*. Louvain, 1933. 33–54. (Humanistica Lovaniensia, 3.)

Sánchez Gómez

2019 Sánchez Gómez, Luis Ángel: „Con su piel natural”. La exhibición museológica de cuerpos y restos humanos preservados. In: *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, 71. (2019) 2. sz. 271–290.

Schöner

1888 Schöner, Johann: *Reproduction of his Globe of 1523, long lost, his dedicatory letter to Reymer von Strejperck and the „De Moluccis” of Maximilianus Transylvanus*. Ed., introduction and bibliography by C. H. Coote, London, 1888.

Szabó

1982 Szabó László: A „la húngara” rejtélye. In: Szabó László: *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900)*. Bp., 1982. 25–40.

Szokolov

2014 Соколов, Евгений Геннадьевич: «De Moluccis insulis» Максимилиана Трансильвана в русском переводе XVI в. Задачи и перспективы лингвистического исследования. In: *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература*, 11. (2014) 3. sz. 60–70.

Tordash

1971 Tordash, Martin: Magellan Historiography. In: *Hispanic American Historical Review*, 51. (1971) 313–335. DOI: <https://doi.org/10.1215/00182168-51.2.313>.

Tournoy

2005 Tournoy, Gilbert: Il primo viaggio intorno al mondo di Magellano nella relazione di Massimiliano Transilvano. In: *Camoenae Hungaricae*, 2. (2005) 79–92.

Török

2001 Török Zsolt: Honterus: Rudimenta Cosmographica (1542) – kozmográfia és/vagy geográfia? In: *Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Szerk.: W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes. Bp., 2001. 57–72.

V. Molnár

2008 V. Molnár László: *Ács Tivadar (1901–1974) művelődéstörténeti publicisztikáiból*. Piliscsaba, 2008.

Vagnon

2010 Vagnon, Emmanuelle: De la Grèce antique au voyage de Magellan. Les modèles humanistes d’Antonio Pigafetta et de Maximilianus Transylvanus. In: *Médiévales*, 58. (2010) 99–111. DOI: <https://doi.org/10.4000/medievales.5913>.

2019 Vagnon, Emmanuelle: Maximilianus Transylvanus et Pietro Martire d’Anghiera. Deux humanistes à la cour de Charles Quint. In: *Anais de História de Além-Mar*, 20. (2019) 215–246.

Van Duzer

2010 Van Duzer, Chet: *Johann Schöner’ Globe of 1515. Transcription and Study*. Philadelphia, 2010.

ISTVÁN RÁKÓCZI

MAXIMILIANUS TRANSYLVANUS: THE RIGHT AND WRONG SIDE

The author formulates, in five units, such interdisciplinary, sometimes apparently provocative, hypotheses about Maximilianus Transylvanus and his work which may eventually shed new light on a well-known author and his opus, the *De Moluccis insulis*. The paper examines the origins of the Humanist writer, the reception of his works, and his relationship network. Maximilianus Transylvanus can safely be regarded as the connecting point of three networks; by way of family ties he was also linked to Magellan’s business circle. In his writings he defended Magellan against the accusation of high treason. As he wrote, Magellan “moved to Spain, for he had suffered great injustice at the hands of the Portuguese King”.

A revízió revíziója: a Terror historiográfiája 1989 óta

Évezredes közhely, hogy a történetírónak *sine ira et studio* illik közelítenie tárgyához, a tények tiszteletében megnyilvánuló tárgyilagosságra való törekvésnek azonban nem szabad az „objektivitás pozitívista illúzióját”¹ keltenie a historikusban. A marxizmus, az egiszteencializmus, a feminizmus, a posztkolonializmus és más „kritikai” irányzatok eredményeinek ismeretében aligha hiheti önmagáról bárki is, hogy mentes volna azoktól az előfeltevésektől, amelyek korára, nemére, nemzeti hovatartozására, társadalmi beágyazottságára és politikai elkötelezettségére vezethetők vissza. Kérdésfeltevéseink, módszereink, az általunk használt források természetete mind tükrözik a korszakot, amelyben élünk, s azt a mikrokozéget is, amelyben tanulmányainkat írjuk. Nyilvánvalóan nem engedhetjük meg magunknak azt sem, hogy így vagy úgy ne reflektáljunk a történeti tevékenység társadalmi hasznosságával (vagy éppen öncélúságával) kapcsolatos dilemmákra. Egyfelől, a múlt rekonstrukciójának aligha szabad túl közvetlenül szolgálnia bizonyos társadalmi-politikai érdekeket, másfelől viszont az is világos, hogy a megrendelőként fellépő, a tudományos műhelyeket anyagilag támogató döntéshozók szemében valamelyes tekintélyt mégiscsak főleg az kölcsönöz a „tudomány emberének”, ha a történész képes túllépni a szűk értelemben vett antikvárius ismeretfelhalmozáson, s meg tudja győzni olvasóit arról, hogy mondanivalójának valamiféle relevanciája, aktuális üzenete mégiscsak van. Hiszen miért is tanulmányozzuk a múltat (s a döntéshozók miért finanszírozzák a múlt jobb megismerését szolgáló erőfeszítéseket), ha a historikusok által felhalmozott ismeretek nem tartalmaznak semmi olyat, ami közvetve vagy közvetlenül hozzájárul a társadalmi együttélés minőségének javításához, jelenünk jobb megértéséhez, közös jövőnk értelmes – reális önismereten nyugvó – megtervezéséhez? Nem kétséges azonban, hogy a használhatóság veszélyes kategória, mert ha csak egy-egy ártatlan igekötővel kibővítjük a kifejezést, azonnal a fel- vagy kihasználhatósághoz jutunk, s felbukkan a fennálló politikai rendszer ideológiai elvárásait mindenféle skrupulus nélkül kiszolgáló kurzus-történetírás sötét árnya. A történetírás különféle rendű és rangú művelőinek tehát az érdektelen és irreleváns ismeretek öncélú halmozásának Scyllája és a fennálló társadalmi-politikai rendet

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének egyetemi docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2.).

¹ Furet, 1994. 23.

közvetlenül és szervilis módon legitimáló diskurzus előállításának Charybdise között kell lavíroznia.

A francia forradalom vonatkozásában példátlan intenzitással kerülnek elő ehhez hasonló megfontolások, mivel sokáig széles körű konszenzus állt fenn abban a kérdésben, hogy a régi világot felszámoló, alapjaiban új politikai univerzumot életre hívó, tehát világtörténelmi jelentőségű eseményről van szó, amelyhez a politikai paletta bármely pontján elhelyezkedő erőknek valamiféle viszonyt kell kialakítaniuk. 1789 forradalma már a rá következő években a Nyugat politikai gondolkodásának központi epizódjaként (*foundational past*) kezdett tündökölni, s bár a modernitás meghatározó, emblematikus történelmi eseményének szerepét az elmúlt időkben nyilvánvalóan a holokauszt vette át (sokat elárul a világszellem jelenlegi állapotáról és sötét perspektíváinkról, hogy az ember és a polgár szabadságának kivívását célul kitűző, végső soron tehát *emancipatorikus jellegű* eseménysorozat helyett a civilizációnk teljes kudarcát tükröző szörnyűséget látjuk korszakunk legjellemzőbb történéseinek), a forradalom történetírása nyilvánvalóan ma sem pusztán antikvárius jelentőséggel bír.² S hogy a forradalom lezárult-e – ahogyan azt François Furet írta több mint 30 éve, nyilvánvalóan azt értve ezalatt, hogy 1789 vívmányai győzedelmeskedtek, ergo az eseményekben rejlő emancipatorikus potenciál kifejtette hatását, további pozitívumok nem várhatók tőle –, nos azt nem állítanánk bizonyossággal, mivel ma is vannak olyan történészek és közéleti szereplők,³ nem is kevesen, akik szerint korunk politikai küzdelmei vonatkozásában nemcsak lehetséges, hanem egyenesen szükséges inspirációt merítenünk a nagy elődök erőfeszítéseinek rekonstrukciójából.

A historiográfiai viták kétségkívül legproblematisabb fejezetét a jakobinus diktatúra és a vele összekapcsolódó Terror (az 1793. június és az 1794. július közötti időszak) értelmezései képezik. Így volt ez 1989 előtt és 1989 után is, noha a bicentenárium óta eltelt három évtizedben a hangsúlyok értelemszerűen a korábbiaktól eltérő helyekre kerültek. Az alábbiakban a Terror mibenléte és értelmezése kapcsán az elmúlt évtizedekben írott munkák – szükségszerűen önkényes – áttekintésére vállalkozom. A viták intenzitását jól illusztrálja egy itáliai történész, Haim Burstin megállapítása, amely szerint a francia forradalom historiográfiáján belül létezik egy külön és kifejezetten a Terrornak szentelt, önálló életet élő kutatási terület, amelyet a történéseket közvetlen kontextusukból kiragadó, inkább nagy világtörténelmi párhuzamokat felmutató írások és tanulmányok népesítenek be.⁴ Ebben az értelmezői hagyományban jól bejáratott utak vezetnek Robespierre-től előre a 20. századi totalitárius rendszerekig vagy visszafelé a római császárok, esetleg a vallásháborúk fanatikusainak vérnősző őrjöngéséig.⁵ A Terror fekete legendájának fontos összetevője annak hangsúlyozása, hogy a francia forradalom mindent egybevetve

2 Confino, 2012. 5–6.; Goldstein, 2001. 5.

3 Erre a politikai spektrum baloldalán érdemes példákat keresnünk: a legkézenfekvőbb a mai francia baloldal megkerülhetetlen figurája, Jean-Luc Mélenchon, aki a forradalom szellemét kívánja feléleszteni, nyíltan Robespierre-t tekint politikai példaképének, és „ma is megszavazná a király halálát”.

4 Burstin, 2008. 39–52.

5 Andress, 2012. 61.

sokkal véresebb eseménysorozat volt az angolok 17. századi forradalmainál vagy éppen az amerikai függetlenségi háborúnál⁶ – e mélyen gyökeredző meggyőződések persze alaposan megingatja Carla Hesse friss tanulmánya,⁷ de David Andress is arra mutat rá, hogy az amerikai függetlenségi háború idején minden valószínűség szerint többen menekültek el a volt brit gyarmatokról, mint Franciaországból a forradalom idején.⁸ Ma már akármilyen furcsának is tűnik, a forradalom „terrorista” epizódjának a bolsevik és a náci totalitarizmus előzményeként való értelmezése sokáig kifejezetten bevett gyakorlatnak számított. A francia forradalom egészével, vagy legalábbis a forradalmi kormányzattal (*gouvernement révolutionnaire*) azonosított Terror sokáig gyűjtőneve volt mindannak, ami ellentétes a józan és humánus politikával. E felfogás maradványa, hogy a történeti köztudatban 1793/94-et azóta is a fékezhetetlen és ideológiavezérelt erőszak tobzódásának korszakaként, a jakobinusokat pedig, árnyalatlan egyszerűséggel, fanatikus gyilkosokként szokás emlegetni. A „jakobinus Terror” gyakori felidézése a történeti vagy közéleti diskurzusban azóta is alkalmasnak látszik az egalitárius politikai törekvések kompromittálására, mintha az egyenlőség kizárólag a szabadság ellenében és kizárólag erőszakos úton valósulhatna meg.⁹ Ahogyan azóta erre több történész rámutatott, „rossz sajtójukeért” egyébként paradox módon a jakobinusok önmaguk is felelősek: ellenfeikkel szemben erősen ritualizált, szimbolikus erőszakot gyakoroltak, s annak intenzitását szóbeli és írott megnyilvánulásaikban hajlamosak voltak kihangsúlyozni, sőt esetenként eltúlozni, ezzel is növelni próbálva az elrettentés (*terreur*) hatékonyságát.

A téma központi helyét a történeti diskurzusban elsősorban az magyarázza, hogy e kérdéskörben kapcsolódik össze a legnyilvánvalóbban a tényeket leíró és az azok okait kereső történetírás az etikai természetű reflexióval. A forradalom évei során – s különösen igaz ez az 1793 tavaszától Robespierre thermidori bukásáig tartó korszakra – emberek tíz- vagy százezrei haltak erőszakos halállal (ha kevesebben is, mint Napóleon akármelyik hadjáratában),¹⁰ márpedig a világtörténelem véres epizódjainak tárgyalásakor hajlamosak vagyunk nem egyszerűen okokat, hanem *felelősöket* keresni. Az elmúlt két évszázadban a guillotine, talán némiképp igaztalanul, a forradalmi törekvések első számú szimbólumává vált Franciaországban éppúgy, mint a világ más pontjain. Nem meglepő tehát, hogy a legszigorúbb tárgyilagosságra törekvő, a pártosság minden formáját elvető történetírás is nehe-

6 Lásd erről például Hannah Arendt magyarul is olvasható írását a forradalomról, amelyben a szociális „betörésére” vezeti vissza a francia események példátlanul erőszakos menetét.

7 Hesse, 2019. 1–2. Gondoljunk arra, hogy mégiscsak az angolok fogták elsőként perbe és fejezték le királyukat. 1688 dicsőséges forradalma iszonyatos véráldozattal járt (az ír népirtásra gondolhatunk), az amerikai függetlenségi háborúban utólagos statisztikai becslések szerint a gyarmatok teljes lakosságának 1,25 százaléka halt erőszakos halált, az USA polgárháborúja pedig még ennél is nagyobb arányú áldozattal járt. Arról is keveset hallunk, hogy a függetlenségi háború bizonyos pillanataiban a felkelők milyen „terrorisztikus” eszközökkel próbálták megszilárdítani helyzetüket.

8 Andress, 2006. 2.

9 Számos olyan közéleti megnyilvánulást olvashatunk ma is, amelyeknek szerzői, mondjuk, a progresszív adórendszer követeléséről vagy a szociális különbségek mérséklését szolgáló tervekről azonnal Saint-Just-re (vagy Trockijra) asszociálnak.

10 Patrice Gueniffey 200–300 ezresre becsüli a terror és a polgárháború áldozatainak a számát. Idézi szép könyvében Hahner, 2015. 230.

zen tudja elkerülni, hogy az 1793-ban és 1794-ben történekről ne a felelősségtulajdonítás terminusaiban beszéljen: *á qui la faute?* Végül: a témát tárgyaló historikusok gyakran aláhúzzák munkáik elő- és utószavaiban, hogy a forradalmi terrorban kétségtelenül van valami rejtélyes. Miként volt lehetséges, hogy a felvilágosodás humanisztikus, szabadelvű és toleráns elvein iskolázott törvényhozók kegyetlen és kíméletlen, polgárok tízezreinek erőszakos haláláért felelős politikai struktúrákat hívtak életre és működtettek? Ha a forradalom a felvilágosodás fájának gyümölcse, a jakobinus diktatúra pedig a forradalom emblematikus epizódja, akkor miképpen volt lehetséges, hogy a dolgok ennyire félresiklottak?¹¹ Nem véletlen, hogy gyakran felmerül a kereszténységgel való párhuzam lehetősége: az evangélium magasztos elvei is olyan szörnyűségeket hívtak életre, mint az inkvizíció, a Szent Bertalan éjszakája és a vallási fanatizmus további megnyilvánulásai.

A körülmények elmélete

A fentebbi kérdésre adható válaszokat nagyban meghatározza a kommentátorok politikai-ideológiai alapállása. A politikai spektrum konzervatív oldaláról beszélők – Burke óta – az organikus rend, a természetes társadalmi hierarchia és a hagyományos erkölcsiség megingatásának szükségszerű következményeként szeretik láttatni a forradalmat, s különösen annak erőszakos aspektusait. A fennálló rend bölcséleti alapokra épülő kritikája – a maga utópisztikus racionalizmusával – e felfogás szerint szinte szükségszerűen vezet uralhatatlan krízishez.¹² Radikálisabb megfogalmazásban: ha valóban a felvilágosodás bölcséletében és praxisában kell keresnünk a hibát, s a világjobbító szándékok gyakorlati megvalósítását célzó „utópista” törekvések elkerülhetetlenül erőszakhoz vezetnek, akkor a megoldást nyilvánvalóan csak a hagyomány valamiféle restaurációja jelentheti.¹³

Közismert tény ugyanakkor, hogy a forradalom társadalmi és politikai örökségét nem megtagadni, hanem védelmezni, esetleg továbbfejleszteni kívánó republikánus és baloldali (gyakran, de nem kizárólagosan marxista) hagyományban – mondjuk, Alphonse Aulard-tól Michel Vovelle-ig – a *körülmények elmélete* (*la théorie des circonstances*) uralja a historiográfia terepét.¹⁴ Könnyen érthető okokból – elvégre a nemzeti történelmi hagyomány kulcsepizódja, a francia forradalom „becsületéről” van szó – a közoktatásban használt tankönyvek lapjain is leginkább ezen magyarázat valamelyik változatával találkozhatunk.¹⁵ E felfogás értelmében a belső ellenforradalom, a királyi család politikai áskálódása és a külső kato-

11 Az sem biztos, hogy a terror felelősségét kizárólag a forradalmárok vállára kell helyeznünk: figyelemre méltó Carla Hesse – végső soron toqcqueville-i intuícókat felelevenítő – kísérlete arra, hogy a Terrort a régi rend maradványaként értelmezze, még hozzá elsősorban azon az alapon, hogy kontinuitást tételez a monarchia *justice extraordinaire*-je és a forradalmi törvénykezés között.

12 Koselleck, 2016.

13 A magyar olvasó például Molnár Tamás műveiből ismerheti ezt a szellemiséget.

14 Jean Jaurès, Albert Mathiez, Georges Lefebvre, Albert Soboul, Claude Mazauric és végső soron Michel Vovelle is ezen érvrendszer alapján interpretálták az eseményeket.

15 Furet, 1988. 165.

nai fenyegetettség váltotta ki azt a helyzetet, amelyben Franciaország új, forradalmi elitje a szabadságjogok ideiglenes felfüggesztését és a vívmányokat veszélyeztetőkkel szemben gyakorolt erőszakot *racionalis* önvédelmi politikai opciónak láthatta. Részben vagy egészében a szükséghelyzet magyarázná tehát a szeptemberi megszárlásokat (1792), a Forradalmi Törvényszék felállítását (1793. március), a Közjóléti és a Közbiztonsági Bizottság életre hívását (1793. április), a gyanúsakról szóló törvény elfogadását (1793. szeptember), a forradalom ellenségeinek elítélését megkönnyítő prairiali törvénykezést (1794. június), a konventbiztosok (*représentants en mission*) némelyikének rémuralmát, s végül a Vendée ellenforradalmának véres leverését? A körülmények elmélete szerint a forradalmároknak a polgárok szabadságát megteremtő politikai berendezkedés hosszú távú megmentésének érdekében kellett *átmenetileg* szörnyű eszközökkel élniük, ám megnyilvánulásaikban egyértelművé tették, hogy a Forradalmi Törvényszék és a közjólét diktatúrája kizárólag a köztársaság külső és belső rendjének stabilizálódásig maradhat fenn.¹⁶ A közjó (*bien commun, salut public*) – egyébként a monarchiától megörökölt¹⁷ – és az államérek (*raison d'État*) eszméje nevében ítéltetik tehát a hatékony önvédelem fontosabbnak az emberi jogok korlátlan érvényesülésénél. Ahogy Furet írja, nem kis gúnnyal: „A korszak szörnyűségeit így az egyetemes értéként feltüntetett nemzeti energia poézisével lehetett elfedni.”¹⁸

Nem példátlan dolog, hogy a szükséghelyzet jelentette kihívást a mindenkori politikai elit diktatórikus szellemű megoldásokkal és a szabadságjogok ideiglenes felfüggesztésével válaszolja meg. A jeles marxista történész, Albert Mathiez a Terror időszakát például az első világháborús évekkel állította párhuzamba: 1914 és 1918 között a III. Köztársaság demokratikus kormányzata ostromállapotot hirdetett, korlátozta a parlament működését, cenzúrázta a sajtót (sőt az állampolgárok privát levelezését is), illetve hadbíróság elé állította mindazokat, akik hazaárulás gyanújába keveredtek. 1920-ban a francia legfelsőbb bíróság végül 2700 olyan polgárt volt kénytelen rehabilitálni, akiknek korábbi elmarasztalását utólag jogtalannak ítélte.¹⁹ A Mathiez javasolta párhuzam értelme nyilvánvaló: a Terror rendszerét is a katonai és politikai fenyegetettség hívta elő, bukásához pedig pontosan a katonai helyzet javulása vezetett. Az 1794. június 26-i katonai győzelemre – Fleurus – szükségszerűen következett Thermidor, azaz Robespierre bukása, mivel a Közjóléti Bizottság túlhatalmára mindig is gyanakodva tekintő Nemzeti Konvent azonnal véget vetett a kivételes állapotnak. E felfogás szerint tehát nem a forradalmi ideológia egyik vagy másik elemében, hanem a konkrét történelmi helyzet jelentette kihívásban kell keresnünk a terrorisztikus hatalomgyakorlás eredetét. Idézzük csak fel Saint-Just híres mondatát, amelyben kihangsúlyozta: „A körülmények kényszerítő ereje (*la force des choses*)²⁰ talán olyan döntésekre ösztönöz majd bennünket,

16 Tackett, 2015. 2–3.

17 Furet, 1996. 147.

18 Furet, 1996. 149.

19 Mathiez 1920-as években írott tanulmányait idézi Martin, 2009. 690.

20 Ezzel a címmel film is készült Saint-Just életéről.

amelyekre korábban sohasem gondoltunk volna.”²¹ Mindebből, ha alaposan végig-gondoljuk, logikusan következik a forradalom egységének (*bloc*) tételezése, azaz a „liberális” 1789 és a „terrorista” 1793 szembeállításának elutasítása is, hiszen aki a forradalom tiszteletre méltó vívmányaihoz ragaszkodik, kénytelen lesz elfogadni (ha szeretni nem is) az ellenszenves eszközöket is.

A körülmények elméletének többé-kevésbé szükségszerű, de mindenképpen gyakori kiegészítője azon állítás, melynek értelmében a nép – elsősorban a párizsi *sans-culottes* – elvárásaiban kell keresnünk az erőszak forrását: a terrort állítólag „a forradalom napirendjére tűző” (erről a kérdésről később részletesen szólnok) politikai elit e felfogás szerint nem annyira kezdeményezője a forradalom ellenségeivel szembeni kegyetlen fellépésnek, inkább csak meghajol a szekciók és a párizsi utca akarata előtt. Ez bizonyos értelemben nem több a probléma eltolásánál, mert ily módon a tömegek vérszomja igényel magyarázatot – ismerünk is olyan mentalitástörténeti, antropológiai, vallástörténeti vagy éppen pszichoanalitikus indíttatású munkákat, amelyek éppen erre tesznek kísérletet. A marxista történetírás szellemétől azonban nyilván nem idegen ez a nép aktív szerepét hangsúlyozó „bottom-up” értelmezés, amely továbbfejleszthető annak alátámasztása irányába, hogy a „legális”, intézményesült terror voltaképpen hatékonyan akadályozta meg, hogy a történések még kegyetlenebb irányba forduljanak. Idézzük fel Danton híres mondatát: „*Soyons terribles pour dispenser le peuple de l'être.*”²²

A radikális baloldali elkötelezettségéről ismert Sophie Wahnich nevével szokás összekapcsolni azt az érvrendszert, melynek értelmében a jakobinus elit a jogi formák közé szorított és végső soron limitált represszióval többé-kevésbé képes volt kielégíteni azt a jogos bosszúvágyat, amelyet a nép ellenségei iránt érzett, és képes volt ily módon megakadályozni a potenciálisan még ennél is nagyobb vérfürdőt. A politika színpadára lépő nép érzelmi megnyilvánulásainak (a félelemnek, a bosszúvágynak, a biztonság után való sóvárgásnak) történész-nemzedékek egész sora tulajdonított jelentős magyarázó értéket, többek között éppen a forradalmi kormányzat és a Terror rendszerének létrejötté kapcsán is. Ahogyan arra később visszatérek majd, napjainkban az érzelemtörténeti közelítésnek komoly divatja van. Egyelőre azonban maradjunk a politikaközpontú közelítések bemutatásánál.

Furet és az ideológiai magyarázatok

Ahogyan az közismert, François Furet-nek a forradalom egészéről és különösen a forradalmi terrorról alkotott értelmezése valódi fordulópontot jelentett a francia és a nemzetközi historiográfiában: életműve tanulmányok és monográfiák egész sorát ihleti a mai napig, ugyanakkor, főleg az utóbbi időben, komoly bírálatok célpontjává is vált. Kritikussai monokauzális – kizárólag ideológiai tényezőkre összpontosító – attitűdöt és a társadalomtörténeti aspektusok teljes elhanyagolását róják fel Furet-nek,

21 Saint-Just szavait idézi Linton, 2019. 3.

22 „Legyünk rettenetesek, hogy a népnek már ne kelljen!”

s valóban nem tagadható, hogy gondolatmenetének fő csapásiránya így azonosítható. A jeles angol történész, Peter Campbell például több helyen is neohegelianusnak nevezi Furet azon elképzelését, amely voltaképpen a felvilágosodástól örökölt politikai diskurzusba és az arra épülő forradalmi ideológiába *szükségszerűen* beleírva látja az erőszak elhatalmasodását.²³ Véleményem szerint azonban nem esik Furet kapcsán elég szó az értelmezés tágasságáról, arról tehát, hogy különböző tanulmányaiban az övét megelőző s egészen más alapokra épülő elemektől sem tagadja meg teljességgel a legalább részleges magyarázó erőt. Az alábbiakban a magyarul is olvasható *Gondoljuk újra a francia forradalmat* című könyv és a *Dictionnaire critique de la Révolution française* „Terreur” szócikke alapján foglalom össze álláspontját, s a magyarul szintén olvasható forradalomtörténetében található megfogalmazásaival is illusztrálni próbálom gondolatmenetemet. Ebben a fejezetben tárgyalom majd azokat a szerzőket is, akik vagy Furet nyomán és őrá hivatkozva, vagy az övétől némileg elütő módon és adott esetben akár őt bírálva, de mégiscsak a Terror *bölcseleti-ideológiai* természetű magyarázata mellett teszik le voksukat.

Kezdjük az alábbiak rögzítésével: az értelmezők túlnyomó többségéhez hasonlóan Furet is úgy látja, hogy a forradalom eszkalációjának kiindulópontját a párizsi sans-culotte-ok vérszomja jelenti: az ő követelésükre lép akcióba a forradalom politikai elitje és „intézményesíti” a Terrort. Nem kétséges, írja, hogy a forradalom legjelentősebb társadalmi következményeként az eddig passzivitásra és engedelmességre ítélt néptömegek most – alattvalóból (*sujet*) honpolgárrá (*citoyen*) avanzsálva – tartósan a történelem színpadára léptek és alaposan megkérdőjelezték az elitek kizárólagos jogát a politika irányítására. A társadalmi átalakulás jelentette fordulat után játszandó szerep betöltésére azonban senki sem készítette fel őket: reflektálatlan és ösztönös egalitarizmusuk és elitellenességük olyan cselekedetekre vezette a francia (és elsősorban a párizsi) néptömegeket, amelyek a középkori és kora újkori történelem legszörnyűbb epizódjait – például Szent Bertalan éjszakáját – idézik.

A *longue durée* perspektívájából tekintve tehát bizonyos pontig lehetséges a régi rendre hárítani a felelősséget a Terrorért: a monarchia nem tudott vagy nem akart megfelelő színvonalú oktatást és politikai kultúrát adni a népnek, ennek árát pedig kénytelen utólagosan megfizetni. Furet – aki szerint van némi igazság ebben a magyarázatban – mégis úgy véli, hogy a *mentalités populaires*-re hivatkozni csak részben indokolt, egyfelől azért, mert rettenetesen nehéz szociológiailag meggyőző módon elhatárolni egymástól az elitet és a népet (Marat például az elithez vagy a néphez tartozik?), másfelől pedig azért, mert a forradalom éveiben már a művelt politikai osztályhoz tartozók közül is számosan érvelnek amellett, hogy a politikai közösség egységét és a honpolgárok egyenlőségét erőszakos eszközökkel lehet és kell fenntartani. A Terrornak, Furet szerint, létezik egy jól azonosítható filozófiai-ideológiai háttere, amelyet a 18. század második felének némely bölcselei (elsősorban, de nem kizárólagosan Rousseau) dolgoztak ki, s amely legalább olyan fontos szerepet játszott az események félresiklásában, mint a primer szenvedélyeit uralni képtelen néptömegek nyomása.

23 Campbell, 2009. 12.

Furet álláspontja szerint a Terrorra irányuló követelések már 1789 óta fennállnak, s fő hajtóerejüket a forradalom ellenségeinek összeesküvésétől való félelem jelenti. Állítása szerint azonban az új rendet erőszakkal megszilárdítani akarók túlbecsülik vagy eltúlozzák ellenfeleik – az arisztokraták, az egyház, a király és az európai nagyhatalmak – erejét. Bár a forradalomnak kétségtelenül vannak ellenségei, írja, az erőszakra való hajlam kevésbé a társadalmi-politikai realitásban, mint inkább egy sajátos forradalmi ideológiában gyökeredzik – vagy, ha még sarkosabban akarjuk összefoglalni a *linguistic turn* szellemében tevékenykedő Furet álláspontját, azt kell mondanunk, hogy maga a valóság is nyelvi természetű.²⁴ „A forradalom (...) nyelvezet, nem egyszerűen cselekvés.”²⁵

Az események menetét megszabó diskurzus központi eleme a voluntarizmus, a politikai akarat mindenhatóságába vetett hit, tehát azon meggyőződés, hogy az események menete maximálisan irányítható. A forradalom első epizódjaitól kezdve nem más jellemzi az elitet, mint a politikának jók és rosszak, hazafiak és árulók harcaként felfogott manicheus értelmezése, amely teljességgel képtelen a pluralitást, a polgárok közötti érdekkülönbségeket demokratikus technikákkal kezelni vagy akár csak ezek létét elfogadni. A felvilágosodás bizonyos irányzataiban gyökerező ideológia tehát már igen korán működésképes: a nemesség és az egyház egyes elemeinek ellenállása, a király nyilvánvaló elégedetlensége az „alkotmányos uralkodói” szereppel, továbbá varennes-i szökése, végül az európai hatalmak fellépése és a háború (a „körülmények” tehát) kétségtelenül tovább erősítik a forradalmi elit kérlelhetetlen attitűdjét. Augusztus 10-ét követően pedig a legitim törvényhozó testület kénytelen megosztani hatalmát a párizsi Commune-nel, amely a direkt demokrácia elveinek megfelelően von felelősségre mindenkit, aki nem osztja a forradalom vívmányai iránti lelkesedését.

A forradalmi paranoia szellemének legkegyetlenebb megnyilvánulását a szeptemberi mézárások jelentik, s az a tény, hogy az elit lényegében elmulasztja felelősségre vonni a szörnyűségek elkövetőit, világossá teszi, hogy a folyamatok elhagyták az uralható normalitás szféráját. 1793-ban pedig fokozatosan megkezdődik a Terror „intézményesülése”: márciusban hozzák meg a nagy törvényeket, június 2-án pedig leszámolnak a Girondal-dal. Szeptember 5-én a Terrort a „forradalom napirendjére” tűzik, ezzel hivatalos és egységes kormánypolitikává válik. Furet nem tagadja: a Terrort átfogó kormányzati politikának (*moyen de gouvernement omniprésent*) látja, melynek egymást erősítő elemei: a forradalmi hadsereg, a konventbiztosok és a különleges bíróságok. A folytonosan egymásra licitáló elitek végül a politikai problémák megoldásának „normális” eszközévé teszik az ellenfeleikkel való erőszakos leszámolást. Thermidor azonban véget vet az utópikus elképzelések uralmának, és újra az érdekek veszik át a hatalmat: „a valós élet visszahelyezkedett jogaiba”.²⁶

24 Lásd a Furet-hez kapcsolódó Baker 1990-es könyvét (*Inventing the French Revolution*). Kritikája: Linton, 2006.

25 Furet, 1994. 169.

26 Furet, 1996. 173.

Furet különböző írásaiban hosszasan cáfolja a körülmények elméletét. Kiemeli például, hogy a forradalmi igazságszolgáltatás áldozatainak számát mutató görbe egyáltalán nem látszik alátámasztani azt a meggyőződést, hogy a represszió a válságos politikai helyzetekben lett volna a legintenzívebb: épp ellenkezőleg, a párizsi, a lyoni és a Vendée-ből érkező adatok azt bizonyítják, hogy a Terror inkább a közvetlen veszély elmúltával a legvéresebb, azaz sokkal inkább a legyőzött politikai ellenfelekkel való leszámolás eszköze volt, mintsem a forradalom önvédelméé.²⁷ „Az igazság az – írja –, hogy a terror a forradalmi ideológiához tartozott. (...) Nincsenek forradalmi körülmények, forradalom van, amely maga teremti meg a saját körülményeit.”²⁸ Szintén tőle származó megfogalmazásban: a terror a Konvent bizonyos képviselőinek politikai kultúrájából következik.²⁹ Furet szerint tehát a forradalomban a kezdetektől inherens módon benne rejlik a terrorisztikus hatalomgyakorlásra való hajlam, mivel a rousseau-i általános akarat (*volonté générale*) szellemében voltaképpen legitim a polgárok jó és erényes cselekvésre kényszerítése. „A robespierre-ista metafizika nem csupán egy epizódja volt a forradalom történetének, hanem az egyetlen olyan típusa a hatalom gyakorlásának, amelyet a forradalom lehetségesnek és logikusnak ismert el.”³⁰ Mivel Rousseau ismeretes módon nonszensznek bélyegezte a képviselő eszméjét, amely pedig alkalmas volna a népakarat intézményes rögzítésére, az ideológiai küzdelem a „nép nevében” való beszéd pozíciójáért zajlik, s a különböző politikai csoportosulások képviselői kénytelenek folytonosan egymásra licitálva (*surenchère*) fáradozni versenytársaik eliminálásán. „Ha csak a népnek van joga kormányozni, vagy legalábbis neki kellene kormányoznia, s ezt csak azon az áron tehetné meg, hogy folyamatosan újjáalkotja a közhatalmat, akkor a hatalom azok kezében van, akik a nép nevében beszélnek.”³¹ A választott képviselők csak *képviselik* (*représentent*) a népet, a szekciók és a klubok tagjai viszont *megtestesítik* (*incarnent*) azt, így könnyen belátható, hogy utóbbiak komoly előnnyel indulnak a szimbolikus pozíció megszerzéséért folytatott versenyben.³² „Az általános akarat révén a nép-király mitikus módon átvette a hatalmat: ez a hiedelem a totalitarizmus szülőanyja.”³³

Mindez, Furet szerint nyilvánvalóan, a 18. századi politikai diskurzus rousseau-i szeletének a forradalmi közegben való fokozatos kibontakozására vezethető vissza. A Furet-iskola neves tagja, a kitűnő eszmetörténész Keith Michael Baker a régi rend utolsó évtizedeit tanulmányozva úgy véli, hogy az abszolút monarchia valaha egységes ideológiája „széthullásának” következtében három politikai beszédmódot különíthetünk el egymástól: az elsősorban a parlamentek tisztviselői által használt közjogi természetűt (*discours de la justice*), a felvilágosult reformerek által beszélt modernizálót (*discours de la raison*) és a klasszikus republikanizmus

27 Furet, 1994. 71.; Furet, 1996. 161–163.

28 Furet, 1994. 71–72.

29 Furet, 1996. 151–152.

30 Furet, 1994. 78.

31 Furet, 1994. 59. (Hahner Péter fordítását módosítottam.)

32 Furet, 1994. 60–61.

33 Furet, 1994. 171.

elemeit felhasználó akaratközpontú beszédmódot (*discours de la volonté*). Az amerikai történész még Furet-nél is messzebb megy a nyelvi fordulat útján: érvelése szerint nemcsak a francia forradalomban, hanem általában is elmondható, hogy minden társadalmi tapasztalat és politikai tevékenység alapvetően nyelvi természetű, nyelvileg konstruált, így – Furet véleményével ellentétben – az sem mondható, hogy a retorika és ideológia túlhazbása következtében a forradalmárok elszakadtak volna valódi társadalmi érdekek képviselőitől (nyelvtől és ideológiától független társadalmi realitás ugyanis nem létezik).

Baker szerint tehát a rousseau-i voluntarizmus és az ókori gyökerekre visszavezethető republikánus politikai filozófia fokozatosan leuralja a „közvéleményt” (amely maga is nyelvi konstrukció és nem valami empirikusan azonosítható társadalmi realitás), s ez juttatja el a forradalmat addig a „totalitárius demokráciáig”, amely leginkább a Terror útján kommunikál polgáraival. 2000-ben pedig Furet egy másik fegyverhordozója, Patrice Gueniffey írt olyan – konzervatív liberális szellemben foggant – könyvet, amely szerint a világot azonnali, mindenféle kompromisszumot türelmetlenül elutasító módon átalakítani kívánó politika szükségszerűen bonyolódik totalitárius rezsimeket előlegező erőszakspirálba: az egymást követő egyre kegyetlenebb törvények az erény uralmának véres utópiájába vezető út állomásai volnának.³⁴

Véleményem szerint az ezen értelmezői irányhoz sorolható írások legszebbike – a furet-i alapvetéssel lényegi összhangban álló, ugyanakkor mégis a saját idioszinkratikus nyelvén fogalmazó jeles eszmetörténész – John Pocock (aki persze nem a francia forradalom specialistája) tollából származik. Írása jól mutatja, hol húzódnak a *linguistic turn* szellemében írott história határai. Pocock szintén elsősorban diszkurzív, azaz nyelvi természetű eseménynek látja a forradalmat: olyan epizódoknak tehát, amikor a hagyományos intézményrendszer hitelvesztését és összeomlását követően nem egyszerűen arról van szó, hogy a gondolat és az önkifejezés korlátlan szabadsága valósul meg, hanem arról – korábbi, még vallási/millenarisztikus indíttatású forradalmak entuziasztái és rajongói jól ismerik ezt a jelenséget –, hogy a példátlanul felfokozott helyzetben minden kimondott szó új világot teremt. Az ádami (*Adamic*), forradalmi-világteremtő pillanatokban világossá válik, hogy a szellemet többé nem korlátozhatja sem a betű, sem az intézmények, s hogy az így létrejövő tiszta, új közegben nincsen helye a vitának és az ellentmondásnak: a transzparencia és a homogenitás az új elvárás. Világos, hogy Pocock az angol történelemből jól ismert entuziaszták szellemi örököseiként tekint a francia forradalmárokra: előbbieket persze még a Szentlélek inspirálta a fennálló elleni kérelhetetlen harcra, utóbbiak viszont az Értelem nevében vetnek el minden intézményes korlátot. Fanatizmus ez is, csak nem a bibliai gondviselő Istenbe, hanem Ész istennőbe vetett hité. Az intézményesült *fennálló* (*given*) konzervatív tisztelete tudná mérsékelni az efféle viláगतalakító lázat, ám ez az attitűd a teljes tisztaságot kereső forradalmárok szemében egyenlő az árulással és a megalkuvással. Világos a verdikt: a jakobinusok a kora újkori entuziaszták, *Schwärmerek* és ultraracionalista illuminátusok leszármazottai, és persze az osztályharc fanatikusaik előfutá-

34 Gueniffey, 2000.

rai.³⁵ Csodálatos konstrukció – amely nyilvánvaló összhangban áll azzal a furet-i elképzeléssel, hogy a jakobinus utópia a realitás tagadására épül –, de vajon megállja-e a helyét, ha szembesítjük bizonyos makacsnak tűnő tényekkel? Erről tanulmányom második részében szólok.

A furet-i univerzumon kívül is vannak, akik ideológiai természetű magyarázatot adnak a Terrorra. Az elsősorban a felvilágosodás historikusaként és egyben apológétájaként ismert, ám a francia forradalomról is könyvet író Jonathan Isaelt is idesorolhatjuk, annak ellenére, hogy különböző műveiben bírálattal illeti Furet-t. A forradalomról írott könyvében például azt rója fel neki, hogy átfogóan és a francia forradalom kezdete óta jelen lévőnek látja a totalitárius és terrorisztikus tendenciákat, így nyilvánvalóan egy konzervatív agenda mentén jár el.³⁶ Fő téziseihez való közismert ragaszkodásának ismeretében voltaképpen már előzetesen is megjósolható volt, hogy Israel a francia forradalom meglehetősen dogmatikus értelmezésével fog előállni. Az sem lephet meg senkit, hogy szerzőnk továbbra sem a *sine ira et studio* elve és a hideg távolságtartás szellemében közelít a problémához, hanem világosan állást foglal a „jók” mellett és a „rosszak” ellenében³⁷ – a szereposztás azonban tartogathat meglepetéseket azok számára, akik nem elég figyelmesen olvasták a korábbi köteteket.

Az már az előszóból kiderül, hogy Israel francia forradalma nem rivális társadalmi osztályok összecsapása, nem a francia monarchia felvilágosult elitje által vezérelt reformkísérlet félrecsúsítása, s végképp nem kontingens események zűrzavara, kiszámíthatatlan egymásra következése, hanem világtörténeti jelentőségű, máig érvényes emancipatív tartalmakat hordozó, az emberi és polgári jogok megvalósítását célzó történéssorozat: a felvilágosodás radikális és mérsékelt változatának „fegyveres” összecsapása egymással és persze a felvilágosodás ellenfeivel. Szerzőnk szerint a gondolat forradalma (*the Revolution of the Mind*)³⁸ csapott át politikai küzdelembe, amit az is „bizonyít”, hogy a korban a forradalmárok és a forradalom ellenfelei egyaránt Rousseau, Voltaire, Diderot és Helvetius kezét látták a dologban.³⁹

A korszak konszenzusát azonban csak bizonyos mértékig fogadja el Israel, egy ponton ugyanis komoly pontosítást eszközöl azon: a könyv központi állítása az, hogy nem a filozófia *mint olyan* keresendő az események hátterében. A forradalom előrevívő, progresszív és mai szemmel is vállalható vívmányai kizárólag a *radikális felvilágosultak* („spinozisták”) tevékenységéből vezethetők le. A Locke, Montesquieu és Voltaire szellemében tevékenykedő mérsékelték ismét csak halogatónak és inkoherensnek bizonyulnak, hiszen – mélyen gyökeredző bölcseleti és teológiai meg-

35 Pocock, 1989.

36 Israel, 2015. 28.

37 Ezzel nincs egyedül: a progresszív baloldalon vannak, akik úgy gondolják, hogy „szeretnünk kell a forradalmat, ahhoz, hogy megérthessük”.

38 2009-ben ilyen címmel írt könyvet is, amelyben összefoglalta a monográfiák legfontosabb állításait, továbbá reagál az ellenvetésekre.

39 Elgondolkodtató kérdés: történészként érvelhetünk-e azzal – a forradalomnak a felvilágosodás filozófiájára való visszavezetése mellett –, hogy már a „korban is így gondolták”? Nem az volna-e a történeti munka első számú feladata, hogy problematizáljuk a kortársak meggyőződéseit?

győzödésekhez híven – a fennálló monarchikus rendet és társadalmi hierarchiát próbálják óvatosan racionalizálni. Az interpretáció legmeglepőbb – noha a korábbi kötetekben már előkészített – eleme azonban Rousseau és az őrá hivatkozók kitaszítása a „filozófia”, a felvilágosodás és a forradalom táborából. Israel ugyanis Rousseau-t lényegében nem bölcseletnek, hanem a köznép előítéleteit (*the common people's sentiment*) védelmező demagógnak látja és láttatja. A jakobinus terror korszakát pedig a forradalom korábbi eredményei visszavételének (*the undoing of the Revolution*) nevezi, s a fordulatot, tőle egyáltalán nem váratlanul, nem a „körül-ményekkel” magyarázza, hanem egy bölcseleti/metafizikai természetű nézetkülönbségre vezet vissza – a felvilágosodás bölcseletével ismeretesen ambivalens viszonyt ápoló genfi gondolkodó azon vélekedéséről van itt szó, mely szerint nem az észnek (*la raison*), hanem az erkölcsi érzéknek (*le sens moral*) kell vezérelnie lépteinket. Voltaképpen tehát a modern filozófiától, a ráció uralmától való elfordulás vezet a terrorhoz és a jakobinus diktatúrához: amikor az Akarat lép az Értelem helyére, minden szörnyűség elképzelhetővé válik. A rousseau-i gondolatok Robespierre általi megvalósítása egyenes úton vezet az éppen csak kivívott szabadságjogok elvesztéséhez.⁴⁰

A túlhajtott egalitarizmus, továbbá az alapjául szolgáló mélységesen reakciós és antimodern klasszikus republikanizmus (a híres Róma- és Spárta-kultusz az ő „polgári erényével”), a felvilágosodás dicséretes univerzalizmusának helyébe lépő sovén nemzettudat, valamint az istenhit maradványaihoz való neveléses ragaszkodás⁴¹ adják a jakobinusok fanatizmusának és erőszakkultuszának ideológiai hátterét. A jakobinus politikát tehát az újkori filozófia üdvös racionalizmusa helyett a felvilágosulatlan csöcselék előítéletei irányítják, márpedig a radikális filozófia képviselői szerint a többségi elv szisztematikus gyakorlatának bevezetését meg kellett volna előznie a nép felvilágosításának. Israel szerint az általános akarat (*volonté générale*) fogalmának kétféle – a Diderot által vallott racionális és a Rousseau képviselte érzelmi – értelmezése jól mutatja, hogyan lehet a felvilágosodás a forradalom pozitív és előremutató vívmányainak életre hívója, illetve hogy miképpen vezet egyenes út Rousseau irracionális ellen-felvilágosodásától a jakobinusokig és tovább: a bolsevikokig és a nácikig. Israel kísérletének ideológiai tartalma világos: a felvilágosodásnak tulajdonítani a forradalom vívmányait, ugyanakkor az ellen-felvilágosult Rousseau követői, a racionális bölcseletet megtagadó jakobinusok „nyakába varrni” a Terrort. Jól látszik, hogy ez több problémát vet fel, mint ahányat megold.

Szintén ideológiai/bölcseleti magyarázattal áll elő az amerikai történész, Dan Edelstein, aki Bakerrel és Israellel ellentétben azonban nem a klasszikus, hanem az általa *naturalisztikusnak* nevezett republikanizmus jogfelfogására vezet vissza a forradalmárok azon meggyőződését, hogy a forradalom ellenségeinek nincsenek jogai, s ily módon a legkegyetlenebb fellépés is igazolható velük szemben.⁴² A republikanizmus ezen természetjogi (*droit des gens, droit naturel*) alapokra épülő

40 Israel, 2015. 26–27.

41 Israel számos alkalommal felidézi a Legfelsőbb Lény kultuszát és Robespierre ateistaellenes támadásait.

42 Edelstein, 2009. 144.

változata a klasszikus republikanizmus „mutánsa”, mivel egalitarizmusa arra a meggyőződésre épül, hogy ha a természet beszél, akkor írott törvényekre nincsen szükség. Genealógiája pedig – itt hely hiányában nem részletezhető módon – a francia nyelvterületen oly divatos aranykor-elméletektől és Grotiustól Burlamaquin és a fiziokratákon át vezet el egészen Saint-Justig. Mármost ha a nemzet életét a természet analógiájára képzeljük el, annak következményei kifejezetten veszélyesek. A természetjog (legalábbis Edelstein által kiemelt változataiban) ugyanis az „emberi nem ellenségével” (*hostis humani generis*) szemben a legkeményebb fellépést is megengedhetőnek ítéli.⁴³

A jakobinus terroristák nem a nép lelkében lakozó erényben vagy a polgárok által életre hívott törvényekben bíztak (ez a klasszikus republikanizmus értékrendje volna), hanem a természet parancsaiban. A Legfelsőbb Lény kultusza és a guillotine együttesen voltak hivatottak biztosítani az Árkádiaként felfogott francia köztársaság rendjét és békéjét. Edelstein szerint a gátak a király pere során szakadtak át: mivel az ország érvényben lévő alkotmánya sérthetlenséget biztosított XVI. Lajos számára, elítélése csak a minden pozitív törvényt felülíró természetjog alapján volt lehetséges. Márpedig, miután „Capet Lajost” törvényen kívülinek (*hors-la-loi, outlaw*) nyilvánították, a későbbiekben lehetőségessé vált a *hostis humani generis* kategóriájának kiterjesztése a jakobinusok további ellenségeire is, a girondistáktól kezdve a Vendée királypárti felkelőig. Edelstein a furet-ihez hasonló érvrendszerrel határolódik el a körülmények elméletétől: szerinte a katonai helyzet és a nehézségek kétségtelenül ösztönözheték ugyan cselekvésre a forradalmi elitet, ám a cselekvés tartalmát – jelesül a terrorisztikus módszerek életbe léptetését – a *preexisting legal philosophy* határozta meg. Nem meglepő, hogy az értelmezését alátámasztó idézeteket elsősorban a Konventben a király pere során elhangzó, retorikailag igencsak túlfűtött beszédekből meríti, amelyekben Saint-Just és mások egyfelől amellet kardoskodnak, hogy XVI. Lajos elítélése új fejezetet nyit a forradalom történetében, másfelől pedig úgy érvelnek, hogy a „természetellenes” elvetemültségük miatt a forradalommal szembefordulók kilépnek a társadalmi kötelékből, az emberi nem ellenségévé válnak, így a természetjog hatálya alá esnek, és joggal gyakorolható velük szemben az erőszak. A felvilágosodás szerves részét képező természetjog tette tehát terroristákká a forradalmárokat, ugyanakkor jó lelkiismerettel nem állíthatjuk, hogy maga a felvilágosodás mint olyan vezetett volna a terrorhoz.⁴⁴

Timothy Tackett összességében úgy értékeli a fentebb tárgyalt szerzők teljesítményét, hogy figyelemre méltó eredményeik mellett felróható nekik a társadalmi-politikai kontextus és főleg a katonai helyzet figyelmen kívül hagyása, valamint bizonyos mértékű naivnak vagy idealisztikusnak nevezhető hit abban, hogy a forradalmi szereplőket túlnyomórészt olvasmányaik és ideológiai meggyőződéseik ösztönzik cselekvésre.⁴⁵ Az ár igen magas: a lokális kontextus teljes elhanyagolása.

43 Edelstein, 2009. 20.

44 Edelstein, 2009. 168.

45 Lásd az *Annales historiques de la Révolution française* 2018/2-es számában (no. 392) publikált beszélgetést, amelyben több jeles specialista tárgyalja a Terror helyét az angolszász historiográfiában.

Az áttekinthetőség kedvéért itt (tehát az ideológiai természetű értelmezéseket bemutató fejezet végén) érdemes néhány bekezdést szentelnünk Annie Jourdan érdekes tanulmányának, amely – annak ellenére, hogy levonta a *linguistic turn* tanulságait és a diskurzuselemzés módszertanára épül – olyan végkövetkeztetésekre jut, amelyek nehezen összeegyeztethetők akár a Furet-iskola, akár Israel, akár Edelstein fentebb bemutatott értelmezéseivel. A francia történész arra hívja fel a figyelmünket, hogy sem túlértelmezni, sem kontextusukból kiragadni nem szabad a forradalom szereplőinek szónoki megnyilvánulásait a Terror tárgyában. Szerinte Furet – és még inkább Keith Michael Baker – fentebb idézett műveiben a tarthatatlanul homogénnek bemutatott és reifikált diskurzusok válnak a történelmi folyamat főszereplőivé, egyszerű marionettfigura státuszára redukálva ezzel a nyelv használóit, a hús-vér embereket, pedig világos, véli, hogy az emberek használják és beszélnek a nyelvet, és nem a diskurzus kényszerei mozgatják őket.⁴⁶

Jourdan ezenkívül a politikai színteret mind a felvilágosodás századában, mind a forradalom éveiben sokkal gazdagabbnak és komplexebbnek látja annál, mint hogy egyszerűen három egymással rivalizáló beszédmódot különítsünk el, ahogyan azt Baker teszi fentebb idézett művében. Felrója Furet-nek és Bakernek, hogy nem foglalkoznak a különböző verbális megnyilvánulások szituációfüggőségével, s elsősorban annak vizsgálatára koncentrálnak, hogy a robespierre-i retorika mit előlegez (jelesül a totalitárius rendszerek működését); márpedig ha nem ideológusként, hanem történészként közelítünk a kérdéshez, akkor sokkal érdekesebb, hogy – vállaltan rettegést kiváltani kívánó – nyelvhasználatukkal a jakobinusok milyen konkurens diskurzusokra reagáltak, s főleg, hogy pontosan mit is érthettek a *terreur* kifejezés alatt.

Kosellecki ihletettséggű fogalomtörténeti áttekintéssel próbálkozik tehát, s terjedelmes tanulmányában végig is veszi – Arisztotelésztől egészen Burke-ig eljutva – a *terreur* (rettegés) szó filozófiai, esztétikai és jogtörténeti jelentéseit. Kiemeli, hogy a kifejezést passzív és aktív értelemben lehet használni (saját rettegésünknek úgy vehetjük elejét, ha gonosz ellenségeink szívében honosítjuk meg a félelmet), s a két jelentés közötti – részben tudatos, részben akaratlan – ingadozást világosan megfigyelhetjük a Konvent és a Bizottságok férfiúinak nyelvhasználatában: a jakobinusok azért vélték időszerűnek a terror meghonosítását, mert „észlelték” a népnek a forradalom ellenségeitől való rettegését (*terreur*). Jogtörténeti példái közül egyébként figyelemre méltó, hogy a törvényektől való rettegés (*la terreur des lois*) kifejezetten üdvös dolog az újkor jogelméleti szövegeiben, mivel olyan érzületről van szó, amely visszatartja a bűntől a potenciális elkövetőt.⁴⁷ Említést érdemel még az Arisztotelész *Poétikájában* olvasható eszmefuttatás a tragédia végcéljáról, a katarziszról, amely lényegében a rettegés és a részvétel (*terreur et pitié*) érzésének kiváltását jelenti a nézők lelkéből – a klasszikus neveltetésű századvégiek kifejezetten ke-

46 Jourdan, 2013. 52–53. Fontos módszertani megjegyzés ez, mivel kiderül belőle, hogy Jourdan túlhajtottan véli a nyelvi fordulatból levont furet-i következtetéseket, például azt a megfogalmazást, amelynek értelmében nem a Terror vezetői használnak bizonyos nyelvi fordulatokat, hanem „az ideológia beszél a jakobinus vezetőik közvetítésével” (Furet, 1994. 169.).

47 Jourdan, 2013. 55.

resték az erős és fennkölt érzések megélésének lehetőségét.⁴⁸ Politikai téren pedig a terror diskurzusa, húzza alá végül Jourdan, egyáltalán nem csak a jakobinusokra jellemző: azt láthatjuk, hogy hasonló szóhasználat nem idegen az angol, a batáv, az amerikai forradalmak szereplőitől vagy akár a Vendée ellenforradalmáraitól sem. Az sem vitatható, hogy az angol sajtó és az angol parlamenti képviselők már 1789-ben beinduló támadásai (esetenként alaptalan rágalmai) is sikeresen „fertőzték meg” és radikalizálták a francia politika hangvételét.⁴⁹ Annie Jourdan szerint tehát összességében nem egy komplex és átfogó totalitárius ideológiáról van szó, hanem egy – legkevésbé sem rousseau-i eredetű – harci retorikáról (*rhétorique de combat*),⁵⁰ amelynek központi eleme, hogy a forradalmárok lelkét eltöltő rettegést át kell fordítani az ellenség elrémisztésébe (terrorizálásába), s amelynek rendszerként való bemutatása a thermidoriánus politikai garnitúra öröksége.

S valóban, ahogyan az Bronisław Baczko műveiből és például Corinne Gomez-Le Chevanton érdekes tanulmányából kiderül, már thermidor másnapján megkezdődött annak a Robespierre-t és a jakobinusokat démonizáló, a Terror rendszerként értelmező történeti narratívának a kidolgozása, amely az adott történeti pillanatban lehetővé tette egyfelől a véres események felelőseivel való büntetőjogi leszámolást, másfelől pedig a korábbi éveket jellemző gyakorlat bizonyos elemeinek fenntartását és a forradalom vívmányainak megvédelmezését is. A thermidoriánus elit célkitűzése nem más volt, mint a köztársasági ideál megtisztítása az erőszak ódiumától – azaz egy „erőszakmentes” republikánus pedagógia lehetőségének fenntartása.⁵¹ Politikai erőfeszítéseiket csak átmeneti siker koronázta, azon törekvéseik viszont, amelyekkel a Terror rendszerszerű működését igyekeztek kihangsúlyozni, nagyban befolyásolták a historiográfia alakulását, így egyértelműen sikeresnek nevezhetők.

Az inga visszaleng

Láttuk a fentiekben: Furet és a revizionisták értelmezésében a Terror – valamiféle republikánus utópia szellemében – egyszerűen felszámolta azokat a kezdetleges formában már működő polgári intézményeket, amelyek minden rendszerek legtokéletesebbike, a modernitás értékeinek egyetlen lehetséges hordozója, a liberális (képviseleti) demokrácia működését szolgálhatták volna. A meglehetősen elitista furet-i univerzumban az istenáldotta nép közvetlen participációja – vagy akár az erre való törekvés – kizárólag az események rossz irányba fordulásához, félresiklásához (*déravage*, angol nyelvű munkákban: *skidding off*) vezethetett. A jakobinus terror tanulmányozásából leszűrhető történeti tanulságok tehát szinte kizárólagosan negatívak: legfeljebb azt olvashatjuk ki belőlük, miképpen tudják a képviseleti

48 Jourdan, 2013. 56.

49 Jourdan, 2013. 62.

50 Jourdan, 2013. 80. A különböző forrásokból származó elemek terrorista retorikává történő összevegyítésében Danton talán Saint-Justnél és Robespierre-nél is inkább jeleskedett.

51 Gomez-Le Chevanton, 2006; Baczko, 1994.

demokrácia működtetői elkerülni a néphez fordulásban szükségszerűen benne rejlő elfajulást. A revizionisták szerint a Terror valamiféle *ex lex* állapotként értelmezendő, ami összhangban áll azzal az egyszerre arendti, egyszerre burke-i meggyőződéssel, hogy a törvény és a forradalom egymásnak ellentmondó jelenségek: a forradalmi kormányzat pontosan a normális és hagyományos jogrend megtagadását vagy felfüggesztését jelenti. Nem ritka jelenség a jogtörténeti munkákban, jegyzi meg Carla Hesse, hogy a monarchia bukásától a napóleoni törvénykönyvek kihirdetéséig tartó másfél évtizedet „átmeneti korszakként” mutatják be, amely bizonyos értelemben kívül esik a jogfejlődés nagy tendenciáin. A republikánus – Hesse szerint neojakobinus – paradigmát elfogadó történészek viszont az utóbbi évtizedekben pontosan azt akarják vizsgálni, hogy a forradalmi kormányzat – kétségtelesen elnyomó és erőszakos jellege mellett – miként működtetett mégis bizonyos úttörő demokratikus technikákat, s miként járult hozzá – például a választójog vagy a szociálpolitika terén – egy olyan köztársasági rend megalapításához, amelynek tapasztalataiból a későbbi politikai berendezkedések is profitálhattak.

A történészek jelentős része ma már egyetérteni látszik abban, hogy a forradalom „terrorista” epizódját kontextusba állítanunk és megértenünk kell, azaz már nem elégséges, ha újra és újra felmondjuk az antitotalitárius retorikát és szörnyülködve elhatárolódunk a jakobinus diktatúra szélsőséges erőszakosságától.⁵² A Furet-galaxist illető nyílt vagy burkolt kritika egyébként gyakran ölti a levéltárakba való visszatérésre (*retour aux archives*) való felszólítás formáját – arra célozva ezzel, hogy a revizionista iskola tagjai túlzottan is „szövegekre”, azaz a forradalom előfutárainak, szereplőinek és örökseinek ideológiai megnyilvánulására koncentrálnak, s kevesebb figyelmet fordítanak a levéltárakban fellelhető, a történeket földközeli perspektívából láttató dokumentumokra, amelyek pedig feltétlenül szükséges eszközei volnának a kontextualizációnak. Persze feltűnő, hogy a kontextusba állítás parancsa végső soron a körülmények elméletének – a korábbi pártos, szenvedélyes és gyakran provokatív megfogalmazásoktól mentes – újraformulázása irányába mutat: David Andress 2005-ös munkája mégiscsak azt emeli ki, hogy háború és ellenforradalom nélkül aligha lett volna szükség és igény terrorisztikus hatalomgyakorlásra.⁵³

A revizionizmus revíziójának legfontosabb csapásiránya a Terror rendszerűségének megkérdőjelezése. Az új kutatások tekintélyes képviselője Jean Clément Martin, a Paris I (ma már emeritus) professzora, aki *Erőszak és forradalom* című könyvében úgy érvel, hogy az, amire az utókor Terrorként emlékszik vissza, sohasem volt a forradalmi kormányzat tudatos, szisztematikus és konzekvens politikája: a tárgyalt éveket inkább kaotikus, széttartó, inkoherens, önmaguknak ellentmondó központi intézkedések és azok igen alacsony hatékonysággal történő lokális megvalósítása jellemezte.⁵⁴ Martin egy szimbolikus jelentőségű és gyakran idézett pontosítást is tesz: bár a historiográfiai hagyományban megrögzült, mégsem

52 Belissa, 2005.

53 Andress, 2005.

54 Martin, 2006.

igaz, hogy 1793. szeptember 5-én a Konvent – a szekciók nyomására – a forradalom „napirendjére tűzte volna a Terrort” (*mettre la Terreur à l’ordre du jour*). Barère képviselő felszólalásában valóban elhangzik a kifejezés, ám az ülésen elfogadott dokumentumban a képviselők csak az igazságosság és a bátorság (*justice et courage*) mellett kötelezik el magukat, azaz hivatalos kormányzati programmá a Terror sohasem emelkedett. Ennek hangsúlyozása azért is fontos, mert jelzi azon kísérletek problematikuságát, amelyek a Terrort a forradalmi események különálló – Robespierre thermidori bukásával lezáruló – korszakaként azonosítják (ezzel a különben érdekes problémával most nem tudok foglalkozni).

Martin szerint a korábbi évtizedekben divatozó totalitárius párhuzamok már azért sem ülnek, mert a szóban forgó években nem az állam túlhatalma, hanem inkább patológikus gyengesége (*défaut d’État*) jellemezte a korszakot: a forradalom „ellenségeivel” szemben gyakorolt erőszakot különböző hatalmi instanciák (a Konvent, a bizottságok, a konventbiztosok, a hadsereg, a párizsi szekciók stb.) között zajló politikai rivalizálás és küzdelem voltaképpen akaratlan végkövetkezményeként látja. Lássunk egy példát: a szeptemberi vérengzéseket, azaz a párizsi nép leszámolását a börtönbe zárt „gyanúsakkal” a Konvent többsége azért „nyeli le” (azért nem foglalkozik a felelősök megbüntetésének kérdésével), s a későbbiekben azért kész meghallgatni a nép irányából érkező radikális követeléseket, mert egyfelől a törvényhozó testület nem elég erős, hogy odacsapjon, másfelől pedig mert a Hegypárt így kíván politikai tőkére és népszerűsége tenni a később girondistaként elhíresült *brissotin* frakcióval szemben. Elsősorban taktikai és hatalmi megfontolások húzódnak tehát a döntések mögött – az ideológiai tényezők, amelyekre a Furet-galaxis historikusai nagyban építenek, legfeljebb másodlagos jelentőségűek lehetnek. Ebből a perspektívából tekintve Robespierre – aki, ne feledjük, a forradalom első éveiben még a halálbüntetés intézményének teljes eltörlése mellett érvelt – életművét sem a rousseau-i totális demokrácia alapelveiből kell megértenünk; a Megvesztegethetetlenben sokkal inkább azt a remek politikai ösztönökkel rendelkező reálpolitikust kell látnunk, aki, legalábbis Thermidorig, rivalisai közül a legügyesebben egyensúlyozott a frakciók közötti küzdelemben.

Ahogy Martin, úgy az elmúlt évtizedek historikusainak többsége sem ért egyet Furet-vel abban, hogy a Terrort valamiféle előzetesen elgondolt, s aztán a gyakorlatban is megvalósított *átfogó és koherens rendszerként* kellene látnunk. A kérdéskör egyik jeles szakértője – Michel Biard – terminológiai formában is megpróbálja megragadni az ellenvetés velejét. Martinnal összhangban ő is arra kérdez rá: érdemes-e egyáltalán nagybetűs kifejezésként használni a Terrort, ezzel ugyanis azt sugalljuk, hogy egy olyan átgondolt és koherens politikai projektum (egy „totalitárius ideológia”) szisztematikus megvalósításáról van szó, amelynek esszenciája az erőszakos hatalomgyakorlásban merül ki?⁵⁵ Az általa szerkesztett, mintegy 30 tanulmányt tartalmazó, 2007-ben kiadott kötet már címében – *Les politiques de la terreur* – is világossá teszi, hogy bizonyos értelemben válaszhatnak tekinthető Gueniffey

55 Linton, 2019. 1.

korábban már említett könyvére.⁵⁶ Az alábbiakban ezen tanulmánykötet szerzőinek megállapításait tekintem majd sorvezetőnek, s az általuk felvetett kérdések kapcsán más – akár már korábban is említett – történészek eredményeire is kitékintek majd.

Michel Biard gondolatmenetének kiindulópontja, hogy a Terrort nem kizárólag az állami erőszakkal kell azonosítanunk (nagyon fontos persze aláhúznunk, hogy szó sincs ennek tagadásáról vagy relativizálásáról), hanem tekintetbe kell vennünk a represszióval részben egy töről fakadó, azzal paradox módon összekapcsolódó, a forradalom elmélyítését és megvédését célzó gazdasági, szociálpolitikai és kulturális erőfeszítéseket is. A kulcsszó nyilvánvalóan a pluralizálás: a Terror-probléma komplexitásának felmutatása. A kötetben olvasható tanulmányok részletes és egyenkénti bemutatására itt és most nincsen lehetőségem, ám a fő csapásirányok könnyen azonosíthatók.⁵⁷

A kötet szerkesztője által megkövetelt térbeli nyitás például világos eredményeket hoz: a szerzők nemcsak Párizs, Lyon és Nantes hírhedt mézarlásaira összpontosítanak, hanem Franciaország más régiói és tájai is vizsgálat alá kerülnek, s így a kép váratlanul sokszínűnek bizonyul.⁵⁸ Vosges, Eure vagy Aisne megyék vizsgálata például azt illusztrálja, hogy az ominózus másfél évben különböző városokban igen eltérő volt a párizsi Bizottságokból delegált küldöttek és a helyi szekciók/népi társaságok (*sociétés populaires*) befolyása, így előfordult, hogy a Terrorral összekapcsolódó népjóléti törvényeket (ármaximum, rekvirálások stb.) alkalmazták ugyan, a forradalom ellenségeivel szembeni erőszakos fellépés intenzitását azonban sikerült minimalizálniuk, sőt korábban (és később is) teljesen példátlan demokratikus gyakorlatokat a helyi hatalmi struktúrákba integrálva jól működő, s nem különösebben erőszakos lokális politikát folytatnak.⁵⁹ A participáció kiterjesztésének nem jelentéktelen eleme volt például a nők intézményes bevonása a helyi politikai életbe – a jakobinus diktatúra és a forradalmi kormányzat bukásával rövidesen visszaáll majd a férfiuralom „természetes” rendje (csak 1945-ben terjeszti ki Franciaország az általános választójogot a nőkre). A korábban már említett Dan Edelstein is elismeri, hogy kétségtelen erőszakossága mellett a jakobinus diktatúra éveit a politikai jogok minden korábbinál szélesebb körre való kiterjesztése, elvi egalitarizmus és számos lokális demokratikus gyakorlattal való kísérletezés jellemezte.⁶⁰

A kötet Gérard Gayot és Jean-Pierre Jessenne által bevezetett harmadik részében olyan tanulmányokat olvashatunk (részletes felsorolásukra itt nincs lehetőség), amelyek a szociális krízis megoldására és a vagyoni egyenlőtlenség orvoslására tett „hadigazdasági” kísérleteket elemzik. Az élelmiszer árának maximálása, a rekvirálások, a jegyrendszer bevezetése kétségkívül olyan kényszerintézkedések, ame-

56 Biard, 2007. A *politiques* szó többes számba tételére utalok.

57 Mazeau, 2009.

58 Érdemes megjegyezni, hogy Furet-től sem idegen e sokszínűség elismerése: „A Közjóléti Bizottság által kiküldött, teljhatalommal felruházott konventbiztosok is a helyi szituáció és saját vérmérsékletük szerint cselekedtek. Lindet júliusban a girondista nyugatot egyetlen halálos ítélet nélkül csendesítette le; néhány hónappal később Lyonban Collot d’Herbois és Fouché tömegesen lövette agyon az embereket, mert a guillotine nem dolgozott elég gyorsan.” Furet, 1996. 149.

59 Ezt illusztrálja például Bruno Hervé tanulmánya (2008), amely Loire-Inférieure megye történéseit tárgyalja.
60 Edelstein, 2009. 130.

lyeknek szelleme szembemegy a felvilágosodás *mainstream* gazdaságfilozófiájával, a fizektrák által is vallott *laissez-faire*-rel. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben és a Konventben ülő képviselőknek nehezükre is esik a szakítás az iskolapadban tanultakkal. A kivételes helyzet azonban nyilvánvalóan szükségmegoldásokhoz vezetett: a guillotine-t pedig sokan a szociális kérdés megoldásának hatékony eszközének látták (figyelemre méltók azok a kutatások, amelyek azt vizsgálják, hogy a Terror áldozatai között milyen arányban találunk „politikaiakat” és „gazdaságiakat”). A Biard-féle kötet szerzői egyébként gyakran jóléti államot megelőző intézkedéseket tulajdonítanak a forradalmi kormányzat vezetőinek: a döntéshozók még a progresszív jövedelemadó bevezetésével is kísérleteznek, ám próbálkoznak a pénzügyi igazgatás modernizálásával és áttekinthetővé tételével, valamint a munkásoknak a munkaadók elleni küzdelmének tárgyalásos rendezésével is. Az jól látszik, hogy a hadigazdasági körülmények ellenére a rászorultság és a nyomor elleni küzdelem mögé az állam, Franciaország történetében talán először, teljes mellszélességgel beáll, méghozzá olyan eszközökkel élve, amelyek nyilvánvalóan ellentétesek a *laissez-faire* liberális krédójával – a történéseknek ez az aspektusa (s nem az erőszakos hatalomgyakorláshoz való perverz vonzódás) magyarázza, hogy a kételyek ellenére a baloldal számára máig tájékozódási pontul szolgál a forradalom jakobinus epizódja.

Az egyenlőség felé csak a szabadság rovására tehetünk lépéseket? Az a kérdés, hogy a szabadságnak és az egyenlőségnek milyen definíciójából indulunk ki. Bár teoretikus eszme-futtatásokba kezdeni itt nyilvánvalóan nem lehetséges, azért érdemes megemlítenünk, hogy a nagy politikafilozófiai hagyományban is találunk olyan bölcselőket, akik az egyenlőséget nem szembeállítják a szabadsággal, hanem inkább azt hangsúlyozzák ki, hogy a két alapelv érvényesülése egymást feltételezi. Idézzük fel Jean-Pierre Gross szép könyvét, amely a hegyparti konventbiztosok jelentős részének „humanista liberalizmusáról” emlékezik meg.⁶¹ Arról a tucatnyi jakobinusról van szó, akik – ajkukon a testvériség (*fraternité*) jelszavával – próbáltak középutas pozíciót felvenni az individualizmus és a kollektívizmus között, s Franciaország délnyugati tájain a rábeszélés, a szelíd nyomásgyakorlás és az adminisztratív kényszer kombinálásával (ez volna a szoft-Terror, *la Terreur douce*) próbáltak megoldást találni az éhezés és a nyomor problémájára. A nemzeti törvényhozás 1793-ban két alkalommal is rögzítette a gabona árát, szakítva a kereskedelem szabadságának dogmájával, s érdemes aláhúzni, hogy a soha hatályba nem lépő jakobinus alkotmánytervezet garantálja az éhen nem haláshoz való jogot (*droit de subsistance*). Az egyéni és a közösségi jogok, illetve a társadalmi igazságosság politikafilozófiai problémájára adott jakobinus válaszról van itt szó, s a dolgot az teszi látványossá, hogy Robespierre és a jakobinusok bukásával a szociális problémával való állami foglalatosság teljesen abbamarad. Thermidort követően visszatér tehát a gazdasági liberalizmus: az általános maximum eltörlése a hiánygazdaság végét hozza el, azaz visszatérnek az élelmiszerek a piacra, ám a néptömegek számára elérhetetlen áron.⁶² Nem teljesen újak persze ezek a meglátások, inkább az inga

61 Gross, 1997.

62 Furet, 1996. 177.

visszalengését láthatjuk bennük: a furet-i antitotalitárius értelmezés dominánssá válása előtt a történészek fogékonyak voltak a jakobinus uralom szociális aspektusainak kiemelésére.⁶³

Végül, a *longue durée* perspektívájából gyakran úgy látszik, hogy az 1793–1794-es történések jelentős része helyi szinten régóta fennálló – esetenként évszázados és nemritkán igen véres – konfliktusok epizódjaként is értelmezhető, s egyáltalán nem minden alkalommal és nem egyértelműen vezethető vissza a Bizottságoktól vagy éppen Robespierre-től érkező ideológiai parancsra. Donald Sutherland érdekes cikkéből például az derül ki, hogy Marseille-ben és Franciaország délkeleti részén az államhatalom megingása a rivális politikai elitnek véres küzdelméhez vezetett, amit a Köztársaság tisztviselői sem tudtak kordában tartani. A Terror feltételezett rendszerjellegét mindenképpen gyengíti, hogy amit a Konvent és a Közjóléti Bizottság kiötölt, azt Párizstól néhány száz kilométerre a helyi hatalom birtokosai vagy éppen a konventbiztosok igen szelektíve valósították meg – esetenként pedig a legkevésbé sem fogadtak szót a központi kormányzatnak.⁶⁴

A helyi szint tanulmányozása (a részletektől itt is kénytelen vagyok eltekinteni) végül azt is mutatja, hogy az ellenforradalmi erőszak számos helyen megelőzte és intenzitásában felül is múlta a forradalmiét – persze számos helyen pedig éppen az ellenkezője az igaz. Martin már egy korai művében is amellett érvelt, hogy a forradalmat és az ellenforradalmat együtt és nem külön-külön kellene tárgyalni, mivel a forradalmi és az ellenforradalmi politikai kultúrában rengeteg közös elemet fedezhetünk fel.⁶⁵ A köztársasági Kékek és a katolikus királypárti Fehérek egymással folytatott véres és kíméletlen harca, illetve az azzal szükségszerűen összekapcsolódó historiográfiának és martirológiának legfrissebb fejezeteként tekinthetünk azokra az erőfeszítésekre, amelyek Reynald Secher 1986-ban kiadott könyve⁶⁶ óta arra irányulnak, hogy a közvélemény, sőt a Nemzetgyűlés ismerje el a vendée-i királypárti felkelők elleni fellépést népirtásként (*génocide*).⁶⁷ A szakirodalom áttekintéséből kiderül, hogy a mű megjelenése után a francia és az angolszász forradalomtörténészek mértékadó része⁶⁸ Sécher számadatait, történeti rekonstrukcióját és értelmezését egyaránt elutasította, s módszertani megfontolások alapján inkább polgárháborúként (*guerre civile, civil war*) diagnosztizálta az eseménysorozatot, kiemelve egyfelől, hogy a köztársaságiak soha nem akarták kiirtani a tartomány lakóinak összességét vagy akár többségét, másfelől pedig azt, hogy szörnyű és véres tettekben a királypárti felkelők is elmaraszthatók.⁶⁹ A vita teljességgel azóta sem jutott nyugvópontra, mivel akadnak olyan genocídiumspecialisták, akik nem-

63 Lásd például: Mathiez, 1973.

64 Andress, 2005; Martin, 2006.

65 Martin, 1998.

66 Secher, 1986. Angol nyelvű kiadása 2003-ban jelent meg.

67 Jobboldali és szélsőjobboldali képviselők már több alkalommal próbálkoztak ilyen szellemű törvényjavaslat elfogadásával.

68 Az igazán neves historikusok közül csak Pierre Chaunu állt ki mellette, ő azonban a forradalmi történéseknek nem igazi specialistája.

69 Ezt gondolta már Victor Hugo is a *Kilencvenháromban*.

csak elfogadják a secheri tézist, hanem egyenesen a modern kori népirtások prototípusát látják a Vendée-ban.⁷⁰

2014-ben Michel Biard (Hervé Leuwersszel, az *Annales historiques de la Révolution française* szerkesztőjével együttműködésben, akinek legismertebb műve Robespierre-életrajza) *Visages de la Terreur. L'exception politique* címmel szerkeszt tanulmánykötetet, ezúttal 15 szerző munkáit összegyűjtve. A Terror kérdését a legkülönbözőbb aspektusokból vizsgáló szerzők tanulmányaiból nem lehetséges valamiféle frappáns, egy-két mondatban összefoglalható és radikálisan új tanulságot kihüvelyezni, az azonban világos, hogy a 2008-as kötet legfontosabb üzenete továbbra is „érvényben van”: a hatalmat Párizsban birtokló jakobinusok maguk is igen megosztottak voltak fontos politikai kérdésekben, vidéken/lokálisan csak igen ritkán tudták végigvinni a Terrorra épülő politika megvalósítását a párizsihoz hasonló „hatékonysággal”, így elmondható, hogy a forradalmi kormányzat szociális, kulturális és egyházpolitikai törvényei inkább látszanak *ad hoc* válaszkísérleteknek a rettenetes kihívásokra, mint tudatos, átfogó, ideológiavezérelt és a totalitarizmust idéző gépezetnek. A Terror totalitarisztikusként való értelmezése már csak azért sem tűnik elfogadható opciónak a 2000-es években aktív történészgeneráció legtöbb tagja számára, mert a jakobinus diktatúrát – Martinhoz hasonlóan – nem az állam túlhatalma megnyilvánulásának, sokkal inkább az államhatalom kóros gyengeségére adott hisztérikus válaszreakciónak látják. Úgy tűnhet, ha nem is változtatlan formában, de a körülmények elmélete nincsen messze: a háború és a szociális problémák magyarázó ereje nélkül nincs esélyünk megérteni a Terrort.

Érzelmek iskolája

Zárásként szeretnék kitérni az érzelemtörténeti közelítés képviselőire, akik figyelemre méltó eredményeket produkálnak – ez akkor is igaz, ha a hagyományos történeti forrásokhoz ragaszkodó historikusok közül sokan kételyekkel fordulnak felénk (s a kételyek egy részét magam is osztom). A Magyarországon is recipiált és művelt irányzat képviselői a történelmi aktorok egyéni vagy kollektív emócióinak próbálnak magyarázó jelleget tulajdonítani, s így beépíteni azokat a történeti narratívába.⁷¹ Sophia Rosenfeld historiográfiai jellegű – az érzelemtörténeti vizsgálatok eredményeiről s a közelítést érő bírálatokról egyaránt beszámoló – tanulmánya abban látja a szóban forgó kutatási irány legfontosabb erényét, hogy az érzelmek vizsgálata sikeresen rehabilitálja az *agencyt*, azaz a forradalmárok tettei mögött meghúzódó egyéni motivációk pszichológiai aspektusait. Ez annyiban feltétlenül időszerűnek tűnik, hogy az elmúlt korszak domináns közelítéseire egyaránt jellemző, hogy minimális magyarázó szerepet tulajdonítanak az individuum döntéseinek és attitűdjeinek: míg a marxisták a gazdasági-társadalmi struktúrák szerepét állították előtérbe, addig a furet-iánusok egy politikai nyelv és ideológia „rabjaként” látják

70 A legfrissebb olvasnivaló a kérdésben: Bell, 2020. *A szerző nem fogadja el a népirtásként való besorolást.*

71 Lásd például a Hajnal István kör 2017-es konferenciáját a témában.

az egyént.⁷² Tegyük persze ehhez hozzá, hogy bár Rosenfeld szerint az „emocionalista” kutatási irány Furet ellenében definiálja magát, azért az életmű ismerői jól emlékeznek arra, hogy a Furet-féle forradalomtörténet jelzi: bizony volna értelme annak, hogy a történészek a terror rendszerét működtetők motivációit érzelmi-pszichológiai perspektívából is vizsgálják. Mind a furet-iánusok, mind a marxisták figyelemre méltó kutatási problémát láttak továbbá a kort jellemző szentimentalizmus és a forradalom ellenségeivel való véres leszámolásra való hajlam között fennálló összefüggésben, utóbbiak pedig az általános rettegésnek komoly magyarázó erőt tulajdonítottak. Nem biztos tehát, hogy minden annyira új, ami újnak látszik.

Kiindulópontként – írja Rosenfeld – érdemes Timothy Tackett 1996-os könyvét tekintenünk, amely prozopográfiai vizsgálatokkal próbálta felmérni, miképp válik a forradalmár forradalmárrá. A munka legfontosabb megállapítása az, hogy nemcsak az egyén társadalmi vagy osztályhelyzete és (olvasmányain alapuló) politikai-ideológiai meggyőződése, hanem legalább az előbbiekhöz hasonló mértékben az első forradalmi év politikai és egyben pszichológiai tapasztalata játszik itt szerepet. Tackett újabb könyvében megfogalmazott, figyelemre méltó javaslata értelmében az ideológia *longue durée*-je és a körülmények rövid távú kényszere között egy köztes időtartam (*middle term*) vizsgálandó: miképpen válik valaki először forradalmárrá, aztán pedig az erőszakra nyitott „terroristává”.⁷³ Lelkesültség és szorongás, boldog felszabadultság és frusztrált rettegés (*terreur*) és persze a pártosodás csoportdinamikája megkerülhetetlen összetevői az aktorok döntéseinek. Az ausztrál társadalomtörténész Peter McPhee *Living the French Revolution* című könyvében azt húzza alá, hogy a forradalmi folyamat – a maga példátlan intenzitásával – milyen nagy mértékben felforgatta nemcsak a városokban élőknek, hanem a vidéki franciáknak az időről, a térről, a társadalmi viszonyokról, a hatalomról vagy éppen a saját magukról, saját identitásukról (*self*) alkotott képét.⁷⁴ Arról már nem is beszélve, hogy a divatos levélregények, érzelmes hangvételű novellák, bensőséges családi viszonyok irodalmi vagy éppen képzőművészeti reprezentációja következtében az Ész kora már a forradalmat megelőzően az Érzelem korává alakult, ami feltűnhet mindenkinek, aki a forradalmárok kifejezetten szentimentális, könnyes, az erényt, a férfi-barátságot, a férfikönyveket valorizáló diskurzusában próbál tájékozódni.

A körülmények elméletét támogatja meg tehát némi érzelemtörténeti attitűddel Timothy Tackett, aki – miután pikírt megjegyzésekkel illette mindazokat, akik túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a rousseau-i vagy éppen a természetjogi ideológiának⁷⁵ – arra hívja fel a figyelmet, hogy 1793 márciusában, azaz a Terror emblemikus intézkedéseinek meghozatala és intézményeinek létrejötté idején, egészen heves érzelmek (*intense emotions*) lettek úrrá a forradalom döntéshozóinak lelkén: az 1792-es lelkesedést és Európa forradalmába vetett optimista hitet ekkorra a rettegés, a pánik (*anxiety, fear, panic*), az összeesküvéseknek való kitétség és az elárultatás (a király, Dumouriez, La Fayette stb.) érzése vette át. E sajátos *mindset*

72 Rosenfeld, 2009. 697.

73 Tackett, 2015. 5–6.

74 McPhee, 2006.

75 A célzások címzettje nyilván Furet és iskolája, illetve a korábban tárgyalt Edelstein.

vezetett apránként annak életre hívásához, amit aztán Terrornak szokás nevezni. Tackett szerint már korábban is fennálló és működő intézmények – a bizottságok, a forradalmi bíróság, a konventbiztosok stb. – kezdtek új, terrorisztikus szellemben működni. Nincs tehát szó tudatos, ideológiavezérelt tervezésről: a Terror rendszerét, amennyiben egyáltalán rendszernek nevezhető, apránként „rakta össze” a bukás és az összeomlás szorongásában élő forradalmi elit. Tackett nyilvánvalóvá teszi saját helyét a historiográfiai vitában: a „körülmények” fontosak ugyan, ám nem elégséges egyszerűen azt mondanunk, hogy a *helyzet* szülte a Terrort, ez ugyanis valamiféle racionálisnak nevezhető megfontolást feltételezne a forradalmárok részéről. A valós ok a helyzet szülte pánik, amelynek mértékéről a döntéshozók tollából származó levelekből, feljegyzésekből, emlékiratokból tájékozódhatunk.⁷⁶

Nagy „klasszikusa” az irányzatnak William M. Reddy. Híres könyvének első fele metodológiai megfontolásokat tár olvasói elé, második részében viszont a forradalom előtti és a forradalom utáni Franciaország „érzelmi rezsimjéről” fogalmaz meg állításokat.⁷⁷ Azt vizsgálja egyfelől, hogy a különféle korszakokban mekkora „érzelmi szabadságnak” örvendtek a franciák, másfelől pedig hogy az „érzelmi tényezők” milyen hatással voltak az események alakulására. Gondolatmenetét leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az abszolutisztikus-monarchikus berendezkedés szigorú érzelmi (ön)kontrollt várt el az elittől, amire válaszul sokan a privát szférában kerestek érzelmi menedéket: a szalonokban, a kávéházakban, a szabadkőműves páholyokban és a szerelmi házasságokban próbáltak szabad és hatalmi kényszerektől mentes interperszonális kapcsolatokat megélni. Ennek hátterében az angol szerzők (szépirok és filozófusok) műveiből táplálkozó szentimentalizmust találjuk, ám a franciák képesek voltak ezt a természetességet és őszinteséget mindenek fölé helyező, a műviséget és a valós emberi kapcsolatoktól az intézmények útján való elidegenülést elvető attitűdöt is átpolitizálni. A forradalom – különösen a Terror – nem az *abstract reason*, hanem a szentimentalizmus túlhajtásából következik: ha a jó szándékot, a nagylelkűséget, a humanitást, az altruizmust és a hazafiúi érzületet olyan elvárásoknak tekintjük, amelyek egy erényes honpolgár lelkét minden pillanatban be kell hogy töltsék, akkor világos, hogy a lécc túl magasan van. Ehhez az ideálhoz viszonyítva mindenki „áruló”: az őszinteség és a transzparencia iránti vágy a léccet leverők (potenciálisan: bárki) elleni erőszakhullámot generál.⁷⁸ A jakobinusok bukásával, majd Napóleon eljövetelel véget ér az a korszak, amikor az érzelmekre kívántak politikai rendet alapítani: az önző, ám saját önzéséért állandó lelkiismeret-furdalásban szenvedő polgár emócióit csak magánszférájában fejezi ki, politika már nem épül rájuk. Zavarba ejtő, s véleményem szerint egyáltalán nem meggyőző gondolatmenet Reddyé: mintha furet-i és kosellecki eszméket látnánk újrahasznosulni, csak érzelemtörténeti terminológiával.

Itt érdemes beszámolni a körülmények elméletét érzelemtörténeti irányban továbbfejlesztő, radikálisan baloldali elkötelezettségű történész, Sophie Wahnich

⁷⁶ Tackett, 2015.

⁷⁷ Reddy, 2001.

⁷⁸ Reddy, 2001. 172.

különböző munkáiban kifejtett – igen vitatott – értelmezéséről: szerinte a forradalom ellenségeivel való leszámolásnak intézményi formákat adó törvényhozók célja nem volt más, mint a közérzet jogi korlátok közé terelése (*donner une forme légale aux émotions*). A nép, amely elégedetlen a forradalom ellen áskálódó király megmentésén fáradozó elittel, s amely felháborodottan tapasztalja meg a Mars-mezei mézszárlás felelőseinek viszonylagos büntetlenségét, 1791 második felében fenyegeti meg először az elitet a „szent” (*sacré*), közösségteremtő (*fondatrice*) erőszak gyakorlásának lehetőségével⁷⁹ – ezen antropológiai terminusok használatával Wahnich nagyban megemeli vizsgálódásai tétjét, amennyiben nyilvánvalóvá teszi, hogy nemcsak pragmatikus vagy politikai értelmezését kívánja adni a terrornak, hanem a szuverenitását elnyerő nép új jogot teremtő gesztusát látja az erőszakban.⁸⁰

A szeptemberi mézszárlásokról adott értelmezésében Wahnich azzal áll elő, hogy a jogait és szabadságát féltő nép úgy érzi: augusztus 10. után a törvényhozás cserbenhagyta, mert nem elég intenzíven és nem a megfelelő módon kutatta fel a bűnösöket. A nép tehát az erre hivatott intézmények helyett cselekszik, valamiféle morális kötelességtudattól vezérelve, a törvény „szentségének” helyreállításán és saját szuverenitásának megerősítésén fáradozva. Marat például maga volt a nép megtestesülése (*incarnation*), az ellenforradalmár Charlotte Corday általi meggyilkolása rettegést (*terreur*) váltott ki a népből, amely rettegést a bosszú (*vengeance*) útján lelkesedéssé (*enthousiasme*) és a közösségi érzület helyreállításává volt lehetséges transzformálni.

A „hivatalos”, azaz intézményesített Terror voltaképpen a nép érzületének jogi formába öntését és kordában tartását szolgálja. A „gyanúsak törvénye” például részben meg is védi a népítéletől a vád alá vetetteket, hiszen a forradalmi törvényesiek egyáltalán nem mindenkit ítél el, sőt a „túlélési” arányok nem is különösen rosszak. A prairial 22-i törvény viszont már kétségtelenül túllép ezen a logikán: ez már a forradalom önvédelmi háborújának kiterjesztése mindazokra, akik képtelenek a forradalom által megfogalmazott értékekhez való alkalmazkodásra. A terror rendszerének e „továbbfejlesztése” kapcsán Wahnich az etikából és a politikai filozófiából jól ismert dilemmát hozza elő: egy a korábbinál jobb és igazságosabb társadalmi-politikai rend megvalósításának folyamán elfogadható-e az erőszak gyakorlata – s ha igen, milyen árat kell fizetnünk érte? Wahnich kétféle humanitásérzületet különít el egymástól, egyfelől a természeti (nevezhetnénk kantiánusnak is) humanitást, amely absztrakt erkölcsi elvek alapján óvakodik az immorális cselekvéstől, s ennek megfelelően kénytelen kiegyezni a fennállóval, amelyet kizárólag erőszakos úton lehet megváltoztatni. Másfelől pedig ott van a politikai természetű moralitás, amely elismerve a forradalmi erőszak legalább részleges szükségszerűségét, az üdvös cél érdekében kész vitatható eszközök használatára is. Más megfogalmazásban: a természeti humanitás minden emberi életnek egyforma jelentőséget tulajdonít, a politikai pedig a kiválasztott közösség tagjait részesíti előnyben.⁸¹

79 A „szent” fogalmának wahnich-i használatát bírálja Münch, 2010. 157.

80 Hasonlóan egyébként, mint Zizek a maga Robespierre-értelmezésében.

81 Wahnich, 2002. 908.

A Terror véres harc az emberi és polgári jogok érvényesüléséért, s az erőszakos történésekért való felelősség legalább annyira az új – a réginél igazságosabb – rend ellenfeleire háramlik, mint a forradalmárokra.⁸² Feltűnő gyengesége Wahnich írásainak a fogalmi tisztázatlanság: a legzavaróbb a nép szó teljességgel kritikátlan és apologetikus használata (mintha Michelet-t, a 19. század nagy romantikus történetészét olvasnánk), másfelől pedig, ahogyan több bírálója is rámutatott: az elfogultság legbiztosabb jele, hogy az emocionális elemzés kiváltságában kizárólag a forradalmárokat részesíti: a terroristák mindig *sensibles* (a királpártiaknak vagy éppen a girondistáknak ez nem jár ki), ami máris felmentésül szolgál cselekedeteikre.

Összességében úgy vélem, hogy bár vannak érdemei és eredményei az érzelemtörténeti közelítésnek, a korábbi historiográfia ismerői gyakran vélhetik úgy, hogy nem többről van szó, mint régi és „jól bevált” értelmezések új terminusokban való megfogalmazásáról. Soboul, Vovelle, Mazauric vagy éppen Lefebvre, de még Furet sem idegenkedett attól, hogy érzelmi-pszichológiai tényezőknek magyarázó erőt tulajdonítson, s azok a magyarázatok azért tűntek hitelesebbnek vagy meggyőzőbbnek az itt tárgyaltaknál, mert valamiféle társadalom-, politika- vagy eszmetörténeti interpretáció részeként tekintettek a különböző emberi emóciókra, s nem abszolutizálták azokat. Feltűnő továbbá, hogy a forradalmi történéseket emocionalista irányból értelmező historikusok teljességgel elzárkóznak attól, hogy a Terrorral való fenyegetés és a guillotine intenzív működtetése mögött meglássák a politikai ellenfelekkel való leszámolást célzó cinikus és teljességgel érzelmentes törekvéseket. Azt gondolom tehát, hogy elgondolkodtató részeredmények produkálására igen, átfogó értelmezések megalapozására viszont aligha alkalmas az érzelemtörténeti paradigma.

Tanulmányom gondolatmenetét pedig Haim Burstin 2008-as írásának felidézésével zárom: az itáliai történész egyfelől a monokauzális értelmezések tarthatatlanságát húzza alá, másfelől pedig arra is figyelmeztet, hogy akkor sem járunk el helyesen, ha az egymással rivalizáló interpretációk és a parttalannak tűnő adatterger láttán „a törülközőt bedobva” feladjuk az átfogó értelmezés létrehozását célzó törekvéseinket. Az jól látszik, hogy a Furet-féle revizionizmus felett elszállt az idő: akkori sikerét – akármilyen tartalmas és vonzó konstrukcióról van szó – ma már legtöbbször az 1980–1990-es évek fordulóját jellemző liberális közhangulatnak tulajdonítják. S mi lépett a helyére? Azt mondhatjuk, hogy leginkább semmi. A *new cultural history* nagy alakja, Lynn Hunt szerint a francia forradalom historiográfiája manapság nélkülözni kénytelen bármiféle uralkodónak nevezhető paradigmát.⁸³ Gail Bossenga szerint nem is várható, hogy valaha lesz még ilyen.⁸⁴ Nem kétséges, hogy ma már nem beszélhetünk olyan átfogó ortodoxiáról, mint annak idején a marxistáké vagy éppen az őket váltó revizionistáké volt, az azonban vitathatatlan, hogy a jakobinus Terror és a forradalmi kormányzat történetének kutatásában az elmúlt évtizedek gyígyelemre méltó eredményeket hoztak.

82 Wahnich, 2003. 54.

83 Hunt, 2009. 674.

84 Bossenga, 2007. 1294.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Andress

2005 Andress, David: *The Terror. Civil War in the French Revolution*. London, 2005.

2006 Andress, David: *The Terror. The Merciless War for Freedom in Revolutionary France*. New York, 2006.

2013 Andress, David: The Course of the Terror, 1793–94. In: *A Companion to the French Revolution*. Ed.: Mcphee, Peter. Chichester, 2013. 293–309.

Baczko

1994 Baczko, Bronisław: *Ending the Terror. The French Revolution after Robespierre*. Cambridge, 1994.

Baker

1990 Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution*. Cambridge, 1990.

Belissa

2005 Belissa, Marc: Sophie Wahnich, La Liberté ou la Mort. Essai sur la Terreur et le terrorisme. In: *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique* [En ligne], 94–95. (2005). DOI: <https://doi.org/10.4000/chrhc.1182>.

Bell

2020 Bell, David A: The French Revolution, the Vendée and Genocide. In: *Journal of Genocide Research*, 22. (2020) 1. sz. 19–25. DOI: <https://doi.org/10.1080/14623528.2019.1655953>.

Biard

2007 *Les politiques de la Terreur. Actes du colloque international de Rouen, 11–13 janvier 2007, organisé par le GRHis-Université de Rouen et la Société des études robespierristes*. Éd. par Biard, Michel. Rennes, 2007.

Biard–Leuwers

2014 *Visages de la Terreur. L'exception politique de l'an II*. Éd. par Biard, Michel – Leuwers, Hervé. Paris, 2014.

Bossenga

2007 Bossenga, Gail: The Origins of the French Revolution. In: *History Compass*, 5. (2007) 4. sz. 1294–1337. DOI: [10.1111/j.1478-0542.2007.00448.x](https://doi.org/10.1111/j.1478-0542.2007.00448.x).

Burstin

2008 Burstin, Haim: Entre théorie et pratique de la Terreur: un essai de balisage In: *Les politiques de la Terreur, 1793–1794*. Éd. par Biard, Michel. Rennes, 2008. 39–52.

Campbell

2009 Campbell, Peter R.: Redefining the French Revolution. New Directions 1989–2009. In: *H-France Salon*, 1. (2009) 2. sz. 7–23.

Confino

2012 Confino, Alon: *Foundational Pasts. The Holocaust as Historical Understanding*. New York, 2012.

Edelstein

2009 Edelstein, Dan: *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature and the French Revolution*. Chicago, 2009.

Furet

1994 Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994.

1996 Furet, François: *A francia forradalom története*. Bp., 1996.

Furet–Ozouf

1988 Furet, François – Ozouf, Mona: *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Paris, 1988.

Goldstein

2001 Goldstein, Jan E.: The Future of French History in the United States: Unapocalyptic Thoughts for the New Millennium. In: *French Historical Studies*, 24. (2001) 1. sz. 1–10.

Gomez-Le Chevanton

2006 Gomez-Le Chevanton, Corinne: Le procès Carrier. Enjeux politiques, pédagogie collective et construction mémorielle. In: *Annales historiques de la Révolution française*, 343. (2006) 73–92.

Gross

1997 Gross, Jean-Pierre: *Fair Shares for All. Jacobin Egalitarianism in Practice*. Cambridge, 1997.

Gueniffey

2000 Gueniffey, Patrice: *La politique de la Terreur. Essai sur le violence révolutionnaire (1789–1794)*. Paris, 2000.

Hahner

2015 Hahner Péter: *Államférfiak. Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajza*. Bp., 2015.

Hervé

2008 Hervé, Bruno: La répression des insurrections rurales en Loire-Inférieure: violences terroristes ou transactions judiciaires (novembre 1793–février 1794). In: *Les politiques de la Terreur, 1793–1794*. Éd. par Biard, Michel. Rennes, 2008. 155–170.

Hesse

2019 Hesse, Carla: Terror and the Revolutionary Tribunals. In: *H-France Salon*, 11. (2019) 16. sz. 1–10.

Hunt

2009 Hunt, Lynn: The Experience of Revolution. In: *French Historical Studies*, 32. (2009) 4. sz. 671–678. DOI: <https://doi.org/10.1215/00161071-2009-015>.

Israel

2015 Israel, Jonathan: *Revolutionary Ideas. An Intellectual History of the French Revolution*. Princeton, 2015.

Jourdan

2013 Jourdan, Annie: Le discours de la Terreur à l'époque révolutionnaire (1776–1798). Étude comparative sur une notion ambiguë. In: *French Historical Studies*, 36. (2013) 1. sz. 51–81. DOI: <https://doi.org/10.1215/00161071-1816482>.

Linton

2006 Linton, Marisa: Intellectual Origins of the French Revolution. In: *The Origins of the French Revolution*. Ed.: Campbell, Peter R. Basingstoke, 2006. 139–159.

2019 Linton, Marisa: Rethinking the French Revolutionary Terror – Introduction. In: *H-France Salon*, 11. (2019) 16. sz. 1–10.

Martin

1998 Martin, Jean-Clément: *Contre-révolution, Révolution et Nation en France 1789–1799*. Paris, 1998.

2006 Martin, Jean-Clément: *Violence et révolution. Essai sur la naissance d'un mythe national*. Paris, 2006.

2009 Martin, Jean-Clément: Réflexions sur les évolutions historiographiques depuis le bicentenaire de la Révolution française. In: *French Historical Studies*, 32. (2009) 4. sz. 689–696. DOI: <https://doi.org/10.1215/00161071-2009-017>.

Mathiez

1973 Mathiez, Albert: *La vie chère et le mouvement social sous la Terreur*. Paris, 1973.

Mazeau

2009 Mazeau, Guillaume: Michel Biard (dir.), Les politiques de la Terreur 1793–1794. In: *Annales historiques de la Révolution française* [En ligne], 358. (2009). 197–200. DOI: <https://doi.org/10.4000/ahrf.11583>.

McPhee

2006 McPhee, Peter: *Living the French Revolution*. New York, 2006.

Münch

2010 Münch, Philippe: Sophie Wahnich, la violence révolutionnaire et la Terreur. Note critique sur l'approche émotionnelle. In: *Tracés. Revue de Sciences humaines*, 19. (2010) 155–169. DOI: <https://doi.org/10.4000/traces.4914>.

Pocock

1989 Pocock, John G. A.: Edmund Burke and the Redefinition of Enthusiasm. The Context as Counter-Revolution. In: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*. Vol. 3. *The Transformation of Modern Political Culture 1789–1848*. Eds.: Furet, Francois – Ozouf, Mona. Oxford, 1989. 19–43.

Reddy

2001 Reddy, William: *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge, 2001.

Rosenfeld

2009 Rosenfeld, Sophia: Thinking about Feeling. In: *French Historical Studies*, 32. (2009) 4. sz. 697–706.

Secher

1986 Secher, Reynald: *Le génocide franco-français. La Vendée-Vengé*. Paris, 1986.

Tackett

2015 Tackett, Timothy: *The Coming of the Terror*. Cambridge, Mass., 2015.

Wahnich

2002 Wahnich, Sophie: De l'économie émotive de la Terreur. In: *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 57. (2002) 4. sz. 889–913.

2003 Wahnich, Sophie: *La liberté ou la mort. Essai sur la Terreur et le terrorisme*. Paris, 2003.

PÉTER BALÁZS

REVISITING REVISIONISM: THE HISTORIOGRAPHY OF THE TERROR SINCE 1989

Even after over two hundred years the Terror remains a controversial subject. My study traces the scholarly debates that have taken place on the question since 1989, when the „revisionist” interpretation given by François Furet dominated the scene. His reconstruction is founded on the categorical rejection of the so-called theory of circumstances. Instead, he favoured an ideological explanation of the Terror. In the last three decades, many historians have challenged the views

expressed by the Furet-school. New generations of French and Anglo-Saxon scholars (social historians, historians of emotions, historians of political theory) seek to revise our understanding of the complex problem of the Terror with their interesting – and sometimes very debatable – results, although they all seem to agree that a new comprehensive orthodoxy – compared to that of the Marxist or the Revisionists – is very unlikely to emerge in the extremely fragmented state of the argument.

Nagy Imre és Kádár János arab szemmel

Jelen tanulmányban elsősorban arra koncentrálok, hogy bemutassam, miként látta, illetve láttatta az arab média (sajtó, tévécsatornák, honlapok) és a hivatalos politika (külügyminisztérium és az elnök) Nagy Imrét és Kádár Jánost, ezt a két különböző, több helyen érintkező életpályát magáénak tudó magyar személyiséget, illetve a rólu kialakult arab véleményeket osztom meg az olvasókkal. Nagy Imrével kapcsolatban nem térek ki családjára, gyermekkorára, tanulmányaira, hadifogságára, politikai pályafutására, szerepére a kommunista pártban, első és második kormányára, perére és kivégzésére. Kádár János esetében sem említem a majdnem mindenki által ismert pályafutását (fiatalkorát, ifjúkommunista időszakát, illegálitásban töltött idejét, az 1945–1956 közötti időszakot, az 1956–1988 közötti „Kádár-korszakot”), nem írok a magánéletéről, történelmi szerepéről, főbb kitüntetéséről, műveiről stb. Írásomban, kutatóként, a budapesti egyiptomi követség megőrzött jelentéseit, illetve a vonatkozó arab nyomtatott sajtót és internetes weboldalakat dolgoztam fel.

A következő sorok bizonyítják, hogy Nagy Imrét az arab média és a hivatalos körök hazafinak tartják, szimpátiát éreznek iránta, illetve nagyon sajnálták sorsa keserű alakulását, mindazt, ami végül vele történt. Kádár János esetében más a megítélés: a hivatalos körök hazaárulónak és aljas személynek látták. Az arab média viszont különféleképpen ítél róla: néha nagy államférfinak tüntetik fel, néha pedig sztálinistának, erőszakos embernek és Nagy Imre gyilkosának nevezik.

A két személyiségről megfogalmazott arab véleményeket elsősorban az 1956-os magyar forradalom eseményei határozták meg, melyekről az összes korabeli arab sajtóorgánium írt. Anisz Manszúr¹ néhány mondatban összefoglalta a magyar események lényegét: „Az 56-os budapesti forradalom továbbra is az első halálos csapásnak tekinthető, amely Oroszországot érte Európában. (...) Hiába értékelik le a kommunisták a magyar forradalmat, úgyis nyilvánvaló az a tény, hogy ez a forradalom kényszerítette Nyikita Hruscsovot csapatainak kivonására Magyar-

* A szerző az egyiptomi Academy of Scientific Research & Technology kutatója, jelenlegi kutatóhelye az Eötvös Loránd Tudományegyetem. A tanulmány a Tempus Közalapítvány támogatásával készült.

¹ Anisz Mohamed Manszúr (1924–2011): az egyik legismertebb egyiptomi és közel-keleti író, újságíró, filozófus, és asz-Szádát egyiptomi elnök barátja. 1947-ben diplomázott filozófia szakon a Kairói Egyetemen. Több mint 177 könyvet adott ki különböző témákban (utazás, filozófia, politika), melyek egy részét lefordították francia, holland és orosz nyelvre. Körülbelül 200 német, francia és angol novellát és 24 darabot fordított le arabra, valamint 15 vígjátékot és további 12 televíziós drámasorozatot is írt.

országról, és csak akkor tértek vissza brutális erővel, amikor kirobbant a hármass invázió, amely egészen elvonta a világ figyelmét.”²

Az arab lapok közül öt arab nyelvű újságot néztem át: az *al-Ahrám*, a *Youm7*, az *Al-Ittihad*, az *al-Quds al-Araby* és az *al-Eqtisadiyah* című napilapot, a *Szabáh al-Hajr* hetilapot és a *Rúza al-Júszuf* heti magazint, valamint a szaúdi tulajdonban lévő híres *al-Arabíja* televízió és a *Moqatil* arab enciklopédia hivatalos webhelyét. Azért választottam ezeket a lapokat és weboldalakat, mert mindegyik elsősorban politikai jellegű, nagy múlttal és nemzetközi hírnévvel rendelkező orgánus, mégis nagyon különbözőek. Az igazi oknyomozó újságírás és a tárgyyszerű politikai elemzés legjobb arab példái. A politikai lapok, magazinok említésekor az emberek többségének ezek a lapok jutnak az eszébe. Nagy célközönségnek szólnak, eltérő a tartalmuk és a megjelenésük gyakorisága, illetve ezek az újságok írtak a legtöbbet a két magyar személyiségről is.

A forrásokról

Az *al-Ahrám* a mindenkori kormánypárt szócsövének tekinthető, és szerkesztőségéhez több hetilap és havi magazin is tartozik. Az eredetileg hetilapként induló *al-Ahrámot* Bisára Tekla³ és Szelím Tekla⁴ alapította Alexandriában 1875 decemberében, az első szám 1876. augusztus 5-én jelent meg. Öt évvel később napilappá alakult át, majd 1900-ban a székhelyét áthelyezték Kairóba. A lap első főszerkesztője, Szelím Tekla tizenhét évig állt a lap élén, majd öccse vette át a helyét. Az *al-Ahrám* 130 éves története során számos nagy irodalmár és politikus publikált az újságban. Az *al-Ahrám* főszerkesztőségi posztját általában Egyiptom egyik legnevesebb újságírója nyeri el.⁵ 1928-tól az *al-Ahrám* már nemcsak Egyiptomban jelent meg, hanem a Közel-Keleten és Európában is. 1931-ben terjedelme tizenhat oldalra bővült, majd 1932. január 1-jétől kezdve fotókat is közölt a lap első és utolsó oldala. Az alapítás óta az *al-Ahrám*nak kiküldött tudósítói is voltak: elsősorban Libanonban, Szíriában és Irakban, majd később Európában is.⁶

A *Youm7* („hetedik nap”-ot jelent) egyiptomi magántulajdonban lévő arab nyelvű napilap. 2008 októberében jelent meg először, kezdetben hetilapként, majd

2 Álláspontok. In: *Al-Ahrám*, 2006. november 1. 18.

3 Bisára Tekla (1852–1901): az *al-Ahrám* újság egyik alapítója. Bejrútban tanult és körülbelül két évig tanított az Eintúra libanoni iskolában, majd 1875-ben Alexandriába költözött, és testvérel, Szelímmel együtt megalapította az *al-Ahrámot*.

4 Szelím Tekla (1849–1892): libanoni újságíró. Arab nyelv és irodalom szakos tanárként dolgozott libanoni iskolákban.

5 Halíl Mutrán, Fikri Abáza, Ihszán Abdel-Kuddúsz vagy Mohamed Hasszanajn Hejkel. A lapban mindig a legjobb újságírókat alkalmazzák, akik közül számosan jeles irodalmi tevékenységet is folytatnak, például Ahmed Lutfi asz-Szejjid, Taha Husszejn, Nagb Mahfúz (irodalmi Nobel-díjas) és Ahmed Savki, az arab költők vezéralakja. A lap főszerkesztőjét, illetve az igazgatótanács elnökét az egyiptomi Konzultatív Tanács (Medzslisz as-Súra, az egyiptomi törvényhozás felsőháza) és az Országos Sajtószolgálat Legfelsőbb Testülete (Al-Haja al-Vataníja lel-Sziháfa) nevezi ki.

6 Rizk, é. n. 109.; Kámil, é. n. 9. Magyarul lásd: Abdel-Ati, 2015. 9.

2011 májusa óta napilapként. Igen látogatott és nagy hatású weboldala is van. 2013. október 6-án elindította a *The Cairo Post* angol nevű hírportált.

Az *Al-Ittihad* az Egyesült Arab Emírátságok első arab nyelvű és a mai napig egyik legolvasottabb napilapja. 1969. október 20-án jelent meg az első száma. Kiadja az Abu Dhabi Media Company P.J.S.C. (ADM).

Az *al-Quds al-Araby* jelentése: az arab Jeruzsálem. Arab nyelvű független nyomtatott és internetes napilap. 1989 áprilisában alapították Londonban. Ez az egyik legelterjedtebb arab újság. Webhelyét naponta százezrek követik szerte a világon.

Az *al-Eqtisadiah* arab nyelvű szaúdi napilap, amelyet a Saudi Research and Publishing Company ad ki. 1962-ben látott napvilágot a lap első száma.

A *Szabáh al-Hajr* „jó reggelt”-et jelent. Egyiptomi hetilap, melyet a Rúza al-Júszuf Alapítvány adott ki. Az első főszerkesztője Ahmed Bahaa-ed-Dín⁷ volt, aki a legfiatalabb egyiptomi főszerkesztők közé tartozik, Musztafa⁸ és Ali Amín⁹ után.¹⁰ E hetilap első számát 1956. január 17-én adták ki híres szlogenjével, amit Ahmed Bahaa-ed-Dín talált ki: „A fiatal szíveknek és a felszabaduló elméknek.”

A *Rúza al-Júszuf* népszerű egyiptomi heti magazin. Rúza al-Júszuf¹¹ egyiptomi színésznő alapította, 1925. október 26-án jelent meg az első száma. A szerkesztőséget a színészfia, Ihszán Abdel-Kuddúz¹² író vezette. 1931-ig a művészeti jelleg dominált, aztán már politikával is foglalkozott. Mai napig létező magazin.¹³

A híres *al-Arabija* pánarab televízió szaúdi tulajdonban van, arab–angol–perzsa–urdu, négynyelvű webhelyét naponta százezrek nézik. A televízió állandóan frissülő honlapján naprakész hírek és elemzések olvashatók.

7 Ahmed Bahaa-ed-Dín (1927–1996): egyiptomi újságíró. A *Szabáh al-Hajr* hetilap, az *al-Ahrám* napilap, illetve az *al-Arabi Kuvaiti* folyóirat főszerkesztője.

8 Musztafa Amín Júszuf (1914–1997): liberális, ismert és népszerű egyiptomi újságíró, író és regényíró. Politikát tanult az amerikai Georgetown Universityn. Több egyiptomi napilapnak és magazinnak dolgozott: *Rúza al-Júszuf*, *Ahír Szaa*, *Al-Hsznaín*.

9 Ali Amín Júszuf (1914–1976): ismert egyiptomi újságíró. A kairói amerikai egyetemen tanult, majd 1931–1936 között mérnöki tanulmányokat folytatott Angliában. 1941-ben az élelmiszerügyi miniszter irodavezetője, 1942-ben a közlekedési és pénzügyi miniszter irodavezetője. 1962-ben ő volt a *Dár al-Hilál* igazgatói tanácsának elnöke, 1964. április 18-tól az *Ahbár al-Júm* főszerkesztője.

10 Musztafa Amín és testvérét, Ali Amínt a modern arab újságírás atyáinak tartják. 1944-ben ők ketten alapították a mai napig működő és az arab világban széles terjesztésű *Ahbár al-Júm* napilapot. Nagypapjuk a híres egyiptomi vezető, Szaad Zaglúl pasa. Musztafa és Ali Amín erőfeszítéseinek köszönhetően először Egyiptomban ünnepelték az anyák napját az arab világban. Musztafa és Ali ismertette meg az ünnepet egy 1947-ben megjelent könyvében. Az anyákat 1956 óta ünneplik Egyiptomban, majd elterjedt a többi arab országban is.

11 Rúza al-Júszuf (1897–1958): híres színésznő és újságíró. Török eredetű családból származik, Libanonban született. Eredeti neve: Fátima.

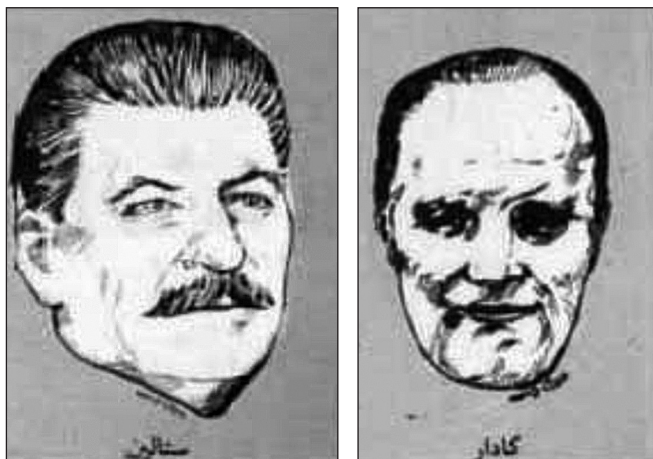
12 Ihszán Abdel-Kuddúz (1919–1990): híres arab és nemzetközileg elismert újságíró és regényíró. Több művét lefordították idegen nyelvre. Apja: Mohamed Abdel-Kuddúz egyiptomi színész és dramaturg.

13 Goldschmidt–Johnston, 2003. 342. Magyarul lásd: Abdel-Ati, 2015. 10.

Nagy Imre az arab médiában

Nagy Imre az 1956-os forradalmat megelőző és követő időszakban

A *Rúza al-Júszuf* egyiptomi hetilap 1989. október 23-i számában, az 1956-os magyar forradalomra megemlékezve, úgy látja, hogy Sztálin halála után (1953. március 5.) Rákosi Mátyás pozíciója hirtelen meggyengült, és később meg is bukott. Helyére a politikailag mérsékelt Nagy Imre került miniszterelnökként,¹⁴ amit az uralkodó párt és a politikai élet főszereplői elleneztek. 1955-ben Rákosi – visszaélve az addig élvezett pártbeli hatalmával és felhasználva taktikai képességeit – lemondásra kényszerítette Nagy Imrét, akinek a helyére Rákosi egyik bizalmi embere, Hegedüs András¹⁵ került. Ez alatt fokozódott az ellentét a sztálinista Rákosi és a reformista Nagy Imre között, ami nagy létszámú tüntetésekhez vezetett, és polgárháborút eredményezhetett volna, különösen azt követően, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa¹⁶ bírálta Sztálin tetteit és politikáját, valamint leleplezte a bűneit is.¹⁷



Sztálin és Kádár. *Rúza al-Júszuf*, 1989. október 23.

1956. október 24-én ismét a mérsékelt Nagy Imre lett a kormányfő,¹⁸ aki a szovjet erők kivonulását kérte. Öt napig Magyarország, Nagy Imre erőfeszítéseinek köszönhetően, igazi szabadságot, szabad véleményalkotást és sajtószabadságot élvezett, ám amikor deklarálta Magyarországnak a Varsói Szerződésből való kilépését, a szovjet erők visszatértek, leverték a magyar forradalmat, és megbuktatták a Nagy Imre-kormányt.¹⁹

14 Nagy Imre első kormánya 1953. július 4-től 1955. április 18-ig volt hatalmon.

15 Hegedüs András (1922–1999): magyar szociológus és politikus, 1955. április 18. és 1956. október 24. között Magyarország miniszterelnöke.

16 A kongresszus (1956. február 14–25.) fordulópontot hozott nemcsak a Szovjetunió Kommunista Pártjának, hanem a nemzetközi kommunista mozgalom egész politikájában is.

17 Magyarországon – heves bosszú a kommunisták és szocialisták között. In: *Rúza al-Júszuf*, 1989. október 23. 22–23.

18 Nagy Imre második (koalíciós) kormánya 1956. október 24. és 1956. november 3. között volt hivatalban.

19 Az arab tavaszt elemző cikk a kudarcra végződő forradalmak között felsorolja az 1956-os magyarországi forradalmat is. Lásd: Marokkói mélység. In: *Al-Emaq Al-Maghribi*, 2017. január 25. في اهل اع فدرت .. تاروث (al3omk.com) (letöltés: 2020. szeptember 5.).

Az *al-Ahrám*, a legnagyobb és legolvasottabb egyiptomi és arab napilap 1956. október 24-i számában támogatta Nagy Imrét, hangoztatva, hogy komoly függetlenségi mozgalom van Magyarországon. A magyar nép és vele együtt a kommunista párt egyik létfontosságú követelése Nagy Imrének a kormányba való visszatérése.²⁰

1985. szeptember 9-i számában a *Rúza al-Júsuf* továbbra is úgy véli, hogy Nagy Imre három súlyos történelmi hibát követett el: kinyilvánította Magyarország semlegességét, deklarálta a Varsói Szerződésből való kilépést, és követelte az ENSZ-erők beavatkozását Magyarország ügyébe. Mindhárom lépés felgyorsította az erőszakos és véres szovjet beavatkozást, és ezzel együtt a magyar politikus bukását, végül tragikus sorsát.²¹ Ezt az álláspontot megerősíti az *al-Quds al-Araby* arab napilapnak írt, 2017. február 8-án megjelent cikkében Dr. Basír Múza Náfe politikai elemző,²² aki szintén azt hangoztatja, hogy a Magyarország semlegességére való törekvése, illetve a tervezett kilépés a Varsói Szerződésből előidézte a gyors szovjet katonai beavatkozást, az 1956-os forradalom erőszakos leverését, valamint Nagy Imre és társai bíróság elé állítását és kivégzését.²³

Az *Al-Ittihad*, az Egyesült Arab Emírátságokban megjelenő napilap egyik internetes cikkében azt olvashatjuk, hogy „mint korábban Németországban, annak leverése és az utána következő elnyomás volt a magyar forradalom sorsa, a reformista kommunista vezetőt, Nagy Imrét, a szabadság és a magyar nemzet mártírját pedig kivégezték”.²⁴

Nagy Imre kivégzése

Mohamed Údah (1920–2006) ismert egyiptomi író és újságíró – akit az arab kultúra Gandhijának neveznek, valamint ő az egyetlen egyiptomi értelmiségi, akit Fárúk király,²⁵ Abden-Násszer²⁶ és Szádát²⁷ is börtönbe zárt, mert mindvégig védte az elveit és meggyőződését – fontos történelmi eseményeknek volt tanúja a több mint

20 A magyar függetlenségi mozgalom tevékenysége. In: *Al-Ahrám*, 1956. október 24. 2.

21 Magyarország, költők és színészek által vezetett nép. In: *Rúza al-Júsuf*, 1985. szeptember 9. 38–39.

22 Basír Múza Náfe (1957–): palesztin író, újságíró, politikai elemző és történész, Két PhD-fokozatot szerzett (King’s College, University of London, 1987, és University of Reading, 1996). Iszlám történelmet tanított a University of Londonhoz tartozó Birkbeck College-ban, a Muslim College-ban és a Markefield High Schoolban. Legismertebb és legsikeresebb könyve: Nafí, 1998.

23 Basír Múza Náfe: Nincs más választás, mint folytatni ezt a csatát. In: *Al-Quds al-Araby*, 2017. február 8. alquds.co.uk (letöltés: 2020. szeptember 8.).

24 Házim Szágija [Hazem Saghieh]: Magyarország forradalmának 60. évfordulóján. In: *Al-Ittihad*, 2016. november 4. alittihad.ae (letöltés: 2020. szeptember 6.).

25 Fárúk (1920–1965): trónörökös, majd egyiptomi király (1936–1952).

26 Gamál abden-Násszer (1918–1970): a Bakusz alexandriai kerületben született. Az egyik legismertebb és legkarizmatikusabb arab politikus, Egyiptom második köztársasági elnöke. 1937-ben jelentkezett a Katonai Akadémiára, tanulmányai végén tisztté avatták. Szolgált Egyiptomban, Szudánban és Palesztinában. A Szabad Tisztek Mozgalmának főalakja. Miniszterelnök-helyettes 1953-ban, majd 1953–1954-ben miniszterelnök, 1954-től 1970. szeptember 28-ig köztársasági elnök. Az arab nacionalizmus egyik prominens képviselője az 1950–1960-as években, az el nem kötelezettek mozgalmának egyik fő szervezője.

27 Mohamed Anvar asz-Szádát (1918–1981): Egyiptom harmadik elnöke (1970–1981). Oszlopos tagja volt a Szabad Tisztek Mozgalmának, amely az 1952-es forradalomban megbuktatta Fárúk egyiptomi királyt.

történelmének egyik legfontosabb alakja. 1989-ben az újratemetése Budapesten fontos esemény volt, és jelentős szerepet játszott a kommunizmus összeomlásában Magyarországon és a keleti blokkban.³⁴ A lap hozzáteszi, hogy Nagy Imre újratemetése másnapján a magyar forradalomra és kiemelkedő személyiségeire való emlékezés céljából létrehozták az 1956-os intézetet.³⁵

Nagy Imre a hivatalos arab nézőpontból

A hivatalos arab körök és források nagyon keveset írtak Nagy Imréről, valószínűleg a korai halála miatt. A személyéről készült hivatalos egyiptomi összefoglaló állásponton kívül más arab nyelvű állami nyilatkozatot vagy jelentést nem találtam. Abdel-Hamíd Náfe Záde,³⁶ a budapesti egyiptomi nagykövetség³⁷ meghatalmazott minisztere³⁸ az egyiptomi külügyminisztériumnak küldött titkos és szigorúan titkos jelentéseiben szabadon kifejezte véleményét, és hasonló álláspontot képviseltek az egyéb hivatalos körök is. Náfe Záde szerint Nagy Imre hazafias politikus volt, aki a hazáját akarta szolgálni. Tito elveinek egyik híve, aki elszántan küzdött a reakciós erők ellen, de erőfeszítései nem jártak sikerrel. Azt írta Náfe Záde: „Október 23-án este a politikusok kénytelenek voltak manőverbe kezdeni: kinevezték Nagy Imrét miniszterelnöknek, vele együtt Hegedüst, a korábbi miniszterelnököt és Gerőt³⁹ miniszterelnök-helyettesnek. A nép nem volt elégedett ezzel, és követelte [Gerő] Ernő lemondását, és követelte Nagy Imrétől, hogy alakítson új kormányt. (...) Zavarodottsággal, illetve aggodalommal fogadta a nép Nagy Imre miniszterelnöki kinevezését, ugyanis akkor nevezték ki, amikor [a kormány] a szovjet hadsereg beavatkozását kérte. (...) Nagy kategorikusan tagadta, hogy ő lenne az, aki segítséget kért az orosz hadseregtől. Sőt azzal vádolta Hegedüst és Gerőt, hogy ők ketten hívták segítségül ezt a hadsereget, hogy elfojtsák a forradalmat.”⁴⁰

34 *Al-Eqtisadiyah*, 2019. augusztus 8. https://www.aleqt.com/2019/08/08/article_1653386.html (letöltés: 2020. szeptember 8.).

35 Az intézet egyidős a magyar demokráciával. 1989. június 17-én alapították. Célja a „hazai és nemzetközi jelenkortörténet, ezen belül kiemelten az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének kutatása, valamint a kutatás eredményeinek bemutatása”. *Az 1956-os intézet története*. http://www.rev.hu/hu/az_intezet_tortenete (letöltés: 2020. szeptember 10.).

36 Abdel-Hamíd Náfe Záde 1957. április 19-én adta át a megbízólevelét. Az egyiptomi–magyar diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre való emelését követően, 1957. augusztus 6-tól rendkívüli és meghatalmazott nagykövetként akkreditálták.

37 1938-ban akkreditálta Egyiptom az első követét Budapestre. 1938. október 14-én az *al-Ahrám* egyiptomi napilap jelentette, hogy „Mourad Sid Ahmed pasa egyiptomi meghatalmazott miniszter átadta a megbízólevelét Horthy Miklós magyar kormányzónak”. Bővebben: Abdel-Ati, 2011. 5–14.

38 A beosztott egyiptomi diplomaták rangsora a következő: nagykövet, követ, meghatalmazott miniszter, követségi tanácsos, követségi első titkár, követségi másodtitkár, követségi harmadtitkár, követségi attasé.

39 Gerő Ernő (1898–1980): magyar kommunista, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének tagja, a gazdasági bizottság elnöke, 1956 júliusától az MDP első titkára volt.

40 EOL, Külügyminisztérium iratai; EAK Követsége (Budapest); tárcaszám: 114 (5. rész), dossziészám: 1/7/220, kód: 78/046815. Kelt: 1956. november 2. Téma: A magyar forradalom. A jelentést kiadta: Sáringer–Abdel-Ati, 2016. 320–331.

Kádár János az arab médiában

Az interneten, illetve a nyomtatott sajtóban eltérő véleményeket találunk Kádár Jánosról: „Nagy államférfinak és politikusnak nevezik. Uralma alatt Magyarország gazdasági jólétet ért el. Más források sztálinistaként írják le, aki a szovjet erők szuronyainak árnyékában jutott hatalomra, a Kreml által védett személyiség, és Nagy Imre kivégzésének szervezője.”⁴¹

1988. október 17-én a *Rúza al-Júszuf* magazin kritikus és egyben ironikus álláspontot foglalt el Kádárral kapcsolatban. Közzétett cikke szerint Kádár Jánost elmozdították az uralkodó párt főtitkári posztjáról, de hogy a kedvére tegyenek, létrehozták az úgynevezett pártelnöki posztot, hogy ne maradjon tisztség nélkül. Harminckét évig⁴² ő volt a Magyar Szocialista Munkáspárt első számú vezetője. Egyik szocialista országban sem maradt hatalmon senki ennyi ideig. Kádár a hivatali ideje után is tárgyalt és konzultált külföldi vezetőkkel, helyi politikusokkal és illetékesekkel, annak érdekében, hogy „megszerzett tudását és tapasztalatát átadja a fiatalabb korosztály számára”.⁴³ Egy évvel később, 1989. október 23-án ugyanez a lap azt írja, hogy 1955 novemberétől 1988 májusáig Kádár János a magyar politikai élet főalakja és leginkább meghatározó személyisége volt.⁴⁴ A *Moqatil* arab enciklopédia hivatalos webhelyén szó esik az 1968-ban bevezetett és „a gazdasági szabadságot célzó kádári gulyáskommunizmusról” is.⁴⁵

2019. október 23-án, a magyar forradalom évfordulója alkalmából a másféle, realista álláspontot képviselő *Youm7* egyiptomi napilap a hivatalos honlapján a következőket közli. A Szovjetunió-ellenes forradalom 1956. október 23. és november 4. között zajlott. A forradalmi eseményeket követően 1988-ig Kádár János vezette az országot. Kezdetben személyesen felügyelte az elnyomást, de az 1960-as évek elejétől óvatos reformista irányzatot választott, és az 1980-as évek közepéig Magyarország sokszínű gazdasági reformba kezdett és bizonyos mértékű kulturális szabadságot kapott, főleg a többi kommunista országhoz képest. Egy 2007-es magyarországi felmérés során Kádár Jánost – Széchenyi István és Kossuth Lajos után – a harmadik legnépszerűbb magyar politikusnak szavazták meg, aki a magyarországi problémákat és válságokat hatékonyan meg tudta oldani.⁴⁶

41 Kádár János. Egy magyar politikus életrajza. راداك سوناج. اي راغنه سي اسي قريسي. (volgaprojects.net) (letöltés: 2020. szeptember 5.).

42 Hivatali idő: 1956. október 30. – 1988. május 22.

43 Magyarország, a zene és a vitás kérdések országa. In: *Rúza al-Júszuf*, 1988. október 17. 38–39.

44 Magyarországon – heves bosszú a kommunisták és szocialisták között. In: *Rúza al-Júszuf*, 1989. október 23. 22–23.

45 Magyarország. http://www.moqatil.com/openshare/Behoth/Dwal-Modn1/Hungary/Sec01.doc_cvt.htm (letöltés: 2020. szeptember 8.).

46 A magyar forradalom évfordulóján. Kádár János – az ellentmondásos vezető. In: *Youm7*, 2019. október 23. عباس ال مولى - خيرات ال هفصنا لدجل رثى م عىز راداك شوناي ..رجملا ةروث ى ركذ ى ف. (youm7.com) (letöltés: 2020. szeptember 5.).

Kádár János a hivatalos arab körökben

Kádár János esetében is az arab világból csak egyiptomi álláspontokat találtam, talán azért, mert „Magyarországnak az elmúlt évszázadokban különleges érdeke nem fűződött az arab világhoz. Az érdeklődés csak a 19. század utolsó évtizedében nyilvánult meg, ekkor is elsősorban – szinte kizárólag – a térség meghatározó állama, Egyiptom iránt.”⁴⁷

Náfe Záde budapesti egyiptomi meghatalmazott miniszter 1956. november 22-i, szigorúan titkos jelentésében ezt írja: „A nemzeti forradalom kitörését megelőzően az emberek úgy tekintettek Kádárra, mint akit Rákosi üldözött és bebörtönzött, ezért rokonszenvet éreztek iránta és nagyra becsülték, mint ahogy mindazokat, akiket Rákosi üldözött. Örömmel fogadták a hírt, hogy nyáron a Munkáspárt⁴⁸ Központi Vezetősége és a Politikai Bizottsága tagjának⁴⁹ nevezték ki. Politikai beállítottsága, illetve a börtönbeli szenvedése miatt sokan reménykedtek abban, hogy kinevezik a párt főtitkárává Rákosi helyett. Kádár nem minősült értelmiséginek, mivel nem végzett felsőfokú tanulmányokat, de mechanikusként – a többiekhez hasonlóan – a Szovjet-Oroszország által kiválasztott csoporthoz csatlakozott. Ennek többsége zsidó volt, ellenben ő keresztény hitű. (...) Az viszont döbbenetes meglepetés volt mindenki számára, amikor november 4-én⁵⁰ reggel Kádár bejelentette, hogy új kormány alakult, hogy harcoljon az ellenforradalom ellen, arra utalva, hogy a kormány már november elsején megalakult. Kádár megkísérelte megindokolni ezt az intézkedést, illetve a szovjet katonai beavatkozást Magyarországon. Elismerte, hogy az ő kormánya volt az, amely kérte ezt a beavatkozást azért, hogy megakadályozza a rendszer felbomlását; legyőzze az ellenforradalmárokat, a fasisztákat és a kapitalistákat; megvédje a forradalom eddig elért pozitív eredményeit; és védelmet biztosítson az egész magyar nép számára. Kádár mindent megtett annak érdekében, hogy visszaállítsa a munkások korábbi, a forradalom előtti viszonyulását a kommunista tulajdonságok iránt. De csak áthatolhatatlan fal volt a gyűlöletből mindannyiuk [a magyar munkások] és az oroszok között, és őt különösen gyűlölték, ugyanis Kádár csak a szovjet ágyúk és tankok védelme alatt tudta megalakítani a kormányát. Neki, illetve minisztereinek egyedül csak Moszkva volt a támogatója, és az a magyar kommunista klikk, amely részabadtította a magyar népre azt az önkényuralmi rendszert, amely mindezt a gyalázatosságot és rombolást véghezvitte, miközben ők kiváltságos helyzetben, bőségben éltek. A munkások közölték Kádárral a követeléseiket, melyek nem tértek el a többi népréteg nemzeti követeléseitől, hozzáteve a saját egyéni követeléseiket. A munkások, mint említettük, a sztrájkot használták fegyverként, majd a passzív ellenállás módszerét. Elmentek tehát a munkahelyekre, de nem termeltek. A munkásoknak erősödött a Kádár

47 J. Nagy, 2006. 7.

48 Pontosán: Magyar Dolgozók Pártja.

49 Kádár János 1956 júliusában tagja lett az MDP Központi Vezetőségének, a Politikai Bizottságának és a Központi Vezetőség Titkárságának.

50 1956. november 4-én bejelentették, hogy Szolnokon új „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” alakult, élén Kádár Jánossal.

íránti ellenszenvük, aki sokszor félrevezette őket, ő ugyanis nem ura tetteinek, kívülről irányítják, és nincs választása. A magyar hazafiak hazaárulónak tartották, és egyre jobban gyűlöltek és kételkedtek szavában Nagy Imre helyzetével kapcsolatban, miután ígéretet tett arra, hogy szabadlábon hagyja őt és társait. (...) Az előbbieket alapján nyilvánvaló, hogy Moszkva erőltette rá Magyarországra a Kádár-kormányt, amelyet a zsidó Münnich belügyi és honvédelmi miniszter támogatott. A Kádár-kormány egy megbízható fegyveres erő létrehozására törekedett. Azt mondják, hogy egy fegyveres csapatot szerveztek a magyar hadseregből és Nemzeti Gárdát alakítottak, mint ahogy politikai rendőrséget is létrehoztak az egykori politikai rendőrség mintájára (miután megszüntették a korábbi politikai rendőrséget).⁵¹ Hozzáteszi az egyiptomi ügyvivő, hogy miután nyilvánosságra kerültek a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány (Kádár-kormány) által hozott szigorú döntések,⁵² „a magyar nép jelenleg borzasztóan gyűlöli Kádár kormányát, illetve hazaárulónak tekinti, mert behívta a szovjet katonai erőket; a magyarok hasonlóképpen utálják a szovjet hadsereget, de ennél még jobban gyűlölik Kádárt és kormányát, amely csak a szovjet ágyúkra és tankokra támaszkodhat”.⁵³ Záde 1957. január 5-i jelentésében azt hangoztatja, hogy Kádár a Kreml által védett személyiség: „Eltűntek az orosz tankok és katonák, csak pár tank maradt, ami őrzi a Parlament épületét, ahol Kádár lakik és dolgozik.”⁵⁴

Az 1950-es évek végén Násszer egyiptomi elnök Afíf al-Barzit (1914–1994), az erőskezü szír vezérkari főnököt a szovjetek támogatásával hatalomra jutott Kádár Jánoshoz hasonlította, mert ő is az oroszokkal akart szövetkezni és hatalomra jutni, miközben nyomást gyakorolnak az akkoriban hivatalban lévő kormányra.⁵⁵

Végezetül bátran elmondható, hogy a feldolgozott anyag alapján világosan kirajzolódott, milyen a két magyar személyiség megítélése az arabok szemszögéből. Nagy Imre esetében nem tapasztalunk eltérést az arab média és a hivatalos körök által megfogalmazott megítélések és vélemények között: mindkettő hazafinak látja, és mindkettő szimpátiát érez iránta, illetve nagyon méltánytalannak tartja a vele szemben hozott halálos ítéletet, a kivégzését és a megalázó eltemetését.

51 EOL, Külügyminisztérium iratai. EAK Követsége (Budapest); tárcaszám: 114 (5. rész), dossziészám: 1/7/220, kód: 78/046815. Kelt: 1956. december 13. Téma: a forradalom Magyarországon és a szovjet beavatkozás. Lásd: Sáringer–Abdel-Ati, 2016. 417–431.

52 1. A minisztériumoknak, a hivataloknak és a köztisztviselőknek azonnal újra fel kell venni a munkát. 2. Azoknak az intézményeknek és szervezeteknek (gyárak, üzletek), amelyek a közellátás (élelmiszerek) terén működnek, azonnal újra fel kell venni a munkát. 3. A forradalmi bizottságoknak el kell bocsátaniuk minden ellenforradalmi elemet, és csak a tanácsadás jogát tarthatják meg. 4. A katonai forradalmi bizottságokat megszüntetik, a magyar haderőknek laktanyáikban kell maradniuk, és azoknak a magyar katonáknak, akik elhagyták a katonai egységeiket, otthon kell maradniuk. 5. A szovjet katonai parancsnokság utasítása értelmében a polgári lakosság reggel 7-től este 7-ig járhat az utcákon.

53 EOL, Külügyminisztérium iratai. EAK Követsége (Budapest); tárcaszám: 114 (5. rész), dossziészám: 1/7/220, kód: 78/046815. Kelt: 1956. november 15. Téma: a forradalom Magyarországon és a szovjet beavatkozás. Lásd: Sáringer–Abdel-Ati, 2016. 438–442.

54 EOL, Külügyminisztérium iratai. EAK Követsége (Budapest); tárcaszám: 114 (5. rész), dossziészám: 2/81/712, kód: 78/046816. Kelt: 1957. január 5. Téma: Magyarország az 1957-es év elején. Lásd: Sáringer–Abdel-Ati, 2016. 355–366.

55 Szálith, 2015. 141.

A kutatás során kiderült, hogy a hivatalos arab körök és források nagyon keveset írtak Nagy Imréről, talán a korai halála miatt. Ellenben a sajtó és a média sokat foglalkozott vele, és az érdeklődés a mai napig is tart. Kádár Jánost illetően más a helyzet: a hivatalos körök hazaárulónak és olyan személynek látják, aki a szovjetek szuronyainak segítségével került hatalomra. (De csak a titkos és szigorúan titkos jelentések szerint; a nyilvánosság előtt igen jó volt a kapcsolat Kádár és az arab vezetők között.) Az arab sajtóforrások és internetes honlapok különféleképpen beszélnek róla: néha nagy államférfinak és politikusnak mutatják, akinek hivatali ideje alatt Magyarország gazdasági jólétben élt; néha viszont sztálinistának, erőszakos embernek és Nagy Imre gyilkosának nevezik. Két pontban van egyetértés a hivatalos és a médiaforrások között Kádár János megítélésében: az oroszok segítségével és védelmével érte el a kormányfői posztot, illetve az 1956–1988 közötti időszakban ő volt a magyar élet és politika legfontosabb alakja.

Függelék

Jogtalanul meggyilkoltatok őt!⁵⁶

Nem emelhetjük fel a fejünket, mint szabad, haladó arab értelmiség, ha nem tiltakozunk Nagy Imre kivégzése ellen.

Ahogy határozottan elítéltük a Rosenberg házaspár, Julius és Ethel Rosenberg kivégzését, ugyanolyan határozottan el kell ítélnünk Nagy Imre kivégzését is, mivel ők mindhárman a mccarthyizmus áldozatai. Akár a nyugati, akár a keleti blokkban éltek, a kettő közötti hidegháború az oka a haláluknak.

Nincs olyan becsületes ember, legyen az baloldali vagy jobboldali, aki ne reszketett volna e döntés meghozatala, illetve végrehajtása miatt, mert már egyáltalán nem arról van szó, hogy mit követett el Nagy Imre.

Az utolsó pillanatig a *képtelenség* és a *gyengeség*, és *egyáltalán nem az áru-
lás* kifejezéseket használták vele kapcsolatban. Itt azonban a szocialista, illetve a humanitárius legitimációról van szó:

- Milyen törvény szerint ítékeztek Nagy Imre fölött?
- Mi volt a vád Nagy Imre ellen?
- Milyen bíró elé állították Nagy Imrét?
- Kik tanúskodtak ellene?
- Kik tanúskodtak mellette?
- Ki az az államügyész, aki bizonyította a vádat vele szemben?
- Milyen ügyvédek védtek Nagy Imrét?

Ha Nagy Imre áru-
lás, aki megérdemli a kivégzést, akkor miért nem állították nyilvános bíróság elé egy budapesti téren, hogy a világ újságírói tanúi lehessenek a pernek, a magyar tragédia titkait felderíthessék, és a magyar kormányt és szocialista rendszert övező összes vádat és hazugságot megcáfolják?

56 Jogtalanul meggyilkoltatok őt! In: *Szabáh al-Hajr*, 1958. július 3.

Vagy nem ezek a *szocialista legitimáció* alapelvei, amelyről azt állítják, hogy nem csupán külsőség, mint a *burzsoá legitimáció*?

Vagy nem ezek azok az alapelvek, amelyek miatt kivégezték Lavrentyij Pavlovics Beriját és számtalan tanítványát? Nem ezek a legértékesebb alapelvek, melyek elfogadására nagyon büszke volt az Orosz Kommunista Párt⁵⁷ a XX. kongresszusán?

Nem ezeket az alapelveket sértették meg, amikor Rajiicot⁵⁸ bíróság elé állították, és nem ez volt a magyar forradalom egyik oka?

Mindannyian együttérzésünket fejeztük ki a magyar forradalom iránt, és teljes meggyőződéssel úgy gondoljuk, hogy az imperialisták felelőssége nagyobb a vérontásban, mint a Magyar Kommunista Pártnak,⁵⁹ melynek vezetői és a nép között megszakadt a kapcsolat. A Rákosi Mátyás és Gerő Ernő által vezetett Magyar Kommunista Párt vezetősége nem vette figyelembe a munkásosztály, a parasztok és az értelmiség érzéseit, valamint a törvény szentségét súlyosan megsértette.

Rajiicot ártatlanul ítélték el, csakúgy, mint a párt más becsületes tagjait és állami dolgozókat. Gazdasági téren sok hibát követtek el, amelyek megterhelték Magyarországot, ahogy maguk az orosz kommentátorok elmondták. Meggyőződünk arról, hogy a reakciós elemek és a papok felelőssége nagyobb volt, mint a sztálinista politikáé, amely a Szovjetunió tapasztalatainak mechanikus alkalmazásáért és az ország számára jelentős károkért felelős. A kormány és a Magyar Kommunista Párt nem vette figyelembe a magyar nemzeti sajátosságokat. Például a magyar hadsereg nem használt a szovjet hadseregéhez hasonló egyenruhát, és a magyar katonáknak nem kellett a fejüket úgy leborotválni, ahogy a szovjet hadsereg katonáinak. Hiszen mindez ellenkezik a magyar nép nemzeti hagyományaival és szokásaival. Nem is az 5-ös osztályzat volt a legmagasabb érdemjegy, mint a szovjet iskolákban, Magyarországon az 1-es osztályzat volt a legjobb.

A magyar főváros utcáit sem kellett a szovjet vezetőkről elnevezni. Mind ezeknek nem volt semmi haszna, sőt ártottak is. Ráadásul a párt és a kormány vezetői hiába próbálták intézkedéseikkel felszámolni a Sztálin-kultusz okozta hiányosságokat, a XX. kongresszus után hozott intézkedések lassúak és zavarosak voltak, valamint nem vették figyelembe a tömegek sürgős követeléseit sem, ahogy arról az orosz kommentátorok is beszámoltak.

Amikor Nagy Imre a jugoszláv nagykövetséghez fordult, majd az orosz hadsereg letartóztatta, azt mondtuk, hogy ez *forradalmi szükségszerűség*.

Amikor Romániába szállították, és letartóztatva maradt ott, arra is azt mondtuk, hogy ez *forradalmi szükségszerűség*.

De Nagy Imrét két év után kivégezték, titokban, igazságtalanul.

Árulással vádolták, miközben Rákosi és bandája szabadon szórakoztak – ez nem más, mint forradalmi bűn, sőt közönséges és szörnyű bűncselekmény.

57 Így szerepel az eredeti arab szövegben. A Szovjetunió Kommunista Pártjáról van szó.

58 Így szerepel az eredeti arab szövegben. Rajk Lászlóról van szó.

59 Így szerepel az eredeti arab szövegben. A Magyar Dolgozók Pártjáról van szó.



Nagy Imre. Szabáh al-Hajr,
1958. július 3.

Tudjuk, hogy a második és a harmadik vonalbeli baloldaliak ezrei mindenre találnak magyarázatot, és bárkit megrágalmaznak.

De ezek, mint mindig, a szocializmus legnagyobb katasztrófái voltak...

Ha a szocialista világ olyan bátor és becsületes embereket találna, akik mindig kiállnak, ha kell, felemelik hangjukat, tiltakoznak és küzdenek, még ha ennek ára a halál is, nagyobb léptekkel haladt volna előre a szocializmus, és megváltozott volna az egész világ sorsa.

Ezért nekünk beszélnünk kell. Mi, az arab szociáldemokraták, akik nem értünk egyet velük, de nem tartjuk ellenségnek sem őket; akik a legőszintébb szeretettel és tisztelettel viseltetünk a szocialista tábor iránt, amelyről azt hisszük, hogy minden hiányossága ellenére egy jó erő a gonosz világban.

Szeretnénk, ha nemcsak utilitárius vagy formális kapcsolatok, hanem együttműködés, testvériség, tapasztalatok, elméleti és gyakorlati interakciók épülnének közöttünk.

Beszélnünk kell, mert úgy gondoljuk, hogy ezek a nagy bűnök és bűncselekmények nem tartoznak a rendszer természetéhez, hanem szégyenteljes taktikai hibák, illetve tragédiák.

Beszélnünk kell azért is, mert mi, akik felhívjuk a figyelmet a szocialista táborba vetett bizalomra, súlyos lelkiismereti válságtól szenvedünk – azóta, hogy Jugoszláviába nem jutnak el a segélyek, és azóta, hogy Nagy Imrét kivégezték – a becsületes olvasók előtt, akik elolvassák és elhiszik, amit írunk.

Nem akarunk könnyeket ontani, ahogy az imperialista táborban krokodilkönnyeket ontanak Nagy Imréért, mert tudjuk, hogy ők kihasználják Nagy Imre tragédiáját. Azért, mert ők is felelősek Nagy Imre haláláért, és azért is, mert e bűncselekmény gyöttri a lelkiismeretüket – ha egyáltalán van lelkiismeretük – egész életükön át. Ahogy gyötörni fogja kivégzői lelkiismeretét is.

Azok felelősek, akik elutasítottak minden javaslatot a békés együttélésre, a békés versenyzésre, az atomkísérletek leállítására és a konfliktusok okainak – melyek közül a gyarmatosítás a legfontosabb – felszámolására, mert ők azok, akik minden esélyt megadtak a sztálinistáknak, a despotáknak és a baloldalinak mondott bohócoknak a szocialista táborban. Az igazi szocialistákat a legnehezebb helyzetbe hozzák, gyengeséggel és gondatlansággal vádolják őket, és a békés politikájuk kudarcáról beszélnek, miközben az erőszak a nemzetközi élet nyelve, és a Nyugat meggyőzésének egyetlen eszköze.

Mi nem ontunk könnyeket Nagy Imréért ezekkel az emberekkel együtt, mert ők megsértik az igazságosságot, és nem tisztelik az emberséget, a hidegháború tüzeit táplálják, és minden igazságtalanul elvett életért felelősek, Rajjicért, a Rosenberg házaspárért és Nagy Imréért.

A könnyontásnak nincs itt a helye és az ideje. Dolgozni, küzdeni kell. Arra hívunk minden becsületes embert, akár Keleten, akár Nyugaton, hogy őszinte odaadással, konstruktív módon ítélje el ezt a bűncselekményt, és tartsanak össze.

A becsületesek küzdelme soha nem vall kudarcot, amennyiben összetartanak, együtt éreznek.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

EOL

Egyiptomi Országos Levéltár (Kairó)

2. Kiadott források és szakirodalom

Abdel-Ati

2011 Abdel-Ati, Abdallah Abdel-Salam Mohamed: Az egyiptomi–magyar diplomáciai kapcsolatok a két világháború közötti időszakban. In: *Mediterrán Világ*, 17. (2011) 5–14.

2015 Abdel-Ati, Abdallah Abdel-Salam Mohamed: *Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban*. Szeged, 2015.

Goldschmidt–Johnston

2003 Goldschmidt, Arthur Jr. – Johnston, Robert: *Historical Dictionary of Egypt*. 3rd ed. Lanham, 2003.

J. Nagy

2006 J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség*. Szeged, 2006.

Kámil

é. n. Kámil, Nagvá: Mahmúd: *Azmi ráid asz-szeháfa al-maszríja* [Mahmúd Azmi, az egyiptomi sajtó vezéralakja]. El-Káhira, é. n.

Nafi

1998 Nafi, Basheer M.: *Arabism, Islamism and the Palestine Question, 1908–1941: A Political History*. Reading, 1998.

Rizk

é. n. Rizk, Júnán Labíb: *Al-Ahrám diván al-haját al-muszavvara 1876–1882* [Al-Ahrám, történeti képeskönyv 1876–1882]. El-Káhira, é. n.

Sáringger–Abdel-Ati

2016 *A szuezi válság és Magyarország, 1956. Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Sáringger János. Az iratokat válogatta Sáringger János – Abdallah Abdel-Ati Abdesz-Szalám Mohamed. Bp., 2016. (Veritas Könyvek, 7.)

Szálih

2015 Szálih, Mohamed Ali: *Abden-Násszer fil-Vaszáik al-Ameríkija* [Abden-Násszer személyisége az amerikai iratokban]. El-Káhira, 2015.

ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR
IMRE NAGY AND JÁNOS KÁDÁR IN ARABIC EYES

In this article, I do not provide the well-known information about Nagy Imre's and János Kádár's family, childhood, private life, political career, historical role, major honours, works, etc. Here, I focus primarily on how the Arab media (press, TV channels, websites) and official circles (diplomats and politicians) portrayed these two opposing Hungarian personalities. In this piece, I used the highly confidential archival reports of the Egyptian Foreign Ministry (Embassy of Egypt in Budapest), which can be found in the Egyptian National Archives, concerning the Hungarian Revolution and Suez Crisis of 1956, as well as the relevant Arab print sources and Internet websites.

Otmán Hášem tunéziai miniszter diplomáciai útja az Egyesült Államok keleti partján

1865. október 3-án a *Persia* nevű gőzös fedélzetén megérkezett a New York-i kikötőbe Otmán Hášem (?–1867), III. Muhammad Szadok bej (1859–1882) tunéziai uralkodó különleges képviselője. A tunéziai–amerikai kapcsolatok történetében ez volt a második alkalom Szidi Szulejmán Mellimelli 1805. november 4-től 1806. szeptember 17-ig tartó küldetése óta, hogy tunéziai diplomata és kísérete kereste fel az Amerikai Egyesült Államokat.¹

Jelen tanulmány a Tuniszi Kormányzóságból az Egyesült Államokba érkező diplomáciai küldetés előzményeit – kitérve a tunéziai–amerikai kapcsolatok 1824–1865 közötti összefoglaló ismertetésére –, a látogatás fontosabb mozzanatait, illetve az amerikai politikai és katonai elit reakcióit kívánja bemutatni, elsősorban az amerikai napi- és hetilapok írásainak tükrében. Vajon az amerikai politikusok és állampolgárok ugyanolyan módon fogadták Szadok bej követét, mint elődjeik Mellimellit 1805-ben?

A tunéziai követség, amelynek Otmán Hášem volt a vezetője, három tunéziai tagból, Romero/Ramio Gaita ezredesből, a különleges képviselő *aide-de-camp*-jából, azaz katonai szárnysegédjéből, Antoine Conti lovagból (titkár és tolmács), valamint a providence-i Amos Perry amerikai tuniszi konzulból állt. Szadok bej elküldte követeit az Egyesült Államokba a róla készült ajándék festménnyel és egy Andrew Johnson elnöknek írt hivatalos levéllel, amelyben gratulációját fejezte ki a polgárháború befejezéséért és a béke helyreállításáért.² Emellett Hášem magával hozta Őfelsége másik levelét is Mary Todd Lincolnnak, melyben a bej azt írta:

* A szerző történész (PhD), tudományos kutató.

1 Amos Perry levele William H. Sewardnak, 1865. október 3. *Executive Documents*, 1866. 348–349.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 348–349.; *The New York Herald*, 1865. október 5.; *Evening Star*, 1865. október 5.; *Daily National Republican*, 1865. október 5.; *Baltimore Daily Commercial*, 1865. október 5. A 3600 tonnás *Persia* gőzhajó a Cunard Line társaság által üzemeltetett utasszállító volt 1855–1868-ban, 1856-ban elnyerte a rangos, úgynevezett Kék Szalag-díjat (Blue Riband) az Atlanti-óceán leggyorsabban történő áthajozásáért. *The Illustrated London News*, 1856. február 9. Mellimelli küldetéséhez magyarul lásd: Palotás, 2018. 186–198.; Palotás, 2015.

2 Perry, 1891. 96.; Seward, 1891. 295.; Perry levele Sewardnak, 1865. augusztus 30. *Executive Documents*, 1866. 347.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 347.; *The New York Herald*, 1865. október 5. A két levél arabról történő angol nyelvű, szó szerinti fordítását lásd: *Executive Documents*, 1866. 349–350.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 349–350. A Johnson elnöknek küldött levél magyar nyelvű fordítását lásd lejjebb. A bej által írt levelek mellett a tunéziai külügyminiszter is írt levelet Sewardnak. Musztafa levele Sewardnak, 1865. augusztus 29. ANT, Carton 252., Dossier 688. Doc. 2.; *Executive Documents*, 1866.

„Szeretnénk kifejezni önnek azt a fájdalmat, amelyet szívünkben érzünk szeretett férje szomorú halálának híre hallatán.”³

Hásem miniszter és kísérete az Egyesült Államok keleti partjának több városát, mint például az *Empire Cityt*, azaz New Yorkot, valamint Washington D. C.-t és Philadelphiát is meglátogatta október 3. és november 22. között. Az amerikai sajtó New Yorktól és Washingtontól a montanai Virginia Cityn és a nevadai Golden Hillen keresztül egészen Honoluluidig – *The New York Herald*, *Daily National Republican*, *The Montana Post*, *Gold Hill Daily News* és *The Pacific Commercial Advertiser* – részletesen és naponta beszámolt arról, hogy a tunéziaiak számos helyi és szövetségi vezetővel, katonai és haditengerészeti tiszttel, valamint egyszerű polgárokkal találkoztak ezen időszak alatt.⁴

Források

A tunéziai küldöttség 1865-ös, keleti parti tevékenységével nagy terjedelemben foglalkoztak az amerikai lapok. A jelen tanulmány elkészítése során áttekintett újságok közel 200 alkalommal számoltak be az eseményekről. Vajon a különböző történészek iránti ilyen fokú érdeklődés egyedülálló volt-e a korszak Amerikájában?

A 19. század első felében az újságok látványos fejlődésen mentek keresztül az Egyesült Államokban. Összehasonlításképpen: az 1830-as években kétszer annyi újság jelent meg Amerikában, mint Nagy-Britanniában. A század során ez a különbség csak tovább növekedett. 1850-ben az Egyesült Államokban kiadott lapok száma 2526-ra rúgott, közel félmilliárd éves példányszámmal. Az amerikai újságok többsége hetilap volt, de a napilapok száma is látványosan növekedett a század második felében. A nagyvárosi napilapok mind terjedelemben, mind méretben, mind pedig tartalomban igen változatosak voltak.⁵

Az ugrásszerű növekedést több tényező együttesen eredményezte, aminek csak egyik aspektusát jelentette a technikai fejlődés – például gőzhajtású nyomdák, gépi papír, elektromos távíró stb. – vagy a népesség növekedése. A kormányzati politika ugyanis nagymértékben hozzájárult az „információs forradalomhoz”, amikor a nyilvános tájékoztatást részesítette előnyben a magánkommunikációval szemben. Az 1792-es postai törvénynek (*Post Office Act of 1792*) köszönhetően ugyanis az újságok a hírek megosztásának és terjesztésének országos hálózataivá váltak.

349–350.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 349–350. A bejről készült olajfestmény Louis-Augustin Simil francia festő munkája volt, melyet Hásem adott át Johnson elnöknek október 30-án. Patterson, 1956.

3 Szadok bej levele Mary Lincolnnak, 1865. augusztus 29. *Executive Documents*, 1866. 350.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 350.

4 Az *Empire City* becenév eredete bizonytalan, azonban valószínűleg George Washingtonhoz köthető. Washington ugyanis a „jelenleg a Birodalom Székhelye (at present the Seat of the Empire)” szavakkal utalt New Yorkra James Duane polgármesternek írt 1785-ös levelében. Klein, 2001. XIX–XX. Emellett több újság is így nevezte a várost a követség idején. *Cleveland Daily Leader*, 1865. október 7.; *The New York Herald*, 1865. október 5.

5 *The News Media*. <https://americanantiquarian.org/earlyamericannewsmedia/exhibits/show/news-in-antebellum-america>.

A szabályozás egyrészt rendkívül alacsony postaköltséget szabott az újságok olvasók körében történő forgalmazásához, másrészt egyáltalán nem volt postaköltség a különböző szerkesztők között az információcseré során.⁶

A polgárháború időszakában, az események iránt mutatott olvasói érdeklődés következtében a napi- és hetilapok kiadott példányszáma ugrásszerűen növekedett az északi államokban. A Sumter-erőd 1861-es bombázását követő napon például a *The New York Herald* 135 ezer példányt nyomtatott ki, körülbelül ugyanannyit, mint a déli államok napilapjai összesen. A harctéri események írott beszámolóival mellett a vizuális, elsősorban fénykép (dagerrotípiá) általi megjelenítés is egyre nagyobb teret nyert a sajtóban. Matthew B. Brady készített elsőként rendszeresen fényképeket az amerikai történelemben az eseményekről, így a polgárháború ütközeteiről is, például Richmond városának romjairól. Emellett számos portrét is készített a kor vezetőiről, híres embereiről és politikusairól, mint például Andrew Jacksonról, John Quincy Adamsról, valamint Abraham Lincolnról. Brady 1860-ban nyitotta meg harmadik műtermét New Yorkban, ahol a tunéziai követségről is készített fényképeket 1865. október 6-án.⁷

Az 1850-es évekig kevés képi ábrázolás szerepelt az újságokban. Az első sikeres, illusztrációval ellátott újság kiadása egy angol bevándorló, bizonyos Henry Carter, alias Frank Leslie nevéhez köthető. Leslie a *London Illustrated News*-nél töltött évek tapasztalataival felvértezve 1855-ben alapította meg a *Frank Leslie's Illustrated Newspaper*-t, amely széles olvasóközönséget céltzott meg, elsősorban a híreseményekre és a szenzációkra fókuszálva. A polgárháború kezdetén egyéb hetilapok – például a *New York Illustrated News* és a *Southern Illustrated News* – is fejlődésnek indultak, ezek közül a legjelentősebb az 1857-ben alapított és az irodalmi tartalomra nagy hangsúlyt fektető *Harpers's Weekly* volt. Mind Leslie hetilapja, mind a *Harpers's Weekly* részletesen beszámolt a tunéziaiak 1865-ös küldetéséről, a cikkek illusztrációjához többek között a Brady által készített fotográfiák jelentettek alapot.⁸

A napilapok nagy számban ismertették Otmán Hásém és kísérete szinte minden napjának történéseit. Az 1835-ben James G. Bennett Sr. által alapított *The New York Herald* például, amely 1860-ban 77 ezer megjelent példányszámával az Egyesült Államok legnagyobb napilapjává vált, minimum 27 lapszámában követte részletesen nyomon a tunéziaiak útját New Yorkban és a keleti parton. A *Herald* október 12-i kiadásában egyenesen arról számolt be, hogy a tunéziaiak felkeresték a napilap New York-i nyomdájának épületét is. A követ élénken érdeklődött a látott technikai dolgok iránt, minthogy Tunéziában az újságírás, az amerikai lap állítása szerint, még csak gyerekcipőben jár. A korszak egyetlen tunéziai napilapja, a bej első számú újságja, az *Official Circular/Arra'id Attunisi (Er-Ra'd At Tunisi/L'Étendard tunisien)* csak limitált példányszámban jelent meg, és elsősorban hivatalos és állami

6 Richard, 1995. 25., 31., 36.

7 Jackson, 2010. 152., 478., 735. Vö. Gallman–Gallagher, 2015.

8 Jackson, 2010. 152. Vö. Wilson, 2013; *The New York Herald*, 1865. október 7.; *The News Media*; Abbott, 1855; *Frank Leslie's Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 84.; *Harper's Weekly, A Journal of Civilization*, 1865. október 21. 660.

történekekről számolt be, azonban emellett több helyi, valamint külföldi eseményről is közölt cikket.⁹

Az Egyesült Államokba látogató tunéziai követség előzményeiről és programjáról az amerikai napi- és hetilapok mellett számos elsődleges – levéltári és nyomtatásban megjelent – forrás áll rendelkezésünkre. A korai tunéziai–amerikai kapcsolatok kéziratos forrásaihoz egyrészt a Tunéziai Nemzeti Levéltárban, az *Archives Nationales de Tunisie*-ban is hozzájuthatunk. Ebben az intézményben található az 1799-es tunéziai–amerikai békeszerződés francia nyelvű változata és az 1824-es konvenció is. A Hásem diplomáciai küldetéséről szóló arab, francia és angol nyelvű dokumentumokat külön dossziében gyűjtötték össze, *Mission du Général Othman Hachem aux Etats Unis 1865* címszó alatt.¹⁰

Az Egyesült Államokban évtizedekre visszamenő hagyománya van az állami dokumentumok nyomtatásban történő megjelentetésének. Az Egyesült Államok Kongresszusa által kiadott számos dokumentum, így a kapcsolatokra vonatkozó levelezés is elérhető nyomtatott formában. Az 1865–1866-os, 39. Kongresszus első ülészakájának dokumentumait tartalmazó kiadvány 1866-ban jelent meg, és a Marokkóval és Tunéziával folytatott diplomáciai kapcsolatok dokumentumait is tartalmazza. Ezek a dokumentumok szintén olvashatóak az ugyancsak 1866-ban kiadott *Papers Relating to Foreign Affairs, Accompanying the Annual Message of the President to the First Session Thirty-Ninth Congress* elnevezésű kötetben, amely az Egyesült Államok 1864–1865-ös külpolitikájához kapcsolódó iratokat is közzéteszi.

A hivatalos állami dokumentumok mellett a kor vezető amerikai politikusainak életéről és levelezéséről szóló kiadványok szintén beszámoltak a tunéziai küldöttség tevékenységéről. Egyrészt a Frederic W. Seward által 1891-ben kiadott *Seward at Washington*, amely William Henry Seward, aki ekkor az Egyesült Államok külügyminisztere volt (1861–1869), fővárosi tevékenységét foglalta össze. William Seward október 6-án New Yorkban találkozott először Otmán Hásemmel, aki a külügyminiszter kérésére csak később indult tovább Washingtonba. Így Seward is jelen lehetett az Andrew Johnson elnökkel történő, október 30-i találkozón. Másrészt a Johnson elnök életét feldolgozó kiadvány is beszámolt a követségről. A John Savage által kiadott *Life and Public Services of Andrew Johnson* ugyanis a függelékben közölte a fehér házi fogadás részleteit.¹¹

A rendelkezésünkre álló másodlagos irodalom csupán néhány oldalon foglalta össze a küldetést, önálló tanulmány nem is jelent meg Otmán Hásem 1865. őszi amerikai útjáról. A Precious Muhammad tollából 2013-ban megjelent *Muslims & the Making of America* című munka például, amely a muszlimok korai jelenlétét mutatja be az amerikai történelemben, csupán pár sorban említette az 1865-ös tunéziai küldöttség tevékenységét. Ezzel együtt is kijelenthető, hogy az 1824–1865

9 Jackson, 2010. 117., 918.; *The New York Herald*, 1865. október 12. Az *Arra'id Attunisit* 1860. július 22-én alapította az akkori uralkodó, Szadok bej és minisztere, bizonyos Huszein Ibn 'Abdallah. Michon–Mollier, 2001. 353. A tunéziai napilapok kezdeteihez lásd: Smida, 1979.

10 ANT, Série Historique, Carton 252., Dossier 688.

11 Seward, 1891; *The New York Herald*, 1865. október 8.; Savage, 1866. 104–105.

közötti amerikai–tunéziai kapcsolatok vizsgálata nem különösebben kutatott téma a nemzetközi és az amerikai történetírásban.¹²

A Tunézia történetét bemutató szakirodalom ezzel szemben könyvtárnyi méretű. Első helyen a Magreb-térség történetét összefoglaló *History of the Maghrib in the Islamic Period* című monográfiát emelhetjük ki, a kötetből Tunézia újkori történetéről is képet kapunk. Továbbá összefoglaló képet kaphatunk a térség történelméről a Tunéziáról írt szakkönyvekből és monográfiákból is. Kenneth J. Perkins például, aki jelenleg a Dél-Karolinai Egyetem docense és a Magreb gyarmati korának specialistája, 1989-ben jelentette meg munkáját Tunéziáról. Végezetül Khélifa Chater francia nyelvű, *Dépendance et mutations pré-coloniales* című munkáját emelhetjük ki, amely az 1815 és 1857 közötti tunéziai eseményeket helyezte vizsgálódásának középpontjába.¹³

Tunézia és az Egyesült Államok a 19. század első felében

Az Egyesült Államok érdeklődése az Oszmán Birodalom észak-afrikai tartományai – Algír, Tunisz és Tripoli –, valamint Marokkó iránt a 18. és a 19. század fordulóján igen jelentősnek mondható. Az érdeklődés középpontjában, a muszlim államok kalózkodásával szoros összefüggésben, elsősorban az Algíri és a Tripoliszi Kormányzóság állt. Ugyanakkor a tunéziai–amerikai kapcsolatok hasonlóan fontosak és időnként meglehetősen törekenyek voltak az 1797–1824 közötti időszakban.

Hammúda pasa bej, Huszainida uralkodó (1782–1814) hosszú uralkodása elején felvette a kapcsolatot az Egyesült Államokkal, szerződést kötött (1797, 1799), illetve többször is nézeteltérésbe került vele a Tripoli elleni amerikai háború (1801–1805) időszakában. 1805 tavaszán–nyarán majdnem háború tört ki a két állam között, a krízis megoldása érdekében Szidi Szulejmán Mellimelli tunéziai követ az Egyesült Államokba utazott. A baráti viszony a két állam között végül az 1824-es konvenció aláírásával állt helyre.¹⁴

A tunéziai–amerikai kapcsolatok az 1830-as években nagymértékben vesztettek jelentőségükből, ami több tényező együttes hatásával magyarázható. Egyrészt a francia monarchia 1830-ban elfoglalta az Algíri Kormányzóságot és véget vetett a földközi-tengeri muszlim kalózkodásnak, másrészt 1835-ben II. Mahmud oszmán szultán (1808–1839) visszaállította a közvetlen szultáni hatalmat Tripoli felett. Az amerikai vezetés egyre inkább úgy gondolta, hogy Észak-Afrika stratégiaiilag a francia érdekszférához tartozik, miközben az Egyesült Államok érdekeltségei a világ más részein vannak. 1823-ban a Monroe-doktrína is megfogalmazta azt, hogy az Egyesült Államok nem avatkozik bele az európai államok gyarmatainak ügyeibe. Gazdasági értelemben Tunézia amerikai mércével mérve elhanyagolható tényező és piac volt a 19. század második felében. Ekkorra az Egyesült Államok

12 Muhammad, 2013. 55–56.

13 Abun-Nasr, 1971; Perkins, 1997; Chater, 1984.

14 Palotás, 2018. 156–159., 177–199.; Palotás, 2015.

hatalmas belső gazdasági rendszert hozott létre, ezért a kereskedelmi kapcsolatok Tunéziával jelentőségüket veszítették.¹⁵

Az amerikaiak kis érdeklődést mutattak Észak-Afrika iránt a 19. század első felében, mégis számos konzuli tisztségviselő teljesített különféle feladatokat a Tuniszi Kormányzóságban egészen 1881-ig. Mordecai Manuel Noah és Amos Perry konzul például úgy tekintett megbízatására, mint egy lehetőségre, hogy jobban megismerje a vidéket, a kormányzóság lakosait, illetve azok szokásait. Perry, aki 1862-től töltötte be a konzuli tiszteket, két munkát is megjelentetett 1869-ben és 1891-ben Tunéziáról, annak vezetőiről és történelméről (*Carthage and Tunis, Past and Present* és *An Official Tour along the Eastern Coast of the Regency of Tunis*).¹⁶

Algír franciák általi annexiója nemcsak az amerikai Magreb-politikában volt fordulópont, hanem a Tuniszi Kormányzóság történetében is. Az esemény hatására és az egyre agresszívabb európai nyomás miatt a Huszainida uralkodó elit rádöbent arra, hogy nyugati mintára modernizációs lépéseket kell tenni Tunéziában. Ennek értelmében az uralkodók egy sor politikai, társadalmi és gazdasági reformot hajtottak végre ezekben az években. I. Ahmed bej (1837–1855) jelentős lépéseket tett a tunéziai hadsereg modernizálása érdekében, valamint a muszlim uralkodók közül elsőként törölte el a rabszolgaságot országában. A rabság és rabszolgaság kérdése sarkalatos és érzékeny pontot jelentett a Magreb és az európai államok közötti kapcsolatban a 17–19. században. A keresztények rabságának az Edward Pellew admirális, Exmouth első vikomtja vezette, egyesült angol–holland flotta vetett véget Tunéziában 1816 áprilisában.

Ezzel szemben Ahmed bej emancipációs törekvéseit elsősorban a belső meggyőződés és csak részben a külső hatás – például Sir Thomas Reade tuniszi angol főkonzul (1836–1849) tevékenysége – motiválta, amikor több különálló dekretumban felszámolta a rabszolgaság intézményét királyságában. Elsőként 1841 augusztusában bezáratta a tuniszi *al-Birka*-i rabszolgapiacot. Második, 1842. decemberi rendeletének értelmében tilos lett fekete rabszolgákat behozni a kormányzóságba. Végezetül 1846. január 24-én a bej körlevélben értesítette a tuniszi konzulokat, hogy mindenki, aki Tunéziában született, mostantól kezdve szabad ember.¹⁷

15 Manai, 2014.; Abun-Nasr, 1971. 235–238., 303–304.

16 Amos Perry (1812–1899) a massachusettsi Natickben született 1812. augusztus 12-én. A Harvard Egyetemen végzett tanulmányait követően tanárként dolgozott Providence-ben és New Londonban (1837–1895). 1852–1855 között került először kapcsolatba Európával, és ekkor utazott el Egyiptomba, Palesztinába és Görögországba. Harmadik útja idején, 1861-ben nevezte ki Lincoln konzulnak a tuniszi bej udvarába. Konzuli állását követően számos tisztséget töltött be Providence városában: a Rhode Island-i Történelmi Társaság (Rhode Island Historical Society) titkára és a Rhode Island-i Numizmatikai és Régészeti Társaság, Philadelphia (Rhode Island of the Numismatic and Antiquarian Society of Philadelphia) alelnöke stb.

17 Abun-Nasr, 1971. 259–261.; Brown, 1974. 261–303., 321–325.; Chater, 1984. 509–517., 548–553.; Perkins, 1997. 20. Egyiptomban 1884-ben, Marokkóban 1922-ben, Tripolitániában 1951-ben törölték el a rabszolgaságot. Ezzel szemben Mauritánia csak 1984-ben szüntette be ezt a tevékenységet. Az Oszmán Birodalomban I. Abdul-Medzsid dekretuma értelmében zárták be a rabszolgapiacot 1846 decemberében. Haven, 2006. 59. Exmouth expedíciójáról: Chater, 1984. 254. A rabszolgaság tunéziai eltörléséhez: ANT, Série Historique, Carton 230., Dossier 421.; Montana, 2013. 74–114.; Haven, 2006. 53–54., 72–73.; Brown, 1974. 321–325.; Chater, 1984. 548–553.

„Most tehát helyénvalónak gondoltuk közzétenni, hogy eltöröltük a rabszolgaságot az uralmunk alatt álló összes területen. Mivelhogy szabadnak tekintünk minden rabszolgát, aki területünkön tartózkodik, és nem ismerjük el tulajdonként tartásuk törvényességét.”¹⁸

Jelentős reform köthető Ahmed utódja, Muhammad bej (1855–1859) nevéhez is. 1857-ben, mely dátum mérföldkőnek tekinthető az ország alkotmányos fejlődésében, hirdették ki az úgynevezett *Ahd al-amamot*, ami gyakorlatilag az alkotmány előfutára volt. Az alkotmányt – az elsőt a maga nemében a muszlim világban – 1861-ben hozták nyilvánosságra. A rabszolgaság eltörlésével ellentétben, ezt az alkotmányt az 1864-ben kirobbant parasztfelkelés miatt az utolsó független Huszainida uralkodónak, Szadok bejnek vissza kellett vonnia. Hajreddin, a bej miniszterelnöke szintén politikai és gazdasági reformokat sürgetett. A modernizációs törekvések ellenére a bardói szerződés értelmében Tunézia a francia monarchia protektorátusává vált 1881. május 12-én.¹⁹

A Tuniszi Kormányzáságban 1841 és 1861 között bevezetett reformok közül a rabszolgaság eltörlése kapta a legnagyobb figyelmet a polgárháború előtti Amerikában. Az amerikai újságok – mint például a *The New York Herald* vagy az *Alexandria Gazette and Virginia Advertiser* – már 1843 januárjában beszámoltak a tunéziai kormány rabszolgaság-ellenes tevékenységéről. A rabszolgaság 1846-os eltörléséről szintén több újság is cikkezett. Az *Anti-Slavery Bugle* például közölte Ahmed leveleit is, melyeket Sir Reade-nek és a többi konzulnak írt. Az amerikai politikusokra nagy hatással volt a rabszolgaság muszlim megítélése. Egyrészt Charles Sumner, Massachusetts szenátora (1851–1874) a berber államok²⁰ kalózkodását megemlítve, beszédeiben és írsaiban élénken kritizálta az amerikai rabszolgaság intézményét. 1847-ben a bostoni Kereskedelmi Könyvtár Egyesületében (Mercantile Library Association) tartott előadásában például megállapította, hogy a muszlimok által tartott rabszolgák viszonylag megfelelő és jó bánásmódban részesülnek.²¹ Az 1846-os tuniszi események konkrét érvként szolgáltak a massachusettsi Horace Mann szenátor (1848–1853) 1849. február 23-án, illetve 1850. február 15-én, a Képviselőházban elmondott felszólalásaiban is. „A tuniszi bej [Ahmed] a mohamedán [iszlám] vallás fényében cselekedve eltörölte azt [rabszolgaság]. A perzsa papok szerint, hagyományosan magától Mohamedtől származik az a fel fogás, miszerint »az emberek között a legrosszabb az, aki kereskedik velük.«” (1849-es beszéd.) „Tunisz, egy berber állam, és hozzátehetem, ez a kegyetlen/vad állam eltörölte a rabszolgaságot. A mohamedanizmus megelőzi a kereszténységet, és példát mutat az erkölcsiségre.”²² (1850-es beszéd.)

18 Montana, 2013. 156. Appendix C – Circular Letter addressed by Ahmad Bey to all consuls announcing to them the abolition of slavery throughout his Dominions, FO 84/648, NA, Kew.

19 Abun-Nasr, 1971. 264–268., 279.; Perkins, 1997. 120–121.; Chater, 1984. 593–596.

20 Angolul *Barbary States*: Marokkó, Algír, Tunisz és Tripoli összefoglaló elnevezése a nyugat-európai és az észak-amerikai diplomáciatörténetben. Magyarul: Berberföld vagy Berberia.

21 *The New York Herald*, 1843. január 8.; *Alexandria Gazette and Virginia Advertiser*, 1843. január 10.; *The Norther Galaxy*, 1846. március 31.; *Anti-Slavery Bugle*, 1846. október 15.; Muhammad, 2013. 53., 55.; Sumner, 1853; Sumner, 1860.

22 Mann, 1849. 2.; Mann, 1850. 18.

Szadok bej minisztere, Huszein Ibn 'Abdallah is, aki az 1820-as években született a Fekete-tenger partvidékén, az Észak-Kaukázusban (Cserkeszország) és az egyike volt az utolsóknak, akiket eladtak a tunéziai uralkodóknak, 1856 tavaszán közvetett módon kapcsolatba került az Egyesült Államokkal. Ahmed bej udvarában az állam szolgája, *mameluk/mamluk* volt, és számos tisztséget is betöltött, ő volt például a tunéziai önkormányzat első elnöke (1858–1865) is. 1853–1856-ban a bej utasítására hosszabb időt töltött Hajreddin társaságában Párizsban, ahol egy amerikaival is találkozott az Operában. A miniszter társaságában szabadon tartózkodott egy színes bőrű is, mely gyakorlat az amerikai véleménye szerint felháborító volt: „Mit csinál ez a néger a szalonban, ahol vagyunk? Mióta adtok engedélyt rabszolgáknak arra, hogy egyenlők legyenek?” Huszein erre csak annyit válaszolt, hogy „Nyugodj meg, barátom, Párizsban és nem Richmondban vagyunk!”²³



1. kép. Otmán Hássem

Nyolc évvel később, 1864-ben Amos Perry kifejezett kérésére Huszein kifejtette a tunéziai álláspontot a rabszolgaság kérdéséről, 1846-os eltörléséről és annak hatásairól. A választ a konzul rögtön továbbította Seward külügyminiszternek is. A miniszter – aki Perry szavaival élve „egyike a legtisztelietreméltóbb és legtekintélyesebb embereknek ebben a kormányzóságban”²⁴ – a Koránra hivatkozva kifejtette, hogy a rabszolgaság elfogadott volt a Próféta korában, azonban az emberek jól kellett bánni – szállás, élelem, személyes bánásmód stb. –, különben szabadon kellett engedni őket. Emellett az volt a véleménye, hogy elsősorban gazdasági megfontolások miatt a rabszolgaságot fel kell számolni.²⁵ „Ezért van úgy, hogy azok az országok jobban fejlődnek, ahol rabszolgaság nélkül áll fenn a szabadság, mint ahol a szabadság és a munka sérelmére áll fenn a rabszolgaság. (...) A szabad emberek által önként elvégzett munka mennyisége sokkal nagyobb, mint amennyit ki

23 Oualdi, 2020. 22–23., 31. Vö. Touili, 1994. A párizsi incidensről: Haven, 2006. 71.; Huszein levele Perrynek, 1864. november. *Executive Documents*, 1866. 342.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 342. 1867 nyarán–őszén Huszein maga is elutazott az Egyesült Államokba, és járt New Yorkban és Washingtonban is. Oualdi, 2020. 33.

24 Perry levele Sewardnak, 1864. december 7. *Executive Documents*, 1866. 339.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 339.

25 Muhammad, 2013. 51–53.

lehet kényszeríteni a szerencsétlen rabszolgáktól. Ugyanakkor [ez] végtelenül elfogadhatóbb és előnyösebb a társadalom számára is.”²⁶

Szadok bej 1865 júniusában jelentette be hivatalosan, gratulálva a polgárháború lezárásáért, hogy követet kíván küldeni az Egyesült Államokba. Az amerikaiak örömmel értesültek arról, hogy Otmán Hásemet (1. kép)²⁷ jelölték ki a küldetés vezetőjének, aki Perry megállapítása szerint „Tunisz egyik legkiválóbb családjához tartozik, és jelentős diplomatatapasztalattal rendelkezik”.²⁸

Hásem az Empire Cityben és a Niagara-vízesésnél, október 3–24.

A *Persia* gőzös október 3-án este érkezett meg a New York-i kikötőbe, ahol a tunéziai küldöttséget Preston King és Abraham Wakeman fogadta. Rögtön ezt követően szállásukhoz, az Astor House-hoz kocsikáztak. Az újságok – ahogyan a *The New York Herald* is – részletesen beszámoltak a vendégekről, akik, mint írták, nem a hagyományos értelemben vett afrikaiak, inkább mórok és törökök; kulturált emberek és kitérően beszélnek franciául. A *Daily National Republican* szerint Hásem és Gaita majdnem úgy beszél franciául, mint maguk a párizsiak. Hásem körülbelül ötvenéves, ízig-vérig katonamester, aki fekete öltönyt és török fezt viselt.²⁹

A követség már New York-i tartózkodása alatt is igyekezett mindent megnézni és a lehető legtöbb emberrel találkozni a városban. Így rögtön október 6-án el is indultak, hogy felfedezzék a várost. Szállásukból kilépve végigkocsikáztak a Broadwayen. Az első hely, ahol megálltak, Matthew Brady fényképezési galériája (Brady's Photographic Gallery) volt. Itt megtekintettek minden jelentősebb fényképet – katonai és haditengerészeti vezetőkről északon és délen –, illetve komolyan érdeklődtek az amerikai nemzet történetének fontosabb eseményei iránt.³⁰ A látogatás végén mind a tagokról, mind Perryről fényképeket készítettek (2. kép).³¹

26 Huszein levele Perrynek, 1864. november. *Executive Documents*, 1866. 342.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 342.

27 Frank Leslie's *Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 84.

28 Perry levele William Hunter megbízott külügyminiszternek, 1865. június 24. *Executive Documents*, 1866. 346.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 346. Az amerikai újságok jól informáltak voltak a tunéziai eseményekről, és már májusban beszámoltak a követküldési szándékról. *Evening Star*, 1865. május 12.; *Chicago Tribune*, 1865. május 13.; *The Weekly Ottumwa Courier*, 1865. május 18. Perry véleményéhez lásd: Perry levele Sewardnak, 1865. augusztus 30. *Executive Documents*, 1866. 347.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 347.

29 *The New York Herald*, 1865. október 5., 6.; *Cleveland Daily Leader*, 1865. október 7.; *Evening Star*, 1865. október 5.; *Daily National Republican*, 1865. október 6.; *Baltimore Daily Commercial*, 1865. október 6.; *Frank Leslie's Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 84.; *Harper's Weekly, A Journal of Civilization*, 1865. október 21. 661. Preston King New York állam képviselője és szenátora volt 1857 és 1863 között, Johnson elnök 1865-ben kinevezte a New York-i kikötő vámszedőjének. Abraham Wakeman szintén New York képviselője volt 1855 és 1857 között, emellett 1864-ben kinevezték a New York-i kikötő felügyelőjének, állását 1869-ig töltötte be. Lásd: *Biographical Directory of the United States*; Wakeman, 1900. 218.; Ward, 1910. 264.

30 *The New York Herald*, 1865. október 7.; *Harper's Weekly, A Journal of Civilization*, 1865. október 21. 661.

31 National Portrait Gallery, https://npg.si.edu/object/npg_NPG.81.M2749 (letöltés: 2021. március 8.).



2. kép.
Amos Perry,
Antoine Conti,
Otmán Hássem és
Ramio Gaita
(balról jobbra)

A körút következő állomását a New York-i Történelmi Társaság (New York Historical Society) jelentette, ahol a tunéziaiak élénken érdeklődtek a kiállított tárgyak iránt, az egyiptomi gyűjtemény például különösen lenyűgözte őket. Ezt követően a Wall Streeten kocsikáztak, és a részvénytőzsdéhez mentek, ahol megtudták, hogy mi a különbség a „bika” és a „medve” között. A *Herald* nem értesült arról, hogy a követség tagjai vettek volna részvényt, de földjüket valóságos „elízium”-nak nevezte, hiszen semmit sem tudtak Jay Cooke-ról vagy „nemzeti áldásáról”. Este visszatértek hoteljükbe, ahol hagyományos Astor-stílusban megvacsoráztak, hogy ezt követően a szervezők meghívására megnézzék az úgynevezett New York-i Amerikai Intézet vásárát (American Institute Fair).³²

Hássem és kísérete este a Fourteenth Streeten felkereste Richard M. Blatchford otthonát. Itt találkoztak első alkalommal Sewarddal, aki megkérte őket, hogy halasszák el Washingtonba történő indulásuk napját, mivel ő is jelen szeretne lenni az elnökkel való találkozásukon. A vásáron, ahol bizonyos Mr. Carpenter és Hall tábornok fogadta őket egy rendőrosztagnak kíséretében, körbementek a zsúfolt pavi-

32 *The New York Herald*, 1865. október 7.; *Harper's Weekly, A Journal of Civilization*, 1865. október 21. 661.; Jackson, 2010. 918–919. A tőzsde világában sajátos elnevezésekkel illetik a felfelé tartó, emelkedő piacot és a csökkenő piacot. Amikor a piac jól teljesít, és növekszik, azt *bullish*, magyarul bikapiacnak nevezik. Ennek ellentéte a *bearish*, azaz medvepiac. Jay Cooke amerikai befektetési bankár volt, pénzügyi szakemberként befektetéseivel az uniós kormányzat háborús erőfeszítéseit segítette a polgárháborúban. Oberholtzer, 1907. Az American Institute által tartott mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, illetve művészeti vásárt 1829-től 1897-ig évente megtartották New Yorkban. Az eseményt tekintik az Egyesült Államok első vilákkiállításának. Jackson, 2010. 335.



3. kép.
A New York-i
Amerikai Intézet
36. éves vására,
1865

lonok között és megnézték minden érdekes amerikai találmányt,³³ ami közel három órát vett igénybe. Joseph A. Haskin tábornok, akivel napközbe találkoztak, megmutatta nekik bizonyos Miss O’Conor varrógépét is (3. kép).³⁴

Október 7-én, minthogy nem mentek tovább a fővárosba, a követség folytatta New York megismerését. Szállásukat körülbelül délután 1 órakor hagyták el, és a High Bridge felé vették az irányt. Az út során Perry számos történetet mesélt az útba eső helyekről. Hásemnek és kíséretének nagyon tetszett a város geometriai elrendezése, a hídnál lenyűgözte őket a szemük elé terülő látvány. A túlparton megnézték a Düsseldorf Galériát (Dusseldorf Gallery), ahol számos *chefs d’oeuvre*, azaz mestermű volt kiállítva. A *The New York Herald* megállapította, hogy mivel Tuniszban nagyon szeretik a művészeteket, a követség nagy örömmel nézte végig a kiállított képeket. Két festmény, a *Sziklás-hegység látképe*, illetve a *Washington és tanácsadói* különösen tetszett nekik, ezért megkérdezték a konzult, hogy kaphatnak-e másolatokat a bejnek. Ezt követően megtekintették a Harpers Kiadó épületét (Harpers’ Establishment) is. Tuniszban kevés volt a publikált könyv, így nagyon érdekelték őket az ott látottak. A nap megkoronázásaképpen a követség színházba ment este.³⁵

33 *The New York Herald*, 1865. október 7.; *The Norfolk Post*, 1865. november 1.; *The Daily Phoenix*, 1865. október 17. Richard Blatchford, aki ügyvédként dolgozott és rendszeresen részt vett a politikai életben New Yorkban, Seward külügyminiszter főiskolai (Union College) osztálytársa és barátja volt. Hannan–Herman, 2008. 124–125. Joseph Abel Haskin a mexikói–amerikai háború veteránja volt és részt vett a Cerro Gordói az ütközetben, amelyben a bal karját is elvesztette, és a chapultepeci csatákban. A polgárháború során dandártábornoki rangot szerzett 1865. március 13-án. Eicher–Eicher, 2001. 286.; Sifakis, 1988. 292.

34 *Frank Leslie’s Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 57.

35 *The New York Herald*, 1865. október 8.; *Harper’s Weekly, A Journal of Civilization*, 1865. október 21. 661.; Jackson, 2010. 594. A Düsseldorf Galériát 1849-ben nyitották meg a Broadwayen. A kiállított képek tulajdonosa bizonyos John Godfrey Boker volt. Voorsanger–Howat, 2000. 58–59. A Harper Establishment-hez lásd: Abbott, 1855.

Hásem és kísérete nemcsak a város kulturális életébe vetette bele magát teljes lendülettel, hanem annak katonai életébe is. Október 9-én, hétfőn Charles H. Bell admirális meghívásának eleget téve megtekintették a Brooklyni Haditengerészeti Hajógyárat (Brooklyn Navy Yard). A hét első napja úgy kezdődött, hogy délelőtt 10 órakor Hásem tiszteletét tette a városházán, és találkozott Charles G. Gunther polgármesterrel. A fogadás ideje alatt egy jegyespár, bizonyos August Willner, aki az uniós hadseregben szolgált, és Augusta Hininger New York-i lakos kívánt összeházasodni. A tunéziai küldöttség tanúja volt az esküvőnek, Hásem pedig aláírásával is ellátta a házassági anyakönyvi kivonatot, valamint egy rövid beszédet is intézett tolmácon keresztül az ifjú párhoz.³⁶

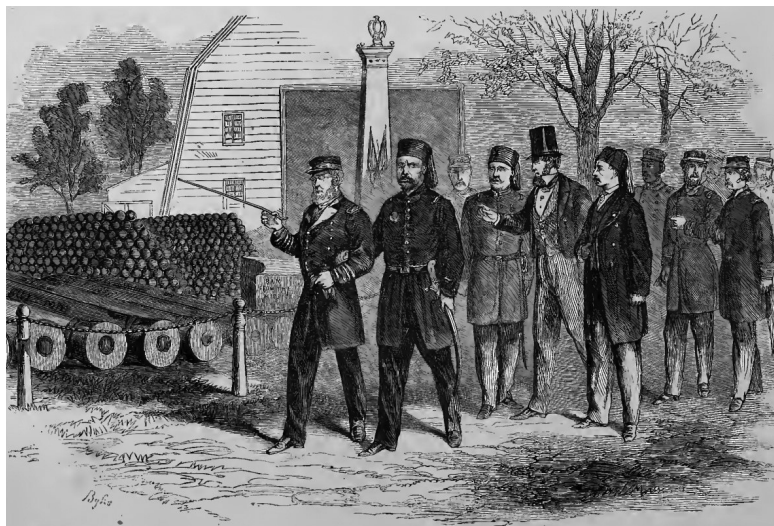
A tunéziai vendégek délután 1 órakor keresték fel a Brooklyni Haditengerészeti Hajógyárat, ahol tengerészgyalogosok fogadták őket. A Lyceumban vagy Tengerészeti Múzeumban Alexander M. Pennock kapitánnyal és Stephen D. Trenchard parancsnokkal is találkozottak, akik Bell admirális irodájához kísérték őket. A bázison zenei élményben is részük volt, ugyanis Sam Curry vezényletével a *Vermont* nevű gőzös zenekara, mely részt vett a gettysburgi csatában, zenélt. A Lyceumból a követség a gépterembe, majd a száraz dokkba ment, ahol egy új szlúp, a 3000 tonnás *Wampanoag* állt javítás alatt. A követség figyelmét teljesen lekötötték a Bell által mutatott dolgok, illetve mindent el is magyaráztak nekik, amire kíváncsiak voltak (4. kép).³⁷ Ezt követően megtekintették a hatalmas *Monongahela* és a *Lackawanna* szlúpokat. Végül Pennock kapitány szállására, a Flushing Avenue-ra mentek, ahol a polgárháború egyik legismertebb tengeri alakjával, David G. Farragut altengernaggyal is találkozottak. Hásem és kísérete a hosszú napot követően körülbelül 5 órakor tért vissza az Astor House-ba.³⁸

A következő nap a tunéziaiak meglátogattak számos, New Yorkban található jótékonyági intézményt. Október 11-én, szerdán pedig szintén egy nagyobb körutat tettek az *Empire City*ben. Közvetlenül reggeli után a követség tagjai a Castle

36 *The New York Herald*, 1865. október 10.; *Frank Leslie's Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 84.; *Daily National Republican*, 1865. október 10. Charles Heyer Bell az Egyesült Államok haditengerészetének ellentengernagya volt (kinevezése 1866. július 25-én), részt vett az 1812-es háborúban, a második amerikai–berber háborúban, valamint a polgárháborúban (a mediterrán és a csendes-óceáni flotta parancsnoka 1860–1861-ben és 1862–1864-ben). 1865-től 1868-as visszavonulásáig a Brooklyni Haditengerészeti Hajógyár parancsnoka volt. Eicher–Eicher, 2001. 126.; Coddington, 2016. 334. A brooklyni hajógyárhoz lásd: *Harper's New Monthly Magazine*, 1870. 1–13.; Berner, 1999. Charles Godfrey Gunther a Demokrata Párt képviselője volt, 1864 és 1866 között New York polgármestere. Jackson, 2010. 562.; *Harper's Weekly, A Journal of Civilization*, 1863. december 18.

37 *Frank Leslie's Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 84.

38 *The New York Herald*, 1865. október 10.; *Frank Leslie's Illustrated Newspaper*, 1865. október 28. 84. Alexander Moseley Pennock a polgárháborúban kapitánnyként – USS Benton (1862), USS Black Hawk (1864), USS Franklin (1865) – szolgált, és a háború után, 1872. július 19-én ellentengernaggyá léptették elő. Eicher–Eicher, 2001. 425.; Wilson–Fiske, 1898. 718. Stephen Decatur Trenchard szintén az Egyesült Államok haditengerészetének ellentengernagya volt (kinevezése 1875. augusztus 10-én), a polgárháborúban is szolgált. 1865 júliusában nevezték ki kapitánnyá, majd 1866 és 1869 között a brooklyni hajógyárban szolgált. Maclay, 1898. 341–342. David Glasgow Farragut részt vett az Egyesült Államok összes jelentősebb tengeri háborújában az 1800-as években. A Mobile Bay-i csata (1864. augusztus 4.) után lett híres, amikor „Átkozott torpedók, teljes sebességgel előre!” felkiáltással utasította kapitányait, hogy vonuljanak az öbölbe. Sifakis, 1988. 212–213.; Eicher–Eicher, 2001. 231–233.



4. kép.
A tunéziaiak
Bell admirális
kíséretében
megtekintik
a Brooklyni
Haditengerészeti
Hajógyárat

Garden és a dokkok felé vették az irányt, ahol lenyűgözte őket a folyón lévő hajók száma. Tuniszban nem láthatnak ilyen hajóforgalmat, emellett a *The New York Herald* állítása szerint a New York-i dokkok, a liverpoolit leszámítva valószínűleg a legnagyobbak a világon. A dokkok szemügyre vételét követően a követség a *Herald* épületét is felkereste. Tunéziában több angol nyelvű újság mellett az amerikai lap is jelen volt ebben az időszakban, a bej is jól ismerte. A *Herald* épületében a tunéziaiak megnézték a szerkesztői szobákat is. Itt csatlakozott hozzájuk az újság fordítója, aki körbevezette a távoli vendégeket, és megmagyarázott mindent, ami a nyomtatással kapcsolatos. Hásem rövid beszédet mondott arabul, melyben kifejezte reményét, hogy a látottakat alkalmazni tudják majd Tuniszban. Továbbá kijelentette, hogy a *Herald* egyike volt a legkiválóbb intézménynek, amelyet amerikai látogatásuk során eddig megnéztek.³⁹

A csütörtöki napon Hásem megnéztett számos New York-i iskolát is. A *Herald* állítása szerint az oktatás Tuniszban csak az alapok és a Korán tanítására szorítkozik, illetve az arisztokrácia külföldre küldi tanítatni gyerekeit. Emellett a nők, mint minden keleti országban, az oktatást tekintve hátrányt szenvednek. Az újság remélte, hogy a követség tagjainak álláspontja meg fog változni a látottak következtében, minthogy Amerikában a nők nagy szabadságnak örvendenek. Az első iskola, amelyet megnéztek, a Szabad Akadémia/Egyetem (Free Academy/The City College of New York) volt, ahol Horace Webster elnök fogadta őket. Webster több intézetet is megmutatott a vendégeknek, majd ezt követően csatlakoztak bizonyos professzor Owenhez és Dochertyhez a nők számára fenntartott 47. számú iskolánál, a Tweenth Streeten. Hásem itt is beszédet mondott, melyet Perry fordított le

39 *The New York Herald*, 1865. október 10., 12. A Castle Garden vagy Castle Clinton/Fort Clinton egy kör alakú erőd a Battery Parkban, Manhattanben. Az erőd 1808 és 1811 között épült, és 1855-től az első amerikai bevándorló állomás volt Ellis Islandet megelőzően. Jackson, 2010. 213.

a hallgatóságnak. Ezt követően megtekintették a 35. számú iskolát is a Thirteenth Streeten, majd megnézték a Kereskedelmi Könyvtárat (Mercantile Library) és az Amerikai Földrajzi és Statisztikai Társaság (American Geographical and Statistical Society) épületét is.⁴⁰

Tíz, New York városában eltöltött nap után Hásem és kísérete egy hosszabb útra indult október 13-án este. A tunéziaiak Troy felé utazva október 17-én megérkeztek a Niagara-vízeséshez, és a természeti csoda teljes mértékben lenyűgözte őket. Hásem például csodálattal jegyezte meg, hogy „Isten világosabban beszélt alkotásai által, mint ahogy az ember beszél, bármilyen hatalom birtokában is legyen”.⁴¹ A visszaúton, kitérővel, Richmondban a Ballard House-ban szálltak meg, ahol Alfred H. Terry tábornok és Edward W. Smith tábornok vendégei voltak.⁴²

A követség október 24-én tért vissza New Yorkba, és ekkor ismét Brooklyn környékét vette szemügyre. A nap első felében Moses F. Odell vendégei voltak, majd délután elmentek a Sand st. M. E. Sabbath Schoolba. Moses Odell bemutatta Hásemet a tanulóknak, és elmagyarázta neki az amerikai vasárnapi iskola jellemzőit (az itt dolgozók, mivel önkéntesek, nem kapnak pénzt). Ezután megtekintették az iskola intézeteit is. Hásem az iskolában elmondott beszédében kijelentette, hogy számos helyen volt már az Egyesült Államokban, mégis a vasárnapi iskola morális és vallásos indíttatása teljesen lenyűgözte őt.⁴³

Az amerikai politikai és katonai elit vendégeként, Washington, október 26. – november 6.

Hásem és kísérete október 24-én hagyta el New Yorkot, és indult el Philadelphia érintésével Washingtonba, hogy hivatalosan találkozzanak Seward külügyminiszterrel és Johnson elnökkel. Október 26-án este érkeztek meg a washingtoni vasútálló-

40 *Daily National Republican*, 1865. október 13.; *The New York Herald*, 1865. október 14. A Szabad Akadémiát, a mai The City College of New Yorkot 1847-ben alapították, és első elnöke Webster volt, aki a korábbi egyetemi oktatói tevékenységét (West Point, Geneva College) követően töltötte be ezt a posztot egészen 1869-ig. *The New York Herald*, 1871. július 13.; Jackson, 2010. 255–256. Az 1820-ban alapított Kereskedelmi Könyvtár, amelyet 2009-ben neveztek át Center for Fictionra, New York egyik közkönyvtára. Az Amerikai Földrajzi és Statisztikai Társaságot, a legrégebbi amerikai földrajztudományi szervezetet 1851-ben alapították. Uo. 828–829.

41 *West-Jersey Pioneer*, 1865. november 25.

42 *The Nashville Daily Union*, 1865. október 15.; *Chicago Tribune*, 1865. október 20.; *Dodgeville Chronicle*, 1865. október 26. Alfred Howe Terry az unió tábornoka volt, a polgárháború több ütközetében is – első Bull Run, Proctor’s Creek stb. – részt vett, majd 1886-ban dandártábornokká léptették elő. Eicher–Eicher, 2001. 524.; Sifakis, 1988. 645–646. Edward Worthington Smith szintén harcolt a polgárháborúban, a 15. vermonti önkéntes gyalogos ezred parancsnoka volt 1862 és 1866 között. Eicher–Eicher, 2001. 494.

43 *Baltimore Daily Commercial*, 1865. október 25. Moses Fowler Odell New York-i demokrata képviselő (1861–1865), emellett haditengerészeti tisztviselő is volt Brooklynban 1865-től egészen haláláig. *Biographical Directory of the United States*; *Harper’s Weekly, A Journal of Civilization*, 1862. június 14.

másra, ahol a külügyminisztériumtól Thomas C. Cox és James Donaldson fogadta őket. Ezt követően hintóval szállásukra, a Willard Hotelbe mentek.⁴⁴

A tunéziaiak a főváros kulturális életének megismerése mellett az uniós kormányzat és intézményeinek működésébe is betekintést nyerhettek. Október 27-én reggel ugyanis először a külügyminisztériumba (State Department) mentek, ahol találkozott Sewarddal. Ezt követően Perry, illetve a fent említett Cox kíséretében – a külügyminiszter nem tudott velük tartani, mivel a kabinet ülést tartott a Fehér Házban – hintójukból megtekintették a várost. A követség délután 2 órakor tért vissza a hotelba, hogy ezután szemügyre vegyék a Washington környéki erődítményeket. Végezetül az estét szintén a külügyminiszterrel töltötték, aki meghívta őket vacsorára.⁴⁵

Hásem küldetése október 30-án, hétfőn érte el júniusban kitűzött célját, ugyanis ezen a napon a tunéziai miniszter és kísérete hivatalosan találkozott Andrew Johnsonnal. A legtöbb amerikai újság beszámolt arról, hogy délben a Tuniszi Kormányzóságból érkezett vendégeket és a hozzájuk csatlakozott Perryt, ameddig az elnökre váraakoztak, a Fehér Ház fogadásokra használt kék szobájába vezették. Az elnök érkezéséig a vendégek amerikai tapasztalataikról beszélgettek a jelenlévőkkel. Tizenöt perc elteltével megérkezett Johnson elnök, és Seward bemutatta neki Hásemet. Szadok bej megbízottja ekkor felolvasott egy általa arabul írt beszédet, ami csak egy oldal volt, bár az *Evening Star* véleménye szerint angolul három oldalt is kitett volna. Ezt követően adta át a bej 1865. augusztus 29-én keltezett levelét az elnöknek.⁴⁶

„Dicséret az egyetlen Istennek! A kimagasló személyiség kiválóságának, kinek tetteit ünneplik, és kinek híre egyetemes, mint a napfény, melyet nem lehet elrejteni a nap előtt; kiválóságának, aki nagy emberek dicsősége – megkülönböztetett férfiak legjava – és akinek erénye mindenképpen felett a dicséret, Andrew Johnson barátunknak, az Amerikai Egyesült Államok elnökének, legyen mindig magasztos és legyenek napjai mindig virágzóak.

Megfelelő tiszteletet adva az emelkedett rangnak és kiválósága kiemelkedő jellemének, tájékoztatjuk Önt, hogy hallottuk a kormánya által elért gyümölcsöző győzelem kellemes hírért, és ebből következően a béke

44 *Baltimore Daily Commercial*, 1865. október 27.; *The Norfolk Post*, 1865. október 27.; *Evening Star*, 1865. október 27.; *Alexandria Gazette and Virginia Advertiser*, 1865. október 27. Mind az *Evening Star*, mind a *Daily National Republican* beszámolt 27-i és 28-i számában arról a kellemetlen eseményről, ami Perryvel esett meg Philadelphiában. Miközben a konzul a követség tagjaival vacsorázott, a Continentalban lévő szobáját kirabolták. A rablók külföldi pénzt és antik érméket – 40 angol pénzt, 3 francia Napóleon-aranyat, egy ősi karthágói aranyérmét (12 font értékben), egy antik arab aranyérmét, 75 római és karthágói ezüstpénzt és közel 1000 antik rézérmét – loptak el. Thomas C. Cox a külügyminisztérium írnoka volt a polgárháború idején, és különleges küldetésen is járt Franciaországban. Bergeron, 1989. 609–610. James Donaldson karrierjét 1853-ban kezdte a külügyminisztériumban, a polgárháború idején Sewardnak segédkezett, aki idővel a barátja is lett.

45 *Daily National Republican*, 1865. október 27.; *Baltimore Daily Commercial*, 1865. október 28.; *Cleveland Daily Leader*, 1865. október 28.; *The New York Herald*, 1865. október 28., 29.

46 *Evening Star*, 1865. október 30.; *The New York Herald*, 1865. október 31.; *Cleveland Daily Leader*, 1865. október 31.; *Ashtabula Weekly Telegraph*, 1865. november 4.; Savage, 1866. Appendix, 105.

és a nyugalom helyreállítását kiváló országában. Ez a hír mérhetetlenül megörvendeztetett minket, és felébresztette legmelegebb hálaérzetünket a nagy és őszinte barátság miatt, mely egyesíti kormányainkat – mely barátságot örökségként hagyták ránk őseink, hogy az örökre erősebbé és erősebbé váljon.

Annál jobban megörvendeztet minket ez a hír, mivel osztoztunk az amerikai nép veszteségbeli gyászában, melyet néhai elnökük, Abraham Lincoln úr halálakor tapasztaltak, és ezt a veszteséget metszőn éreztük. Ez a bánat mindvégig megmaradt volna szívünkben, azonban a nyugalom helyreállításának híre enyhíti és csillapítja szenvedéseinket.

Szeretnénk kifejezni kiválóságodnak és népednek legjobb dicséreteinket a részvénytilvánítás kifejezésével szenvedésekben és bánatokban, és a jókívánság kifejezésével jólétekben és örömtökben. Elküldjük követünket, a tiszteletre méltó, szeretett, választott fiunkat, Otmán Hásem tábornokot, hogy érzéseink tolmácsa legyen kiválóságod jelenlétében és országodban. Egyidejűleg elküldünk vele egy rólunk készült festményt, hogy barátságunk emléke legyen.

Isten őrizze meg kiválóságodat, és állandósuljon magad és kiemelkedő nemzeted boldogsága és jóléte.”⁴⁷

Az elnök válaszában kijelentette, hogy szintén bízik a baráti kapcsolat fenntartásában az ó- és az újvilág között. Örömet fejezte ki a követküldés miatt, és különösen azért, mivel véleménye szerint „leginkább úgy ismerjük önt, mint katona és tudós, és mindenekfelett, mint államférfi, aki a rabszolgaság felszámolásának szentelte magát [életét]”.⁴⁸ Emellett a találkozó alkalmával átadták az elnöknek a bejről készült olajfestményt is. A hivatalos fogadás végén Johnson reményét fejezte ki, hogy a bej követei kellemesen fogják érezni magukat a fővárosban. A mozgalmas nap zárásaként a követség tagjai a Grover’s Theatre-ben este megnézték az 1798-as ír felkelés idején játszódó *Arrah-na-Pogue* (avagy a *Wicklow-esküvő*) című drámát.⁴⁹

A tunéziaiak, miután kedden kipihenték a hét eleji eseményeket, november 1-jén újult erővel kezdtek neki Washington és környékének megismeréséhez. Haskin tábornok, valamint Cox, illetve James A. Hardie tábornok és az 5. lovasezred kíséretében délután megnézték az erődítményeket a Potomac virginiai oldalán, valamint felkeresték az úgynevezett felszabadítottak falvait (Freedmen’s Villages) Arlington megyében. Továbbá november 2-án ismét találkoztak a külügyminiszterrel, aki újra meghívta őket vacsorára, ahol a kabinet számos tagja jelen volt. Emel-

47 Szadok bej levele Johnson elnöknek, 1865. augusztus 29. *Executive Documents*, 1866. 349–350.; *Papers Relating to Foreign Affairs*, 1866. 349–350.

48 Savage, 1866. Appendix, 105.

49 *Daily National Republican*, 1865. október 30., 31. Az *Arrah-na-Pogue* című dráma Dion Boucicault ír színmű és drámaíró alkotása, amit először a londoni Princess’s Theatre mutatott be.

lett a nap során róluk, Coxról és Perryről fényképet is készítettek az Alexander Gardner által alapított galériában (Gardner's Gallery).⁵⁰

A pénteki napon, folytatva a katonai létesítmények felkeresését, a bej követei elmentek az Egyesült Államok egyik legrégebbi haditengerészeti létesítményébe, a Washingtoni Haditengerészeti Hajógyárba (Washington Navy Yard) is. A körút során csatlakozott hozzájuk Perry és a haditengerészeti hivatalból bizonyos William R. Taylor parancsnok. A látogatókat a New York-i létesítményhez hasonlóan tengerészgyalogos őrség fogadta a bejáratnál, emellett ágyúlovéses tiszteletadásban is részesültek. A haditengerészeti bázison töltött időszokról a fentebb említett Alexander Gardner fotókat is készített. A bejáratról bizonyos Smith százados vezette őket a parancsnoki épülethez, onnantól pedig William Radford parancsnok kísérte őket a páncéllal borított (úgynevezett *ironclad*) *Miantonomoh* hadihajó fedélzetére, melynek Daniel Ammen volt a kapitánya. A páncéllal borított hadihajók megjelenése forradalmat jelentett a tengeri hadviselés történetében: minden jelentősebb tengeri állam alkalmazott ilyen hajókat az 1859 és 1890 közötti időszakban. A *Daily National Republican* úgy értesült, hogy a tunéziai kormány utasította követeit, hogy alaposan vegyenek szemügyre mindent az amerikai haditengerészeti bázisokon, mivel Tunézia fejleszteni kívánja flottáját és vásárolna ilyen hajókat.⁵¹

A *Daily National Republican* is beszámolt arról, hogy a következő napon Hásem és követtársai a Metropolitan Club tagjainak vendégszeretétét élvezték. Ramio Gaita például az egyik klubtaggal biliárdozott, majd ezt követően Kaliforniából és Ohióból származó borokat is megkóstoltak. A délutáni fogadás során Hásem a klub elnökének, Lorimer Grahamnek a jobb, míg Gaita az alelnöknek, bizonyos Edward Jordannek, aki a pénzügyminisztériumban ügyvédként dolgozott, szintén jobb oldalán foglalt helyet. A fogadáson továbbá jelen volt Daniel McCallum és Franklin Philp is. Graham egyrészt jó egészséget kívánt a bejnek és megbízottjainak, másrészt megállapította, hogy a kapcsolat mindig barátságos volt a két állam között. Igen nagyra értékelte, hogy a tunéziaiak ilyen hatalmas, 5000 mérföld (körül-

50 *Daily National Republican*, 1865. november 1.; *Cleveland Daily Leader*, 1865. november 2.; *The Indianapolis Daily Herald*, 1865. november 2.; *The Daily Gate City*, 1865. november 5. James Allen Hardie tábornok a polgárháborúban elsősorban adminisztratív feladatokat látott el az uniós hadseregben (ő adta át például azt a parancsot, mely leváltotta Joseph Hookert a Potomac hadsereg éléről 1863-ban). Eicher–Eicher 2001. 279.; Sifakis, 1988. 282. A szövetségi kormány a felszabadított rabszolgák számára 1863. január 1-jén hozta létre az úgynevezett „felszabadítottak faluját” Arlington megyében, amely egészen 1900-ig létezett. Alexander Gardner, aki egykori munkáltatója, Matthew Brady mellett az egyik legismertebb fotográfus volt az 1860-as években, 1862-ben nyitotta meg saját műtermét Washingtonban. A skót fotós elsősorban a polgárháborúról és a Lincolnról készített képei miatt lett híres. Gallman–Gallagher, 2015. 10. 44–45.

51 *Daily National Republican*, 1865. november 4. William Rogers Taylor ellentengernagy (kinevezése 1871. január 19.) mind a mexikói–amerikai háborúban, mind a polgárháborúban részt vett. Eicher–Eicher, 2001. 524. William Radfordot, aki szintén részt vett a polgárháború ütközeteiben, 1865. október 10-én nevezték ki a washingtoni hajógyárban folyó munka felügyeletére. Uo. 443. A *Miantonomoh*, Monadnock-osztályú monitort 1862-ben építették és 1863-ban állították szolgálatba, illetve rövid atlanti-óceáni szolgálatot követően a washingtoni hajógyárban állomásozott egészen 1866 áprilisáig. Daniel Amment 1865 szeptemberében nevezték ki a *Miantonomoh* kapitányának, melyet 1866 márciusáig vezetett az Atlanti-óceánon. Canney, 1993. 64–65., 68–69.

belül 8000 kilométer) utat tettek meg a jó viszony jegyében. Hásem, mint mindig, most is tolmács segítségével beszélt, és örömmel jelentette ki, hogy a távolság ellenére is megérte az Egyesült Államokba utazniuk. Végezetül szintén jó egészséget kívánt az államok elnökének és közvetlen környezetének.⁵²

November 5-én, első washingtoni napjukhoz hasonlóan, a tunéziaiak ismételen betekintést nyerhettek a föderalista Egyesült Államok működésébe. Ezen a napon ugyanis tiszteletüket tették az 1789-ben alapított pénzügyminisztériumban (Treasury Department). A minisztériumot csupán a három külföldi vendég kereste fel, mivel Perry hazautazott a Rhode Island-i Providence-be. Hásem érdeklődését nagymértékben felkeltették a látottak. Különösen a gravírozási és nyomtatási osztályon látott mechanikai eszközök tetszettek neki. Ezt követően keresték fel Hugh McCulloch pénzügyminisztert, akitől elnézést kértek, hogy csak most tették tiszteletüket a hivatalban tett látogatásuk során. A tunéziaiak az estét a fentebb említett Metropolitan Clubban töltötték, ahol megvacsoráztak.⁵³

November 6-án, utolsó Washingtonban töltött napjuk során Hásem és társai még egyszer felkeresték Johnson elnököt a Fehér Házban, aki újból örömet fejezte ki látogatásukért, illetve jó utat kívánt nekik Philadelphiába és ezt követően Európába. Délután Perry és Cox társaságában felkeresték Ulysses S. Grant tábornokot georgetowni otthonában. A tábornok bemutatta családjá tagjait, és egy őt ábrázoló nagy méretű képet adott Hásemnek, amit a követ egy róla készült képpel honorált. Grant szerint pár nap múlva New Yorkban kellene lenniük, mivel akkor ő is a városban lesz, és örömmel venné, ha felkeresnék őt. A tunéziai követség végül november 7-én, kedden reggel hagyta el a fővárost és indult el Philadelphiába.⁵⁴

A tunéziai küldöttség Philadelphiában, New Yorkban, Providence-ben és Bostonban, november 7–22.

Philadelphia városa november 7–9-én látta vendégül Hásemet és követtársait. A tunéziaiak a szerdai napon először megtekintették a Philadelphiai Haditengerészeti Hajógyár (Philadelphia Navy Yard) páncéllal borított hadihajóit és monitorjait, aho-

52 *Daily National Republican*, 1865. november 4. John Lorimer Graham New York-i ügyvéd volt, 1861-ben nevezték ki a pénzügyminisztériumba, emellett több társaságnak a tagja, illetve vezetője volt. Az ohioi Edward Jordan szintén a pénzügyminisztériumban dolgozott (1861–1869). 1863. október 1-jén alapította meg hatodmagával a Metropolitan Clubot. Glover, 1960–1962. Daniel McCallum skót származású amerikai vasúti mérnök volt, többek között a New York and Erie Railroad vezetője, továbbá az unió tábornoka is volt. Hopper–Hopper, 2007. 66–73. Franklin Philp, a Philp & Solomons kiadó tulajdonosa szintén vendégül látta a követség tagjait otthonában.

53 *The New York Herald*, 1865. november 5., 6. Hugh McCulloch központi szerepet játszott a polgárháború finanszírozásában, két cikluson keresztül (1865–1869, 1884–1885) töltötte be a pénzügyminiszteri posztot. Sifakis, 1988. 412–413.

54 *Evening Star*, 1865. november 6.; *Bradford Reporter*, 1865. november 16.; *Daily National Republican*, 1865. november 7.; *The Daily Phoenix*, 1865. november 11.; *The Iowa Transcript*, 1865. november 15. Seward is beszámolt lányának arról, hogy a tunéziaiak elhagyták a fővárost. Seward, 1891. 300.

gyan ez részükről már megszokott gyakorlatnak számított azokban a városokban, ahol volt haditengerészeti bázis. A bázisról kiindulva hajóúton vettek részt a Delaware folyón, majd az este során meglátogatták a Chestnut Street-i színházat, ahol bizonyos Caroline Hitching játszott az „English Operá”-ban.⁵⁵

George W. Childs, a *Public Ledger* társtulajdonosa bankettet is rendezett a távolról jött vendégek tiszteletére Philadelphiában. A fogadáson többek között jelen volt George G. Meade tábornok, Robert Patterson volt tábornok, Alexander Henry polgármester, illetve több ügyvéd és számos tengerésztiszt, valamint a város több előkelő polgára is. Hásem és társai igen nagyra értékelték a város vezetőinek kedvességét, ami ismételten az amerikaiak vendégszeretetéről győzte meg őket.⁵⁶

Rövid philadelphiai tartózkodásukat követően, november 9-én újra Gotham-ban, azaz New York városában voltak a tunéziaiak. A követség és a velük tartó Perry ismét az Astor House-ban szállt meg, ahol már jól ismert vendégek voltak. November 11-én tovább indultak Providence-be.⁵⁷

Providence-ben a követség november 13-án, hétfőn meglátogatta a város köziskoláit és gazdasági létesítményeit. Jártak a Brown Universityben, az Athenaeumban, az Atlantic and Delaine Millsben, megtekintették a Perkins Street Iron Company gépeit, illetve a Union Horse Shoe Companyt is. Az este során a városi tanácsnál (City Council) voltak. Később Thomas A. Doyle polgármester fogadást rendezett nekik. Hásem különleges megbízott és kísérete november 15-én megtekintette a mechanikai berendezéseket az American Screw Companyben, illetve délután megnézték a Sprague's Print Worksöt is. Az este során James Y. Smith, az állam kormányzója szintén vendégül látta egy vacsora alkalmával a tunéziaiakat. A *The New York Herald* és a *Chicago Tribune* is beszámolt arról, hogy a követség november 17-én fogja elhagyni a várost, illetve, hogy a tervek szerint Hartford és Springfield érintésével fog Bostonba utazni. Az előzetes tervek ellenére a tunéziaiak november 17-én hagyták el Providence-t és közvetlenül Bostonba mentek.⁵⁸

55 *Baltimore Daily Commercial*, 1865. november 9.; *Evening Star*, 1865. november 9.; *Chicago Tribune*, 1865. november 9.; *The Daily Gate City*, 1865. november 9.; ANT, Carton 252., Dossier 688. Doc. 30.

56 *The New York Herald*, 1865. november 10. A baltimore-i Childs 1843-ban költözött Philadelphiába, és 1864. december 5-én vásárolta meg az ekkor még veszteséges philadelphiai újságot, majd a század végére az egyik legjelentősebbé tette az államban. Parton, 1870. George Gordon Meade tábornok hosszú karriert futott be az unió hadseregében, harcolt a második szeminel, a mexikói-amerikai háború, valamint a polgárháború ütközeteiben. Leginkább arról ismert, hogy a gettysburgi csatában legyőzte Robert E. Lee tábornok hadseregét. Eicher–Eicher, 2001. 384–385.; Sifakis, 1988. 440–441. Robert Patterson katonai karrierje a polgárháború elején ért véget, mivel az ellentmondásos parancsok miatt nem tudta megakadályozni a konföderációs seregek egyesülését az első Bull Run-i csatát megelőzően. 1861. július 25-én mentették fel a katonai szolgálat alól. Eicher–Eicher, 2001. 418–419.; Sifakis, 1988. 491. Alexander Henry 1858 és 1865 között volt Philadelphia polgármestere. Campbell, 1892. 428.

57 *The New York Herald*, 1865. november 10., 12.; ANT, Carton 252., Dossier 688. Doc. 31., 32.

58 *The New York Herald*, 1865. november 15. Thomas Arthur Doyle 1864 és 1869 között volt első ciklusában Providence polgármestere. Rogers, 1881. 512–513. James Youngs Smith 1863 és 1866 között Rhode Island 29. kormányzója. Kormányzói megválasztását megelőzően Providence polgármestere (1855–1856) is volt. Uo. 359–360. *The New York Herald*, 1865. november 16., 19.; *Chicago Tribune*, 1865. november 16., 17.

Hásem a keleti parti városok közül Bostont látogatta meg utolsóként. A városba a tunéziaiak november 17-én délután érkeztek, és a Rovere House-ban szálltak meg. Másnap Boston vezetői, ahogyan már a többi városban is megszokott gyakorlatnak számított, hivatalos fogadást rendeztek a vendégek tiszteletére a városházán. Frederic W. Lincoln Jr. polgármester, aki ekkor már második ciklusát töltötte, köszöntőbeszédet intézett Hásemhez, aki erre tolmácson keresztül válaszolt. November 19-én a tunéziaiak megtekintették a Bostoni Haditengerészeti Hajógyárat (Boston Navy Yard), az 1775. június 17-én megívott Bunker Hill-i csata emlékére emelt emlékművet, illetve a bostoni kikötő bejáratánál található George Islanden lévő Fort Warren erődöt is.⁵⁹

November 20-án délelőtt John A. Andrew, Massachusetts kormányzója szintén fogadta a bej különleges követeit a Beacon Hillen található State House-ban, ahol többek között a kormányzói iroda is található. A kormányzó rövid beszédet mondott.⁶⁰

Hásem egyesült államokbeli küldetése november 22-én ért véget, ugyanis ezen a napon a tunéziaiak Perry és családja kíséretében a *Cuba* nevű gőzös fedélzetén elhagyták a bostoni kikötőt, és elindultak Halifax, majd Liverpool felé. A követség tagjai december 6-án érkeztek meg Párizsba, ahol örömeiket fejezték ki, hogy a vendégszerető Egyesült Államokban lehettek 1865. őszi hónapjaiban.⁶¹

Konklúzió

Szulejmán Mellimelli 1805–1806-os és Otmán Hásem 1865-ös egyesült államokbeli diplomáciai útjait összehasonlítva számos különbséget, illetve hasonlóságot állapíthatunk meg. Mellimelli küldetésének célja a feszült és háborús helyzet békés rendezése volt a két állam között. Ezzel szemben Hásem útja elsősorban baráti jellegű volt, illetve a fennálló jó viszonyt volt hivatott erősíteni a Tuniszi Kormányzóság és az Amerikai Egyesült Államok között.

Mellimelli látogatása újdonságként és egzotikumként hatott a polgárok számára minden keleti parti városban, ami a delegáció tagjainak külsejével, illetve „keleti” és muszlim szokásaival volt összefüggésben. Hásem és kísérete, illetve tevé-

59 *The New York Herald*, 1865. november 18.; *Cleveland Daily Leader*, 1865. november 18.; *The Portland Daily Press*, 1865. november 18., 22.; Cutter, 1913. 670–671.

60 *The New York Herald*, 1865. november 21.; *Daily Ohio Statesman*, 1865. november 21.; *The Wheeling Daily Intelligencer*, 1865. november 21.; *Memphis Daily Appeal*, 1865. november 21.; *Cairo Evening Times*, 1865. november 21. John Albion Andrew 1818-ban született Windhamban, 1861 és 1855 között Massachusetts állam kormányzója. Emellett a polgárháború során aktív része volt az afroamerikaiknak az unió hadseregébe történő integrálásában. Pearson, 1904.

61 *Evening Star*, 1865. november 23.; *The Wheeling Daily Intelligencer*, 1865. november 23.; *Cairo Evening Times*, 1865. november 23.; *The New York Herald*, 1865. november 23. Végül Perry családtagjai mégsem hajóztak el Európába. Az *Evening Star* is beszámolt arról, hogy Perry felesége, Elizabeth Anastasia az út elején nagyon beteg lett, és ezért a hajóorvos azt javasolta, hogy fejezze be utazását és térjen haza. *Evening Star*, 1865. december 2. Hásem Párizsba való érkezésére lásd: *The New York Herald*, 1865. december 22.; *Daily National Republican*, 1865. december 23.

kenységük ezzel szemben egy modern nyugat-európai udvar követeinek benyomását keltette mind a lakosok, mind a politikai és katonai vezetők számára. Hasonlóságként kijelenthető, hogy az amerikai politikusok és állampolgárok ugyanolyan módon fogadták Szadok bej követeit 1865-ben, mint elődjeik Mellimellit 1805-ben. Az amerikaiak ugyanis szívélyes házigazdaként mindenhol a lehető legnagyobb tisztelettel látták vendégül a távoli Észak-Afrikából jött diplomátákat, továbbá minden kérésüket megpróbálták teljesíteni. Végezetül az amerikai újságok részletesen beszámoltak mindkét követség programjáról, ami egyrészt azok jelentőségével, másrészt az amerikai lapkiadás 19. századi ugrásszerű növekedésével magyarázható.

Otmán Hásem és kísérete az Egyesült Államokban töltött ötvenegy nap alatt meglátogatta a jelentősebb keleti parti városokat – New York, Washington, Philadelphia, Providence és Boston –, emellett megtekintette a Niagara-vízesést is. Túlás nélkül kijelenthető, hogy ezen időszak alatt hivatalos és magánjellegű alkalmak során lehetőségük volt találkozni a korszak keleti parti Amerikájának szinte összes jelentős polgári (Charles Gunther és Thomas Doyle), katonai (Ulysses Grant és George Meade), haditengerészeti (Charles Bell és David Farragut), illetve szövetségi (William Seward és Andrew Johnson) képviselőjével.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ANT = Archives Nationales de Tunisie (Tunisz)

Série Historique, Carton 230., Dossier 421. Abolition de l'esclavage en Tunisie: 1823–1841.

Série Historique, Carton 252., Dossier 688. Mission du Général Othman Hachem aux Etats Unis 1865.

2. Korabeli sajtó

Alexandria Gazette and Virginia Advertiser. Alexandria, Virginia

Anti-Slavery Bugle. New-Lisbon, Ohio

Ashtabula Weekly Telegraph. Ashtabula, Ohio

Baltimore Daily Commercial. Baltimore, Maryland

Bradford Reporter. Towanda, Pennsylvania

Cairo Evening Times. Cairo, Illinois

Chicago Tribune. Chicago, Illinois

Cleveland Daily Leader. Cleveland, Ohio

Daily National Republican. Washington D. C.

Daily Ohio Statesman. Columbus, Ohio

Dodgeville Chronicle. Dodgeville, Wisconsin

Evening Star. Washington D. C.

Frank Leslie's Illustrated Newspaper. New York, New York
Gold Hill Daily News. Gold Hill, Colorado
Harper's New Monthly Magazine. New York, New York
Harper's Weekly, A Journal of Civilization. New York, New York
Memphis Daily Appeal. Memphis, Tennessee
The Daily Gate City. Keokuk, Iowa
The Daily Phoenix. Columbia, South Carolina
The Illustrated London News. London
The Indianapolis Daily Herald. Indianapolis, Indiana
The Iowa Transcript. Toledo, Iowa
The Montana Post. Virginia City, Montana Territory
The Nashville Daily Union. Nashville, Tennessee
The New York Herald. New York, New York
The Norfolk Post. Norfolk, Virginia
The Pacific Commercial Advertiser. Honolulu, Hawaii
The Portland Daily Press. Portland, Maine
The Weekly Ottumwa Courier. Ottumwa, Iowa
The Wheeling Daily Intelligencer. Point Pleasant, West Virginia
West-Jersey Pioneer. Bridgeton, New Jersey

3. Kiadott források és szakirodalom

Abbott

1855 Abbott, Jacob: *The Harper Establishment, or How the Story Books Are Made*. New York, 1855.

Abun-Nasr

1971 Abun-Nasr, Jamil M.: *A History of the Maghrib*. Cambridge, 1971.

Bergeron

1989 *The Papers of Andrew Johnson*. Vol. 8. *May–August 1865*. Ed.: Bergeron, Paul H. Knoxville. 1989.

Berner

1999 Berner, Thomas F.: *The Brooklyn Navy Yard*. Charleston–Chicago, 1999.

Biographical Directory

Biographical Directory of the United States Congress: 1774–Present. <https://bioguideretro.congress.gov/> (letöltés: 2021. február 22.).

Brown

1974 Brown, Leon Carl: *The Tunisia of Ahmad Bey 1837–1855*. Princeton, 1974.

Campbell

1892 Campbell, John H.: *History of the Friendly Sons of St. Patrick and of the Hibernian Society for the Relief of Immigrants from Ireland: March 17, 1771–March 17, 1892*. Philadelphia, 1892.

Canney

1990–1993 Canney, Donald L.: *The Old Steam Navy*. Vol 1. *Frigates, Sloops, and Gunboats, 1815–1885*. Vol 2. *The Ironclads, 1842–1885*. Annapolis, 1990, 1993.

Chater

1984 Chater, Khelifa: *Dépendance et mutations pré-coloniales. La Régence de Tunis de 1815 à 1857*. Tunis, 1984.

Coddington

2016 Coddington, Ronald S.: *Faces of the Civil War Navies: An Album of Union and Confederate Sailors*. Baltimore, 2016.

Cutter

1913 Cutter, William R.: *New England Families Genealogical and Memorial. A Record of the Achievements of Her People in the Making of Commonwealths and the Founding of a Nation*. Vol. II. New York, 1913.

Eicher–Eicher

2001 Eicher, John H. – Eicher, David J.: *Civil War High Commands*. Stanford, 2001.

Executive Documents

1866 *Executive Documents Printed by Order of the House of Representatives, during the First Session of the Thirty-Ninth Congress, 1865–'66*. Vol I, Part 3. Washington, D. C., 1866.

Gallmann–Gallagher

2015 *Lens of War: Exploring Iconic Photographs of the Civil War*. Eds.: Gallman, James M. – Gallagher, Gary W. Athens, 2015.

Glover

1960–1962 Glover III, Charles C.: A Brief History of the Metropolitan Club. In: *Records of the Columbia Historical Society*, 60–62. (1960–1962) 266–277.

Hannan–Herman

2008 *Connecticut Biographical Dictionary*. Vol. 1. A–G. Eds.: Hannan, Caryn – Herman, Jennifer L. Hamburg, Mi, 2008.

Haven

2006 Haven, Elisabeth C. van der: *The Bey, the Mufti and the Scattered Pearls: Sharia and Political Leadership in the Age of Reform, 1800–1864*. [Doktori értekezés.] Leiden, 2006.

Hopper–Hopper

2007 Hopper, Kenneth – Hopper, William: *The Puritan Gift: Triumph, Collapse and Revival of an American Dream*. London–New York, 2007.

Jackson

2010 *The Encyclopedia of New York City*. Ed.: Jackson, Kenneth T. 2nd ed. New Haven, 2010.

Klein

2001 *The Empire State: A History of New York*. Ed. Klein, Milton M. Ithaca–London, 2001.

Maclay

1898 Maclay, Edgar S.: *Reminiscences of the Old Navy: From the Journals and Private Papers of Captain Edward Trenchard and Rear-Admiral Stephen Decatur Trenchard*. New York–London, 1898.

Manai

2014 Manai, Adel: American Diplomacy in Tunisia in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: *American Diplomacy*, 2014. <https://go.gale.com/ps/anonymous?id=GALE%-7CA371192337&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=10948120&p=A-ONE&sw=w> (letöltés: 2021. február 22.).

Mann

1849 Mann, Horace: *Speech of Horace Mann, of Massachusetts, in the House of Representatives, Feb. 23, 1849: Slavery in the United States and the Slave Trade in the District of Columbia*. Boston, 1849.

1850 Mann, Horace: *Speech of Horace Mann, of Massachusetts on the Subject of Slavery in the Territories, and the Consequences of a Dissolution of the Union. Delivered in the United States House of Representatives, February 15, 1850*. Boston, 1850.

Michon–Mollier

2001 Michon, Jacques – Mollier, Jean-Yves: *Les mutations du livre et de l'édition dans le monde du XVIII^e siècle à l'an 2000*. Saint-Nicolas–Paris, 2001.

Montana

2013 Montana, Ismael M.: *The Abolition of Slavery in Ottoman Tunisia*. Gainesville, 2013.

Muhammad

2013 Muhammad, Precious Rasheeda: *Muslims and the Making America*. Washington, D. C., 2013 (Muslim Public Affairs Council Publication.)

Oberholtzer

1907 Oberholtzer, Ellis P.: *Jay Cooke: Financier of the Civil War*. I–II. Philadelphia, 1907.

Oualdi

2020 Oualdi, M'hamed: *A Slave between Empires: A Transimperial History of North Africa*. New York, 2020.

Palotás

2015 Palotás Zsolt: Szidi Szulejmán Mellimelli tevékenysége az Amerikai Egyesült Államokban, 1805–1806. In: *Aetas*, 30. (2015) 2. sz. 44–56.

2018 Palotás Zsolt: *Bejek, korzárók és diplomaták. A Tuniszi Kormányzóság kapcsolatai a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal, 1605–1830*. Szeged–Algyő, 2018.

Papers Relating to Foreign Affairs

1866 *Papers Relating to Foreign Affairs, Accompanying the Annual Message of the President to the First Session Thirty-Ninth Congress*. Part 3. Washington D. C., 1866.

Parton

1870 Parton, James: *George W. Childs: A Biographical Sketch*. Philadelphia, 1870.

Patterson

1956 Patterson, Richard S.: *The Secretaries of State: Portraits and Biographical Sketches*. Washington, D. C., 1956.

Pearson

1904 Pearson, Henry G.: *The Life of John A. Andrew, Governor of Massachusetts, 1861–1865*. I–II. Cambridge, 1904.

Perkins

1997 Perkins, Kenneth J.: *Historical Dictionary of Tunisia*. Lanham, 1997.

Perry

1869 Perry, Amos: *Carthage and Tunis: Past and Present in Two Parts*. Providence, 1869.

1891 Perry, Amos: *An Official Tour along the Eastern Coast of the Regency of Tunis: Geography and History of the Country, and Manners and Customs of the People*. Providence, 1891.

Richard

1995 Richard, John R.: *Spreading the News: The American Postal System from Franklin to Morse*. Cambridge, 1995.

Rogers

1881 *The Biographical Cyclopedia of Representative Men of Rhode Island*. Ed.: Rogers, L. E. Providence, 1881.

Savage

1866 *The Life and Public Services of Andrew Johnson, Seventeenth President of the United States: Including His State Papers, Speeches, and Addresses*. Ed.: Savage, John. New York, 1866.

Seward

1891 Seward, Frederick W.: *Seward at Washington: Senator and Secretary of State. A Memoir of His Life, with Selections from His Letters. 1861–1872*. Vol. III. 1861–1872. New York, 1891.

Sifakis

1988 Sifakis, Stewart: *Who Was Who in the Civil War. A Comprehensive, Illustrated Biographical Reference to more than 2,500 of the Principal Union and Confederate Participants in the War between the States*. New York–Oxford, 1988.

Smida

1979 Smida, Mongi: *Aux origines de la presse en Tunisie*. Tunis, 1979.

Sumner

1853 Sumner, Charles: *White Slavery in the Barbary States*. Boston–Cleveland, 1853.

1860 Sumner, Charles: *The Barbarism of Slavery: Speech of Hon. Charles Sumner, on the Bill for the Admission of Kansas as a Free State. In the United States Senate, June 4, 1860*. Washington, D. C., 1860.

The News Media

News in Antebellum America. In: *The News Media and the Making of America, 1730–1865*. <https://americanantiquarian.org/earlyamericannewsmedia/exhibits/show/news-in-antebellum-america> (letöltés: 2020. október 13.).

News in Civil War. In: *The News Media and the Making of America, 1730–1865*. <https://americanantiquarian.org/earlyamericannewsmedia/exhibits/show/news-and-the-civil-war> (letöltés: 2020. október 13.).

Touili

1994 Touili, Ahmed: *Le général Hussein sa vie et son œuvre*. Tunis, 1994.

Voorsanger–Howat

2000 *Art and the Empire City: New York, 1825–1861*. Eds.: Voorsanger, Catherine Hoover – Howat, John K. New Haven–London–New York, 2000.

Wakeman

1900 Wakeman, Robert P.: *Wakeman Genealogy, 1630–1899*. Meridan, 1900.

Ward

1910 Ward, George K.: *Andrew Ward and His Descendants, 1597–1910*. New York, 1910.

Wilson–Fiske

1898 *Appletons' Cyclopaedia of American Biography*. Eds.: Wilson, James G. – Fiske, John. New York, 1898.

Wilson

2013 Wilson, Robert: *Mathew Brady: Portraits of a Nation*. London, 2013.

ZSOLT PALOTÁS

DIPLOMATIC MISSION OF GENERAL OTMAN HASHEM ON THE EAST COAST OF THE UNITED STATES

On October 3, 1865 a special representative of the Bey of Tunis arrived at the port of New York by the steamship *RMS Persia*. This was the second time in the history of Tunisian–U.S. relations since 1805–1806 that a Tunisian diplomat and his suite visited the United States. The Tunisian embassy, led by General Otman Hashem consisted four member. The Bey sent his envoys with a portrait of him and an official letter to congratulate President Andrew Johnson on the termination of the Civil War. Hashem also brought another letter for Mary Todd Lincoln in which the Bey expressed his condolences over the death of her husband. The representative visited several cities of the East Coast from October 3 to November 22. The American press reported extensively and on the daily basis that the Tunisians met several local and federal leaders, military and naval officers, and ordinary citizens during this time period.

Magellán drámája és a Föld körbehajózása¹

Luís Filipe Reis Thomaz (1942–) formabontó történész, aki kadetiskolai tanulmányai után történelemszociológiát szerez a Lisszaboni Egyetemen, majd ötéves katonai szolgálatát – saját kérésére – a távol-keleti portugál gyarmaton, Timorban teljesíti. Visszatérve *alma materébe* már tanít, majd egy négyéves ösztöndíjjal tovább képezi magát Párizsban: elsősorban keleti nyelveket tanul és friss történetiszemléletet sajátít el az utolsó gyarmattartó, Portugália avított kényszeruralmának végnapjaiban. Manapság szanszkritóráin ő az egyetlen, aki még gyakorolja a többes számú tegezés mára kihalt igealakját, egy vak diákját elviszi Indiába, mert meggyőződése, hogy a maradék érzékszerveivel is magába tudja szívni annak szellemiségét. Robogóval jár be népszerű óráira a Lisszaboni Új Egyetemre, olykor vietnami papucsban és lófarokkal a harmadrendi ferences, aki időnként visszavonul meditálni is, és olykor a portugál ortodox (!) egyház honlapján publikál. Nincs jelentősebb egyetem szerte a világon, ahol ne adott volna elő, e sorok írójának meghívására Budapesten is; nincsen nemzetközi kollokvium, ahol ne keveredett volna hosszas szakmai vitákba, és a szervezők türelmét ne tette volna próbára azzal, hogy – olykor éves késésekkel – felrúgva a konferenciakötetek formai kereteit, azokban közli újabb alapvetéseit a komoly szakmai folyóiratok helyett. Úgy kapja meg a portugál történészek legnagyobb elismerését, a Dom João de Castro-díjat, hogy a kuratóriumnak – amely monográfiákat értékel a díj odaítélésekor – át kell írnia miatta saját szabályait, hogy *Ceutától Timorig* című tanulmánykötete – melynek címe egyszerre utal a hajdani portugál tengeri birodalom földrajzi és kronológiai hatáira (1415–2002) – elnyerhesse a kitüntetését.²

Ha valamiről – többé-kevésbé bármiről – nem rendelkezünk elegendő szakmai ismerettel, nem az internethez fordulunk, hanem megkérdezzük tőle. Hét élő nyelven beszél, egy tucat dialektusban jártas, és az egykori Portugálok Indiai Államának minden szegletében otthon érzi magát. Úgy vált iskolateremtő kutatóvá (CHAM, a portugál Tengerentúli Kutatások Központja a Lisszaboni Új Egyetemen, illetve a Keleti Nyelvek Intézete a Katolikus Egyetemen), hogy nem tartozik historiográfiai irányzatokhoz, de egyetemese és logikus szemléletmódja megtermékenyítette szinte minden újabb nemzedék eszköztárát. Nem véletlen tehát, hogy a nagy hajós, Magellán halálának és utazásának tágabb, 500. évfordulójára kötelességének érezte a legfontosabb gondolatait egy százoldalas esszében népszerűsítő formába önteni, úgy, ahogyan csak az igazán jelentős tudósok képesek.

1 Thomaz, Luís Filipe Reis: *O drama de Magalhães e a volta ao mundo sem querer. Seguido de um museo do descobrimentos: porque não?* Lisboa, Gradiva, 2018. 124 p. (Trajectos, 114.)

2 Thomaz, Luís Filipe Reis: *De Ceuta a Timor*. Lisboa, 1994.

Nem a hajóutat írja le, hanem a hozzá kapcsolódó örök közhelyeket rombolja le. Nem leíró vagy éppen elemző párlatot szűr le, hanem megválaszolja azokat a kérdéseket, amelyek tényleg fontosak ahhoz, hogy megértsük Magellán igazi jelentőségét.

Először Magellán 1517 előtti, a szülőföldje terjeszkedésében játszott szerepét tisztázza, majd kitér azokra az okokra is, amelyek a hajdani udvaroncot ellehetetlenítik I. Mánuel király körei előtt. A szomszédos királyság így hozzájut ahhoz a legkorszerűbb, a portugál návika és más alkalmazott tudományok által, az Atlanti-óceán feltérképezése során szerzett tudáshoz, valamint azokhoz a gyakorlati ismeretekhez, amelyeket az Indikum kereskedelmi dominanciáján keresztül a portugálok halmoztak fel. Továbbá azokhoz az információkhoz is, amelyek hozzájárulnak az 1519-es expedíció végcéljához, a Fűszer-szigetek kasztíliai megszerzéséhez.

Thomaz bizonyítja, hogy Magallanes, ahogy már spanyolul kezdik hívni, nem a Föld körülhajozására indul útra Sevillából, hanem az expedíciónak a tordesillasi szerződés (1494) értelmében kettéosztott hatalmi terek határát át nem hágva, kizárólag a spanyol érdekszférában utazva kell eljutnia Hátsó-India szegfűszeg- és szerezsendió-termő vidékeire. Ha úgy tetszik, a spanyol korona visszatér a kolumbuszi tervéhez: nyugati irányból hajózva érni el Indiát. Thomaz nem fecséri a tintát a Magellán-szoros vagy a zendülések mások által untalan taglalt „drámai” eseménytörténetére, hanem él a kézenfekvő lehetőséggel, hogy megadja a sokkal lényegesebb következmények adott közhelyeinek a cáfolatát: a Föld gömb alakját kétezer éve ismerik, és nem Magellán útja bizonyítja be azt empirikusan. Ha már itt jár, felállítja a paradigmaváltás valódi okát, hiszen Magellán útja az, ami tisztázza, hogy az ókori teoretikusok közül a költő Homérosznak volt igaza és nem a világképrajzoló Ptolemaiosznak, mivel az óceánok ölelik körül a kontinenseket, és nem a szárazföldek a „tó” óceánt.

Minden kétséget kizáróan korának a messze legnagyobb tengerészét emeli fel ahhoz, hogy fiktív kultúrhérosz szerepétől megfossa, és abban jelöli ki valódi nagyságát, hogy a csendesnek tartott új óceánon nincs más, aki annyi addig ismeretlen vizet szelt volna át elsőként, mindösszesen három hónap alatt. Nem moralizál Magellán értelmetlen haláláról egy jelentéktelen csetepaté során, hanem inkább a megmaradt flotta három hajójáról, illetve kettéosztott legénysége kényszerpályájáról értekezik. Elmagyarázza, hogy miért éppen Elcano jut el – bujkálva a rivális portugálok elől a déli vizeken a Jóreménység fokán keresztülhajózva – Sevillába, és hogy miért bolyong a másik hajó, majd tér vissza reménytelen csendes-óceáni visszaúti kísérletéből Ternatéra, az eredeti célállomásra, és adja fel magát a portugáloknak. Tisztázza mellesleg, hogy nem a Victoria 18 utasa az egyetlen túlélője ennek a nagy utazásnak, hiszen a Trinidad személyzete is megteszi a hazautat, és körbehajózza a Földet, csak hogy vasra verve, sőt a Santiago-szigeten hagyott matrózokat is kiváltják utóbb. Megjegyzi, hogy kevés – pár fok – híján nemcsak Magellán tette meg az utat, de egy maláj rabszolgája is végighajózta e vizeket – igaz, több útján és másféle irányból. A fűszerek történetéről írva egy újabb húsz oldalon követi a návikai okfejtéseket arról, hogy a Manila–Acapulco-tengely miért is olyan későn jött létre, továbbá kialakult egy újabb fűszerút vonal az Északi-Csendes-óceántól az amerikai kontinens irányába. Megtudjuk, miért is volt a szegfűszeg annyira keresett nemcsak Európában, hanem Ázsiában is, illetve miért is nem igaz, hogy az ára megegyezett az aranyéval.

Egy sor tudományág „együttlátása” szükséges e briliáns esszéhez, amelyet úgy írt meg a portugál szerző, hogy meg sem érintette a nacionalista méreg, a könyv egyfajta nagyvonalú európai összemosása Ibériának. Igazi büszkeséggel vallja, hogy miként Amerika „felfedezésének” 500. évfordulóján nem lehetett kihagyni a megemlékezők közül Genovát, úgy Portugália sincs kizárva Magellán örökségéből.

*Rákóczi István**

* A szerző az ELTE BTK Romanisztikai Intézet (1088 Budapest, Múzeum körút 4/C, rakoczi.istvan@btk.elte.hu), a Szent Pál Akadémia egyetemi tanára, az Universidade NOVA de Lisboa CHAM – Centro de História d’Aquém e d’Além-Mar kutatója.

Az orosz hatalmi ideológia sajátosságai¹

Amikor az 1970-es évek közepén elkezdtem foglalkozni „Moszkóviával” (Sashalmi Endre kötetéből az is kiderül, hogy ez mit jelent, s hogy még milyen más terminusokkal is lehet nevezni a 16–17. századi orosz államot), gyakorlatilag semmi kapaszkodót nem találtam a szovjet történeti irodalomban az államhatalomra vonatkozó nézetekről, koncepciókról. Így 19. századi szerzőkhöz kellett visszanyúlnom (Mihail Gyakonov, Vaszilij Szergejevics),² meg, természetesen, Vaszilij Kljucsevszkij klasszikus művéhez a korabeli külföldi utazókról.³ Ezért amikor egykori pécsi hallgatóm, Sashalmi Endre két évtizeddel később ezt kezdte kutatni, nagyon perspektivikusnak tartottam. És ugyan a témát nem én ajánlottam, egy tanár sosem tudhatja, hogy eszmei batyujából mi, hova hullik. Tény azonban, hogy az orosz történelemre szakosodott tanítványaim közül ő az egyedüli akadémiai doktor.

Sashalmi Endre érdeklődése az orosz história művelésében ölt konkrét formát, bár a közép- és kora újkori orosz történelemben végzett mélyfúrásaival szinkronban nem adta fel a nyugati történelem párhuzamos eseményeinek, jelenségeinek vizsgálatát sem. Ezzel módszertanilag követendő példát mutat: semmilyen történetírás – még a nemzeti sem – nélkülözheti a komparatvizitikat, bármely história csak egy nagyobb összefüggésrendszerben elhelyezve vizsgálható. Tudományos módszertana azonban nem pusztán az összehasonlító tanulmányok miatt figyelemre méltó. Döntőnek tartom kutatói fejlődése során azt az utat is, ahogy az elsődleges források tanulmányozásától eljutott a fogalmi, terminológiai kérdésekig: a finom filológiai vizsgálatokat képes volt ötvözni a koncepcionális alapvetésekkel, így az induktív és deduktív kutatási módszer nála egységes rendszert alkotott.

Sashalmi Endre az angolszász történeti ruszisztikával párhuzamosan haladva, már 1998-ban releváns tanulmányt írt az addig oly mostohán kezelt témakörben.⁴ Ezzel tulajdonképpen megvetette későbbi kutatásainak alapját, amelyek egyfajta szintetizálásának tekinthető *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából* című kötet.

1 Sashalmi Endre: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Bp., Dialóg Campus, 2020. 143 p.

2 Дьяконов, Михаил Александрович: *Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI в.* Санкт-Петербург, 1889; Сергеевич, Василий Иванович: *Русские юридические древности*. Санкт-Петербург, 1890.

3 Ключевский, Василий Осипович: *Сказания иностранцев о московском государстве*. Москва, 1916.

4 Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. In: *Aetas*, 13. (1998) 1. sz. 48–66.

A könyv a szűkre szabott terjedelem miatt rendkívül ökonomikusan épül fel, olyan, mint egy egyetemi speciális kollégium írásos változata: egy igen specifikus tematika összefoglaló jellegű, didaktikailag is aprólékosan kidolgozott előadásfüzére.

Sashalmi Endre mindig is nagy gondot fordított a korabeli terminusok jelentéseinek, jelentésváltozásainak tisztázására, e köteten végigvonuló törekvés az állami, hatalmi terminológia pontos meghatározása, kezdve a „Rosszija” szótól egészen az „autokráciáig” – különös tekintettel a nyugati terminusok orosz „megfelelőinek” identifikálására. Ezenközben figyelemmel van H. J. Torke megállapítására arról, hogy „a nyugati jog- és társadalomtörténeti fogalmak... a 18. század előtt nagyrészt alkalmazhatatlanok az orosz történelemre” (48. o.).

Ezért is kell egyetérteni a kötet elején közölt alapvetésével: „Jelen könyv az orosz hatalom- és államfogalom kérdését oly módon tárgyalja a jelzett időintervallum tekintetében, hogy a nyugati keresztény kultúrkörben ekkor kialakuló modern államfogalmat, illetve annak keletkezéstörténetét nem kifejezetten normatívaként, hanem sokkal inkább viszonyításként alkalmazza a kifejtés során” (13. o.).

A szavak jelentéstani vizsgálatának ilyen hangsúlyozott előtérbe állítása nekem már a „szavak zsarnokságát” idézi a történelem értelmezésében, ám összességében mégis alkalmas módszer az orosz történet alapproblémájának, az orosz és a nyugati történelem egymásnak való megfeleltetése kérdésének árnyalt elemzésére. Éppen ezt tartom a kötet egyik fő erényének, a Nyugat és Oroszország történelmi fejlődésének kiegyensúlyozott, mondhatni, dialektikus, leegyszerűsítések nélküli láttatását. A „tulajdonosi dinaszticizmus” (vagy a „patrimoniális” hatalom) jelentésének és tartalmának vizsgálatok például megalapozottan utal arra, hogy mindkét kultúrkör ismerte az ezekkel a fogalmakkal leírt történelmi gyakorlatot: „A tulajdonosi dinaszticizmus önmagában nem tekinthető olyan elemnek, amely az orosz viszonyok »különösségének« bizonyítéka lenne. Ellenkezőleg: meggyőződésem, hogy a tulajdonosi dinaszticizmus – mint saját jogán létező vizsgálati szempont – bevonása révén sokkal jobban megérthető nemcsak a francia és a többi európai monarchia 19. század előtti története, hanem a moszkvai és a pétervári Oroszországa is. Így elkerülhető, hogy a kora újkori nyugati monarchiákra kizárólag a modern államfogalom szemszögéből tekintsünk, ugyanakkor elfeledkezzünk olyan dolgokról, amelyek erős hasonlóságot mutatnak Oroszországgal, de amelyeket ez utóbbi esetében éppen az elmaradottság bizonyítékaiként szoktak idézni. Nem kívánom azonban alábecsülni – és jelentőségének megfelelően kezelni – azokat az elemeket, amelyek az alapvető különbségeket képezik a hatalomfelfogás terén” (61. o.).

A szerző legkevésbé sem becsüli le a középkori orosz és nyugati államelmélet és hatalmi ideológia közötti különbségeket, hiszen pontos elemzéssel mutatja be, hogy a nyugatitól eltérően az orosz hatalmi ideológia valójában „vallási-profetikus” volt. A döntő változás ez esetben is I. Péter uralkodása idejére tehető, amikor Feofan Prokopovics egyházi főember és ideológus megveti a kvázi nyugatias orosz államfelfogás alapját. Ez, a kötet mintegy egyharmadát kitevő, sokoldalú vizsgálattal alátámasztott tézisét tartalmazó fejezet a legkidolgozottabb az összefoglalásban, ami érthető is, mivel évtizedes kutatások és publikációk állnak mögötte.

Sashalmi Endre, mintegy keretes szerkezetbe foglalva, hitet tesz a múlt és a jelen hosszú történelmi időszakokon átívelő összefüggéseiről, valójában a történelmi múlt jelenidejűségéről. Az 1993-as alkotmány textusának beemelését ennek bizonyítására ugyan kissé erőltetettnek tartom, de a mindenkori orosz hatalom gyakorlásának és ideológiájának egyes formáit szintén időtállóaknak – vagy éppen időtleneknek – gondolom. Az igazán elmélyült elemzés azonban e témában nem nélkülözheti a praxis – és annak feltételei – bevonását az

analízisbe. A terjedelmi megszorítások ezt most nem engedték, de például a hatalom korlátainak felvillantása mutatja a további vizsgálat kiterjesztési lehetőségeit.⁵ Szintén adatolt bizonyítást igényel az egyelőre eléggé levegőben lógó – Marshall Poe-tól átvett – gondolat: „Az egyetemes szolgálat elvének vallási alapja is volt: az a meggyőződés, amelynek M. Poe az »alávetettség kulturális mitológiája« elnevezést adta. Eszerint az oroszok számára, vallási meggyőződésükből kifolyólag, a szolgaság és az engedelmesség kifejezetten dicséretes elvek voltak” (52. o.).

Paradox módon én a legaktuálisabbnak az autokráciáról elmondottakat gondolom. Fontos, hogy Sashalmi Endre vállalkozott a definíciójára: „Az autokrácia véleményem szerint olyan tekintélyt és politikai berendezkedést jelent, amely mentes a jogi-intézményes (például rendi gyűlés, egyház és más korporációk), valamint a jogi-alkotmányos (például privilégiumok, fundamentális törvények, természetjog, koronázási eskü, szerződéses charták) korlátoztól és a társadalmi kontroll, azaz a közvélemény ítélete alól. A megkérdőjelezhetetlen tekintély forrása pedig, amelynek felhatalmazásából az uralkodó a hatalmát bírja, nem egyszerűen az isteni szentesítés, hanem maga az isteni akarat” (49. o.).

Manapság sokan használják – tudományos körökben is – néhány mai autoriter rendszer leírására az „autokrácia” fogalmat. Sashalmi Endre skrupulózus történelmi-filológiai vizsgálódásai egyebek között azt is világossá teszik, hogy a múlt és a jelen illetően összekapcsolása módszertanilag alátámasztatlan, fogalmilag inkorrekt, és ezért konjunkturális, politikai típusú következtetésekre ad módot. Ami a legkevésbé sem mondható el az ismertett műről, mivel az szigorúan akadémiai stílusban, forráscentrikus megközelítésben, a legújabb – főleg angolszász – szakirodalommal való állandó párbeszédben, arra reflektálva íródott. Magyar történetírói teljesítményként elsőként a témában.

Szvák Gyula*

5 Vö. Szvák Gyula: A „korlátlan” cári hatalom korlátai Moszkóviában. In: Szvák Gyula: *Klió, a csalfa széptevő*. Bp., 2013. 78–86.

* A szerző az MTA doktora, az ELTE BTK Kelet-Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének professor emeritusa (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8.).

A hatnapos háború magyar szemmel¹

Az arab világ fejleményei napjainkban ismét a közvélemény érdeklődésének középpontjában állnak. A megkülönböztetett figyelem – különösen a 2011-es Arab Tavasz következményeinek köszönhetően – a régió aktuálpolitikai viszonyai mellett többek között kiterjed az energiaszektorra, a menekültkérdésre, a fundamentalista irányzatokra, illetve azok konfrontálódására a nyugati világgal. Kevésbé ismert viszont, hogy a magyar sajtó az 1989-es rendszerváltozás előtt is jelentős teret szentelt hasábjain a Közel-Kelettel kapcsolatos rövidebb-hosszabb beszámolóknak és értékeléseknek, nemegyszer napi rendszerességgel nyomon követte a gazdasági, politikai és társadalmi problémákat. A most bemutatandó kötet mindezekből a térség 20. századi történetének egyik alapvető eseménysorát, az 1967-es hatnapos háborút elemezi új megközelítéssel és tartalommal.

Felmerülhet az olvasóban, hogy a szakirodalomban eddig szép számban megjelent elemzéseket és értekezéseket miben és mennyiben tudja ez a kötet új, eddig nem vagy kevésbé ismert információkkal kiegészíteni. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy a harmadik arab–izraeli háborúról eddig magyarul megjelent önálló munkák főképpen a katonai vonatkozásokra összpontosítottak, miközben a háború hátterére, az események tekintélyes regionális és nemzetközi visszhangjára, vagy éppen a konfliktus szerteágazó következményeire legfeljebb utalásszerű említést tettek.² Jelen kötet már csak ezen okból is hiánypótló, mivel elvonatkoztatva a fegyveres összecsapásoktól árnyaltabb képet kaphatunk a szocialista államok álláspontjáról a háborúval kapcsolatban. A mű értékét tovább növeli, hogy a korábban kiadott munkákkal szemben az eseményeket az újabban feltárt levéltári dokumentumok, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) iratai és a magyar, illetve az egyiptomi napisajtó korabeli cikkei alapján dolgozta fel.

A kötet szervesen illeszkedik a szerzőpáros szakmai portfóliójába. J. Nagy László professzor a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékén végzett több évtizedes oktatói tevékenysége mellett több száz publikációt szentelt az arab országok modern kori történetének bemutatására. Munkássága során nagy hangsúlyt kapott a mediterrán térség és Magyarország szerteágazó kapcsolatrendszerének elemzése a második világháborútól a rendszerváltozásig, kutatási eredményei a magyar mellett francia, olasz és arab nyelven is hozzáférhetővé váltak az olvasóközönség

1 J. Nagy László – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar: *Magyarország és az 1967-es arab–izraeli háború*. Szeged, JATEPress, 2019. 116 p.

2 Dán Ofry: *Izrael győzelmes hat napja*. Bp., 1998; Oszetzky Tamás: *Arab–izraeli háborúk 1948–1982*. Bp., 1984.

számára.³ Szerzőtársa, Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar szintén a térség és hazánk kapcsolatrendszerének szakavatott ismerőjének számít. Doktori disszertációját a két világháború közötti magyar–egyiptomi kapcsolatokról 2014-ben védte meg a Szegedi Tudományegyetemen. Az Egyiptomi Tudományos Akadémia elnöki hivatalának és nemzetközi osztályának főmunkatársa 2013 júniusától. Jelenleg öt nemzetközi projekt vezető kutatója és három másik aktív résztvevője. Kutatási tevékenysége mellett számos tanulmánya és szerkesztett kötete jelent meg eddig.⁴

A rendkívül olvasmányos kötet két részre osztható fel. Az első részben a szerzők az 1967-es arab–izraeli háború előzményeit, a fegyveres konfliktusnak a magyar sajtóban való megjelenését, hazánk arabbarát álláspontját, valamint az Izraeltől elszenvedett vereség okainak korabeli politikai értékelését mutatják be. A négy fejezetet olvasva megtudhatjuk többek között, hogy az arab hidegháborús légkörben milyen tényezők és téves helyzetfelismerések járultak hozzá a háború kirobbanásához. A magyar kormány reálsan érzékelte a feszültség erősödését a térségben, amiért döntően a damaszkuszi kormány provokatív, konfrontálódó magatartását tette felelőssé. Kiderül az is, hogy Nasszer elnök legfeljebb nyomásgyakorlásra volt hajlandó Izraellel szemben, a nyílt fegyveres konfrontáció kirobbanását azonban mindenképpen el akarta kerülni. A magyar napi- és hetilapok kitüntetett figyelemmel nyomon követték az eseményeket, és vezető helyen, rendszeresen közöltek katonai és politikai elemzésekkel kiegészített híreket a háború kirobbanását követően a harcokról, a szocialista országok álláspontjáról, a tárgyalásokról, az ENSZ Közgyűlésének és a Biztonsági Tanácsnak az üléseiről, valamint a meghatározó arab politikusok egyeztetéseiről és nyilatkozatairól. Megtudhatjuk, hogy a sajtó mellett a magyar politikai vezetés is számos konkrét lépést tett (például a diplomáciai kapcsolat megszakítása Izraellel, az agresszió nyílt elítélése vagy gyógyszersegély küldése Egyiptomnak), amivel egyértelműen demonstrálta az érintett arab államokkal – azon belül is különösen az Egyiptommal – vállalt szolidaritását. Legvégül megismerhetjük a magyar külügy rendkívül reális értelmezését a gyors arab vereségről, aminek okát elsősorban a társadalmi-politikai ellentétekben, valamint az utóbbiakból eredő szervezési és morális problémákban, illetve a megosztottságban látta. Ez a kritikai éleslátás nem minden tekintetben csengett egybe a szocialista tábor hivatalos álláspontjával. Különösen érdekes emiatt olvasni arról, hogy miként próbálta a magyar vezetés meggyőzni a kételkedőket és elhallgattatni az ellenvéleményeket a magyar lakosságon belül az arab államok további támogatásának szükségéről.

A kötet második részét a témához szervesen kapcsolódó források terjedelmes közlése alkotja. Az egység első felében többek között a damaszkuszi, a moszkvai és a kairói nagykövetségek eredeti, titkosítás alól feloldott jelentései olvashatóak. A teljes terjedelemben közölt dokumentumok az arab–izraeli háború konkrét eseményeinek elemzése mellett kitérnek az Egyesült Arab Köztársaság kül- és belpolitikájának, gazdasági körülményeinek, valamint a magyar–egyiptomi kapcsolatoknak a bemutatására a fegyveres konfliktus után. Betekintést nyújt mindezek mellett abba is, hogy a szovjet külügyminisztériumban miként

3 A magyar–arab kapcsolatokkal foglalkozó monográfiák közül a teljesség igénye nélkül lásd: J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség. Kapcsolatok, vélemények, álláspontok, 1947–1975*. Szeged, 2006; J. Nagy László: *Magyar–egyiptomi kapcsolatok a második világháború után, 1947–1970*. Szeged, 2015 (Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar fordításában arabul is kiadták 2017-ben Kairóban); J. Nagy László: *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. Szeged, 2017.

4 Lásd például: Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Szabó Viola: *Magyarország és az 1948-as arab–izraeli háború*. Szeged, 2020; Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Aly A. El-Sayed: *Intercultural Relations between East and West 11th–21st Centuries*. Szeged, 2020.

értékelték azokat a folyamatokat és változásokat, amelyek döntő befolyást gyakoroltak az Egyesült Arab Köztársaság belső és nemzetközi helyzetére a katonai összeomlást követően eltelt mintegy négy és fél hónapos periódus alatt.

A nagyköveti beszámolók után a magyar sajtó releváns cikkei olvashatóak az 1967. június 1. és október 12. közötti időszakból. Az írásokat a szerzők döntően a *Népszabadság* és a *Népszava* hasábjairól emelték át. A híradások retorikája tökéletesen visszaadja a hidegháborús korszak hangulatát, a cikkek kiemelik a szocialista államok baráti és önzetlen támogatását a vereséget szenvedett arab államok számára, visszatérően elítélik az izraeli agressziót, és egyetértőleg hangsúlyozzák az arab államok megosztottságának felszámolására tett lépéseket (például a jemeni kérdés rendezése). Kivételesen értékes összegzését adja a fejezet utolsó dokumentuma Magyarország Egyiptom iránti szolidaritásának. A *Rúza al-Júsuf* magazinban 1968 februárjában megjelent írás ugyanis Kállai Gyulának, a magyar Országgyűlés elnökének és az MSZMP Központi Bizottsága tagjának a nyilatkozatát foglalta össze, amiből az egyiptomi közvélemény is megismerhette hazánk hivatalos álláspontját.

A kötetről összefoglalóan megállapítható, hogy a szerzők maximálisan megfeleltek a célkitűzéseiknek, amikor a háborús események visszhangjának ismertetésén túl sikeresen bemutatták az arab térség politikai, gazdasági, szellemi és társadalmi életében lezajlott átalakulást. Kiválóan rávilágítottak a magyar vezetésen belül kialakult kettős álláspontra is, miszerint egyfelől továbbra is támogatni kívánták az izraeli támadást elszenvedett arab államokat, másfelől viszont kritikusan figyelték az egyes arab vezetők általuk szélsőségesnek és demagógnak tartott megnyilvánulásait. Legvégül képet kaphatunk a magyar közvéleményen belül – látva a néhány nap alatt bekövetkezett katonai összeomlást – felmerült dilemmákról az arab államok segélyezésének értelmét illetően.

Jó szívvel ajánlom a könyvet mindazok számára, akik objektív képet szeretnének kapni arról, hogy Magyarországon miként látták és értékelték a harmadik arab–izraeli háború hátterét és a fegyveres konfliktus következtében végbement változásokat. A munka nemzetközi megismerését biztosítani fogja, hogy a tervek szerint arab nyelven is hamarosan megjelenik.

*Prantner Zoltán**

* A szerző a Kodolányi János Egyetem Jó-léti Társadalom Intézete Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének egyetemi docense (1139 Budapest, Frangepán u. 50–56., prantner.zoltan@kodolanyi.hu).



ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szedési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Térkép: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

